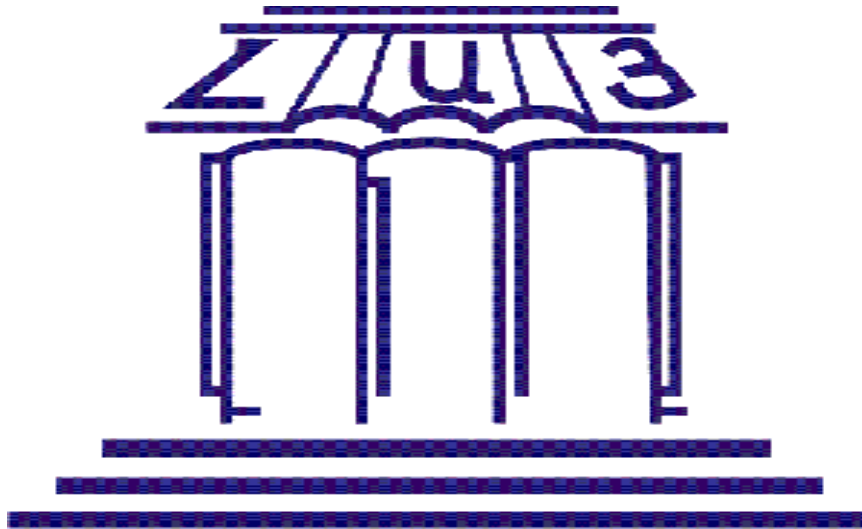

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltn

✓ 367

1999 1

ԻՐԱԽԱԽՈՂԻ ԿԵՂԾԻՔ

ԵՒ

ԻՐԱՅ ՃԵՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ

34

ԻՐԱՒԱՆՈՒՄԻ ԿԵՂԺԻՔ

Ե՛՛

ԻՐԱՅ ԶԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ԲԱՆԻ

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԵԹԱՐՃԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՍՏԷՆ

1439

ՎԵՐԵՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՈՒՄՆԵՐ

1873, ԻՑԻԲ

ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ

ԱՄԵՆԱՅՆ ինչ բնդ արեգակամբ, ուստի եւ գիրք մ'ալ, ըլլայ մեծ ըլլայ փոքր, կ'ունենայ իր պատահարները¹:

Ասկէ ութ տարի առաջ, Քառասնորդական պահոց գրեթէ միջինքն էր, երբ որ Հիւնսկան տարրերոյ թեան ծանօթ գրքոյկը հրատարակուեցաւ: Ըստ գոյացութեան՝ նոր կամ երբեք չստեղծ բան մը չէր պարունակեր նոյն գրութիւնը նաեւ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ ծոցէն դուրս թափառող եղբայրներնուս համար: Սա էր մինակ նորի՝ որ ասոնք ցայն վայր ցրիւ լաւօնին, հոս՝ ծայրէ ծայր՝ սեւ եւ ճերմակ քովէ քով՝ աչքի տակ կ'ունենային, ազատադէմ եւ անպատրուակ մէջտեղը դրուած, չէ թէ իբրեւ անցած գացած բաներու պատմութիւն, հապա իբրեւ ներկայ իրաց վեճակ: Եթէ Իրաւախոհին (ասանկ կ'անուանէ ինք զինք նոյն հրա-

¹ Fata libelli.

4 367-60

28. 370

տարակուծեան դէմ՝ գրողը) վստահիլ կրնանք, անոր համար մասնաւորապէս անակնկալ եկած է իրենց սոյն գրութիւնը, վասն զի քիչ մը ժամանակէ ի վեր աս նիւթերուս վրայ մեր կողմանէ լուծութիւն ըլլալուն, շատ քաղցր յոյսեր սնուցեր են, կարծելով թէ կաթողիկեայ կողմն ալ կամաց կամաց իրենց կը մօտենայ՝ անհիմն գտնելով ան կէտերն՝ որոնց համար իրենցմէ զատուեր գացեր է¹: Մենք չենք գիտեր եւ չենք ալ կարծեր որ ան միջոցին՝ այսչափ եւ այսպիսի յոյսերու առիթ տրուած ըլլայ: Սակայն մարդ հակեալ է շատ բաղձացածը՝ շատ մօտ երեւակայելու: Ինչպէս է նէ, ստուգիւ յանկարծական շփոթութեան մը պէտք է գլխաւորաբար ընծայել, որ պարզ եւ սովորական կերպով ի լոյս տրուած դուզնաբեայ գրութեան մը համար, հրատարակութեան վրայ գրեթէ 10 օր չանցած, Ազգային Պատրիարքարանը փութաց Պաշտօնական ծանուցմամբ մը իմացընելու՝ թէ ասիկայ բոլորովին անտեղի, քրիստոսի Աւետարանէն եւ եկեղեցական աւանդութենէն մեծապէս խոտորած հրատարակութիւն մըն է: Ահաւասիկ բուն խօսքերը.

(Մասիս, 1865. 27 Մարտի.)

«Պաշտօնական ծանուցում:

«Այս օրերս ... ի հեղինակութեամբ «Հի-

¹ Իրաւի. Ման. Ա. Էջ 11—12: «Բնական հետեւութիւնն էր, կ'ըսէ, դէպ ի միութիւն միտում մը. եւ ինչո՞ւ համար ալ չըլլար՝ երբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատքը իրենց ընդունած Հռովմայ եկեղեցւոյն հաւատքին հետ մէկ գտան»,:

«մնական Տարբերութիւն կաթողիկէ եւ էջմիածնական դաւանութեանց», անուամբ գիրք մը հրատարակուեցաւ՝ լի անտեղի, նախապաշարեալ եւ «մոլար կարծիքներով, որոնք ընդդէմ են քրիստոնէական ճշմարտութեան եւ միանգամայն «ընդհանուր եկեղեցւոյ Հարց ողջամիտ վարդապետութեան:

«Արօնական Ժողովը կը ծանուցանէ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ անդամներուն, թէ յիշեալ գիրքը Հռովմէական եկեղեցւոյ իբրեւ «բերան չ'ընդունիր. բայց եթէ նոյն եկեղեցւոյ «դաւանութեանցը իբրեւ պաշտօնական յայտարարութիւն հաստատուի այն, Ժողովը պատրաստ է «ճշմարտութեան փաստերով հերքել նոյն գրոց «մէջ տեսնուած լոկ մարդկային փառասէր ճարտարմտութեամբ շինու խօսքերը:

«25 Մարտի 1865. ի Պատրիարքարանի Հայոց»:

Ասանկան Ծերակոյտը: Սակայն եթէ իրեն ծանօթ ըլլային՝ իր անուանած «Հռովմէական եկեղեցւոյ», յայտ մասին ունեցած կանոնները¹, կրնար իմանալ որ կաթողիկեայ եկեղեցական մը, այսպէս հաւատոյ վերաբերեալ մատեան մը չէր կրնար մայրաքաղաքի մը մէջ հրատարակել, եթէ տեղւոյն հոգեւոր իշխանութիւնը բացառապէս հաւանութիւն տուած չըլլար. եւ եթէ հեղինակն աս կանոնադանցութեան յանդգնած կը կարծէր, քիչ մը համբերէր վերոյիշեալ

¹ Վճիռ. Տրիդ. Սիւնհ. Նիստ. Գ. Վասն տպագր. եւ կիրառ. Ս. Գրոց:

Թողովը, կը տեսներ որ շատ չանցած՝ կը բարձրացընէր իրաւամբ իր ձայնն ան՝ որն որ իբրեւ չովիւ պարտական էր անմիջապէս խափանելու աս, ինչպէս կը համարին ան Թողովեալք, այսչափ մահառիթ ճարակը: Անոր համար գոնէ շարժմ մ'աւելի միջոց թող տալով, կրնային ըստ բաւականին վստահ ըլլալ որ նոյն գրութիւնն, որչափ ալ պաշտօնական չըլլայ, կամ յառաջ կամ ետքը ի պաշտօնէ գիտուած եւ հաւանուած է: Ուստի ան Թողովն իրեն ըսած «Ճմարտութեան փաստերը», պէտք էր առանց ժամաւաճառ ըլլալու՝ մէջտեղ հանել, եւ «հերքել», ան ծանր ծանր «մոլորութիւնները», որոնք անկէ ետքը չէ թէ մինակ յիշեալ հեղինակին, հապա բովանդակ հայ կաթողիկէայ եպիսկոպոսաց, գոնէ ըստ իմիք, կը վերաբերէին, որոնց թեմերուն մէջ աս ժանտախտը կրնար բաւել երթալ:

Բայց փոխանակ ան փաստերուն, ան «ճշմարտութեան փաստերուն», թողուեցաւ գործքը՝ լրագիրներուն. վասն զի ինչ ալ կայ՝ որ չգիտնան խմբագիրը, աստուածային կամ մարդկային: Շատ զանազան է ասոնց նարօտը: Կա՛ն որն որ միշտ իրեն վերապահած է գիտնալը թէ ինչ կը հաւտայ, ամէնէն առաջ աճապարեց մեզի լուր տալու թէ շատ ուշ մնացեր ենք. որովհետեւ, ինչպէս ինք կը կարծէ, անցած են ասոր ատենները, լուսաւորուած են ամէնքը: Կեղ եւ սակաւթիւ տողերու մէջ՝ իր աս նիւթոց համար ունեցած բազմաթիւ սպառած էր, շարելով

հետզհետէ՝ «Միջին դար, մտաւոր յառաջագիտութիւն, իննեւտասներորդ դար, սիլլապիւս, դարուս քաղաքակրթութիւն, երաղայոյս պահանջում, վերջապէս՝ հոգեվարքի մէջ Անդրալեոնականութիւն»: Կը պարծի մեզի յարդոյ խմբագիրը թէ մեր կողման մէկ գրուածին միշտ հարկեր պատասխաններ են: Գիտենք ան պատասխանները: Չեր՝ նաեւ մեր ըստ մարմնոյ՝ հարքը երկայն դարերով աս հարկեր պատասխաններն ոլորած են, որոնք իբրեւ անանկներուն ըստ մասին տկարամտութեան եւ ըստ մասին պատմական ծանօթութեանց կողմանէ որորմէն աղքատութեան յիշատակարաններ՝ իրենց գիրքերն անանկ տգեղութեամբ լեցուցած են, որ ոչ գրմացի Հայ զանոնք առանց շառագունելու եւ կամ օտար մը առանց զգուելու կարող է կարդալ: «Եթէ լուէիր, Կիկերոն կ'ըլլայիր», խօսքը, կ'երեւայ թէ չէին սորված մերինները:

Ահաւասիկ աս «հարկաւոր», պատասխաններուն խմորէն է ան պատասխանն ալ՝ որով նոյն Պարբերականին յաջորդ Թուոյն մէջ կը ջանայ մէկը ցուցընել թէ աս խնդիրներն որոշում չեն բնդունիր, որովհետեւ գատաւոր ալ չունին, վասն զի ամէն կրօնական կուսակցութիւն իրմէ դուրս գատաւոր մը յանձն չ'առնուր. ուստի ասանկ գատաւոր չունեցող ատեանի մը առջեւ Հայոց երկու բաժանեալ մասերը վիճելու հրաւիրեն ամենեւին ուրիշ նպատակ եւ վախճան չի կրնար ունենալ, բայց եթէ իրարու մէջ աւելի թշնամութիւն դնել: Իրաւունք

ունի իր անունը ծածկելու աս յուսահատական
դրուժեան հետեւողը, որուն նայելով՝ աշխարհ-
քիս ամէնէն հարկաւոր ճշմարտութիւնը մար-
դիկ կորսնցուցած են անգիւտ կերպով. եւ ա-
նանկով իրենք Աստուծոյ արարածոց ամէնէն
խեղճն եղած են, եւ իրենց Արարիչն ալ պա-
րապ տեղ ի սկզբանէ հետէ նահապետաց ե-
րեւնալով, մարդարէները խաւրելով եւ վերջա-
պէս իր Միածին Որդու վրէժն հետ խօսելով,
իր կամքն եւ մեր փրկութեան ճամբաները մե-
զի լուծեամբ յայտնեց: Ասոնք, եթէ ան յու-
սահատներուն հաւատանք, նորէն կորսուած են.
վասն զի մոռցեր է Ամենագէտն անոնց մշտնջե-
նաւոր պահպանութեան միջոցները դնելու, եւ
անոր համար ամէն մարդ սահմանուած է մահու
ստուերներու մէջ ապրելու եւ մեռնելու: Ամե-
նէն աւելի զայրութիւն յարձակեցաւ Ժամանակը,
այն ծանօթ Հայոց Պատմութեան Գասազբքին
հեղինակը, որն որ շատ դառն խօսքեր թափեց
մեզի դէմ՝ որ զըպարտեր ենք զմեզ ծնող ու
սնուցող մայրենի (Հայաստանեայց) եկեղեցին,
այն մաքուր աղաւնին:

Բայց ի՞նչ հարկ կայ զամենքը համրել.
մինչեւ որոշ ատեն մը, այլեւայլ հրատարակու-
թեանց մէջ, հեռուանց կամ մօտանց, կրցողը
խօսք մը մեզի կը հասցընէր, ան ճամբորդներուն
պէս՝ որոնք Աբխազոյ շիրմին առջեւէն՝ քար
մը չնետած՝ չեն կրնար անցնիլ: Չայն մը մինակ
կը պակսէր բաւական ատեն, անիկայ ալ գրեթէ
ամէնէն շատ կարգացուած Թերթի մըն էր: Ա-

սիկայ շատերուն կարկաչը մտիկ ընելէն ետքը՝
վերջապէս իր հանդիսական ոճովը մեզի՝ մինչեւ
մէկ որոշ կէտ մը՝ իրաւունք տուաւ: Իրօք,
կ'ըսէր, աս է կաթողիկեայ ըսուած եկեղեցին,
եւ ճիշդ անանկ է անոր վարդապետութիւնը,
ինչպէս որ աս գիրքը կ'ըսէ. Հայոց ըսուած եկե-
ղեցւոյն ալ դարձեալ ճիշդ անանկ է՝ ինչպէս
որ սոյն գիրքը կը նկարագրէ: Պարապ բան է ա-
սոր դէմ ոգորիլ: Կամ, կամ: Եթէ կաթողի-
կեայց հետ ի հաւատոյս նոյն եղած ըլլալ կ'ու-
ղէք, չէք կրնար ասանկ մնալ՝ ինչպէս որ հիմայ
էք: Իսկ եթէ կ'ուղէք այնպէս մնալ՝ ինչպէս որ
էք, պարապ տեղ անդադար կը խռովէք եւ կը
ճգնիք անոնցմէ յայսմ տարբեր չըլլալու: Կամ
մէկը, կամ մէկալը: Ասանկով կը հետեւցընէր
թէ վրան խնդիր եղած գրութիւնն իր նպատա-
կին կատարելապէս յարմար գրութիւն մըն է:
Այսպէս՝ Մանգր-մէ:

Սակայն հոս չի մնար Փանոսեան Էֆէնտին,
կը շեղի ուրիշ կողմ մը, ուր մենք իրեն ետեւ-
էն բնականապէս չենք կրնար քալել. վասն զի
իրեն համար՝ ճշմարտութիւնն ոչ հոս է եւ ոչ
հոն. երկուքն ալ, ինչպէս ինք կ'ըսէ, անաչառ
կամ անխնայ քննութեան (քննիչ) տակ ձգե-
լով՝ ան աստիճանի իրեն աւելորդ բռնածներէն
յապաւելու եւ մաքրելու է, որ վերջապէս բո-
ղոքական կրօն մը կամ մանաւանդ չկրօն մ'ելլէ:
Բայց բարեբախտութեամբ աս մեծ գործքին ինք
թէ զմեզ եւ թէ զանոնք անկարող կը գտնէ:

Ի վերայ այսր ամենայնի բնական էր՝ որ

այսպիսի բնդհանուր խօսքեր եւ դիտողութիւններ բաւական չհամարուէին, եւ ոչալ ան բացադանչութիւններն՝ որոնք բեմին վրայէն (գլխաւորաբար՝ Փերա) Չարչարանաց օրերը կ'ըլային, իբրեւ թէ ի վրէժխնդրութիւն՝ մեր գլուխը կռփելու ան աղտեղի առասպելարկութիւններով՝ որոնք ատեն ատեն կը կրկնուին¹։ Ուստի ուղուէր չուղուէր, կը զգացուէր հարկը՝ ծայրէ ծայր պատասխան մը տալու ամբողջ գրութեամբ։

Անշուշտ ան վերոյիշեալ փանոսեան Էֆէնտիին մտաց եւ ճաշակին համեմատ պիտ'որ ըլլար այն երկասիրութիւնը՝ զորն որ ժիր երիտասարդ մը կը պատրաստէր։ Ասիկայ անկէ տարի մ'առաջ հրատարակութեամբ մը² ծանօթացած էր, որուն մէջ ցուցնելու ձեռնարկած էր որ քառակուսին՝ չէ թէ քառակուսի, հապա բոլոր բոլորակ է, այս ինքն թէ չուոնայ Քահանայապետաց գերագոյն իշխանութիւնը բոլորովին անծանօթ բան է Նիկիոյ, Կ. Պոլսի, Եփեսոսի եւ Քաղկեդոնի ժողովներուն։ Մերը չէ, իր խօսքն է որ հոն կ'ըսէ³։ «Աստուած մարդու մը՝ ահը սրտէն, ամօթն ալ երեսէն չտանի»։ Ասլանեան յայնկոյս ծովու հաւատոյ վաճառականաց աշակերտն էր, մեծ յոյսեր կային անշուշտ իր վրայ, վասն զի քիչ ջանքով ալ ստացուած եկամուտ մը չէր⁴։ Թիրաժիր առ այս գործ զբաղած էր

պատանին՝ երբ որ նոյն տարւան մաղձայոյդը (եթէ չեն ստած մեր առած լրերը) խղեց յանկարծ աս իրեններուն շատ բան խոստացող կեանքը։ Եթէ չենք սխալի՝ գրեթէ նոյն ատենները մեծ վեղարաւոր մը սոթութեամբ էր առ այս գործ, շատ տարիներ առաջ մեզի Էլմիածնէն պարգեւ եկած Շահնաղարեան վարդապետը։ Բայց, ինչպէս է նէ, վերին հրաման մը զինքն աս աշխատութեանէն տնօրինեց։

Թէպէտ ամէնուն չէ, բայց ստուգիւ շատերուն աչքը Տէրոյնց Պատուելւոյն վրայ էր։ Ասիկայ՝ «Հիմնական տարբերութեան գրքին» «հրատարակուած ժամանակէն, 1865էն, հարկ «սեպեցինք, կ'ըսէ, անոր վրայ պէտք եղած դիտողութիւնները գրի առնելու։ Աշխատութիւն «նիս լրանալէն ետքը՝ Սրբազան Վեհափառ Կաթողիկոսն ամբողջ կարգալով իւր հաճութիւնը «շնորհեց։ Յետոյ Տ. Տ. Սարգիս սրբազան եպիսկոպոսն Հասան Զալալեանց, որ իր բազմապատիկ հմտութեանց փորձը՝ իր թէ տպեալ եւ «թէ տակաւին ձեռագիր մատենագրութիւններովը ցուցուցած է, հաւանութիւն տալէն զատ, «տպագրութեան յաջողուելուն ջանքն ալ ինք «յանձնառու ըլլալով՝ Թէոդոսիայի հռչակաւոր «գլորոցին հիմնադիր Յարութիւն Ղալիպեան «աղնուական ազգասէր իշխանը յորդորեց տպագրութեան ծախուց ձեռնտու ըլլալու»։

Ասանկ ծանուցմամբ մը՝ 1868ին Առաջին Տետրն ելաւ (ինչպէս գլուխը գրուած է) «Հաւանութեամբ Տեառն Տեառն Գեորգայ Գ. Սրբ.

¹ Բողոքականաց տպագրած մէկ գրքէն։

² Գր. Ասլանեան — «Համառօտ նկարագիր Պապական գրութեան», 1864։

³ Էջ 5։

⁴ Մատթ. Ի. Գ. 15։

Ահհափ. Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց — եւ
հրամանաւ Տեառն Տեառն Պօղոսի Բ. Սրբ.
Արքեպիսկոպոսի ամենապ. Պատրիարքի Ապօղ-
սի,՝ Տարի մ'ետքը՝ Երկրորդ Տետրն երեւցաւ,
եւ վերջապէս 1872ին (տարւոյն կէսերը) Եր-
րորդ եւ վերջին Տետրը հրատարակուեցաւ:

Չենք տարակուսիր ամենայն անկեղծու-
թեամբ ըսելու՝ որ մենք մեր բարեկամէն չէինք
ասիկա սպասեր. հապա կամ լռութիւն եւ կամ
գոնէ ասկէ լաւագոյն բան մը: Աս տրտունջը
գրեթէ ինք ալ մեզի համար կ'ընէ. բայց թէ
ինչ իրաւամբք, իրեն կը յանձնենք որ նորէն
դառնայ քննելու: Այլեւայլ երկրի, այլեւայլ
լեզուներու շատ ընտիր եկեղեցական գրքերէն
բաւական ճոխ մթերք մըն է՝ որուն մէջ կը նըս-
տի աշխատելու¹: Ար վկայենք իրեն՝ որ իրմէ ա-
ռաջ մեր ազգայիններէն ոչ որ (կ'ենթադրուի՝
կաթողիկէ միութենէն դուրս ապրողներէն) ոչ
որ, կ'ըսեմ, երբեք պոչափ ծանօթութեանց
տէր եղաւ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ վարդապետու-
թեան եւ անոր գործոց նկատմամբ: Սակայն միշտ
մնաց քողը՝ իր ժողոված գրքերուն վրայ, եւ
չենք գիտեր՝ երբ պիտ'որ վերնայ: Ի՞նչ կ'ըսենք
վերանալ. օրէ օր, գիշերէ գիշեր կը թանձրա-
նայ: Իբրեւ Հայաստան, իբրեւ Զոհալ, իբրեւ
Երեւան, եւ ուրիշ շատ կերպարանօք՝ կրօնի եւ

¹ Շնորհակալ կ'ըլլանք՝ որ երբեմն մեզի ալ մարդա-
սիրաբար շնորհած է՝ որ ինչ ինչ (տպագիր կամ
ձեռագիր) գործածենք: Նոյնը կ'ընենք նաեւ՝ շատ
անգամ՝ այլեւայլ սովորութեանց վրայ հարցումներ
ընելով ընդունած պատասխաններնուս համար:

կաթողիկէ ճշմարտութեան մասնական ծառայ-
ութիւններ ըրած է, կրելով փոխարէն կտտանք
լեզուի, կտտանք գրչի, եթէ չենք սխալիր՝ նաեւ
գրամական զըկումներ: Բայց ամէն անգամ որ
ճանապարհակիցները հասաւ, ուր պէտք էր
“տալ փառս Աստուծոյ”, եւ ինք զինք վերջապէս
աջակողմ որոշել, հոն պակսեցաւ իրեն ամենայն
արիութիւն: Երանի՜ թէ մինակ պակսիլ ըլլար:
Այն հմտութիւնները, որոնք Աստուծոյ պար-
գեւներ են, բայց իբրեւ գրամագլուխ մը տրու-
ած՝ նախ ինք զինք եւ ետքը, եթէ հնար է,
նաեւ ուրիշները ֆրիստոսի արքայութեան շա-
հելու, վատնեց ու կը վատնէ՝ կուրուութիւն եւ
խտտաբտութիւն տածելու: Այսպէս՝ օրինակի
աղագաւ՝ Գերապայծառ (հիմայ Կարգինալ) Ֆէր-
րիէրիի հրեշտակութեան ատեն¹, այսպէս միշտ:
Քանիներուն արդեօք սիրտը ճմլեցաւ (օրինակի
աղագաւ՝ Մասիայ մէջ Թիւ 25 եւ 26, 1869ին)
թէ ան տետրակներով, Պատուելին զիրենք դէպ
ի Հռոմ կը տանի: Իրաւախոհ հին տետրներովը եւ
ոչ գծաչափ մը չկաթողիկէայ Հայք կը մօտե-
նան Կաթողիկէայց. կրնան ասանկները սրտեր-
նին բոլորովին հանգարտ բռնել:

Չենք կարծեր որ զինք աս խօսքերով վըշ-
տացընենք, վասն զի ուրիշ մէկն ալ՝ զորն որ ինք
իրաւամբ կը յարգէր, ինչպէս կ'ենթադրենք,
ասոր պէս խօսած էր իրեն՝ ատենին: Բայց ի՞նչ
կը փնտռենք ուրիշ մէկը. վստահ ենք որ ինք

¹ Ա. Պերպէր. Պատմ. Հայոց, էջ 330—347: —
Իրաւախ. Գ. էջ 288:

խիկ իրեն ի գիշերի եւ ի տուրնջեան կը խօսի նոյնները, եւ հոն՝ բուն ինք չէ, հապա նոյն իսկ երկնաւոր ձայնն է: Ամենէն գէշն ան ատեն է, երբ որ աս կողմանէ լուռութիւն եւ հանդարտութիւն կը տիրէ: Ուստի ամէն բան կորսուած չէ. մանաւանդ թէ ասկէ ետքն է՝ որ ամէն բան պիտ'որ վաստդկուի: Վասն զի քիչ նախանձելի կեանք մը չի ձեւանար, երբ որ Եկեղեցւոյ՝ նա եւ ըստ մասին, մատուցուած ծառայութիւններէն ետքը՝ որոնք ոչինչ չեն, (որովհետեւ եթէ Աստուծոյ արդարութեանը չէ՝ սակայն անոր որդորմութեանն առջեւն են,) իբրեւ ամէնուն պատի՛ մի միայն ճշմարիտ Եկեղեցւոյ ծոցը՝ պատկառելի ծերութեան տարիները կը կնքուին: Ինք շատ իրաւամբք մեր վրայ պաշտօն մը կը ճանչնայ եւ նոյնն ստէպ մեզի կը յիշեցնէ, այս ինքն՝ «հոգւոց հոգը»: Ո՛վ ալ իրօք անոր կարօտ չէ: Ահաւասիկ մեր աս խօսքերը նոյն պաշտօնին կամ պարտուց կը վերաբերին. բայց խօսքէ աւելի բանով մը, այս ինքն՝ գործքով նոյնը կատարելու պիտ'որ ձեռնարկենք: Իր վրայ «Իբրեւ բեռն ծանր ծանրացած», հոգը մենք մեր ուսը կ'առնուինք: Ինչ որ «յանգիտութեան կամ յանհաւանութեան», խօսքով կամ գրով մէկը մերձաւորաց եւ հեռաւորաց ի մասին վարդապետութեան փնաս տուած է, յայտնի է որ շիտկելու ծանրապէս պարտական է: Ահա մեր բարեկամին ճշմարիտ ծառայութիւն մը կը մատուցանենք՝ գոնէ զինքը սոյն հոգէն առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան թեթեւցընելով, երբ

առաջիկայ գրութեան մէջ մի առ մի՝ աւրուածը շինելու եւ ծռածը շիտկելու, որչափ կրնանք, պիտ'որ աշխատինք Աստուծոյ օգնութեամբ: «Ես հատուցից — ես քո փոխանակ եղէց ի Տէր՝»:

Իրաւախօսը մեզի եւ իրաց ճշմարտութեան համար ասանկ է. բայց անոնց համար՝ որոնց գլխաւորաբար գրուած է, անոր ընդունելութիւնն ի յառաջագունէ յայտնի էր: Ան Տաճկաստանեայց կողմանէ՝ որ չեն ուղեր Կայսրէի ըլլալ կամ երեւալ կաթուղիկէ հռոմէական Եկեղեցիէն, ցնծութեամբ ընդունուած պիտ'որ ըլլայ, իբրեւ յարմար գործիք մը կամ իրենք զիրենք կամ զերար խաբելու: Ծանօթ է Նիկոմիդացւոց Յոյս պարբերականին գրածները, որն որ մինչեւ վեր աստղները կը հանէ աս գործքը: Ասոր հակառակ՝ Ռուսաստանեայք, որոնց (ընդհանրապէս խօսելով) Հռոմայ Եկեղեցւոյն գէմ՝ մասնաւոր ատելութիւն մը յատուկ է, չէին կրնար այնպէս վարդապոյն գտնել ան գրութիւնը: Աս կարգի կը վերաբերին «երկուորեակներուն», այս ինքն՝ Իրաւախօսին երկու առջի Տեսոններուն գէմ՝ Մաճկոյ մէջ հրատարակուած հատուածները, որոնք ամենեւին հաւան չեն որ «տարբերութիւն» որոնք դարերէ ի վեր կան, վերնան, եւ պատուելոյն գէմ՝ կը զայրանան թէ ինչո՞ւ «իւ հակառակորդին առարկութիւն» ները փոխանակ մերժելու՝ աւելի կը հաստատէ: — Քանի մը շալակ խոիւ ալ ինք կը յաւելու, արտաքոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ըն-

“դունած երեք տիեզերական ժողովոց՝ պապա-
 “կան ժողովներու դարձուածներ յառաջ բերե-
 “լով: — Պատուելին համառօտ պատասխան
 “գրելու տեղ՝ տաղտուկ եւ տարակուսական
 “պատմութեանց վէպերով իրաւախոհի հատոր-
 “ները կը բազմապատկէ, առաւել իր քառօին
 “սրամտութիւնը յայտնելու, քան թէ ընթեր-
 “ցողին որոշակի բան հասկցընելով: — Կարճ
 “ըսենք. Տ. Պատուելին իր Իրաւախոհոյն ըստ
 “ամենայնի կ'օժանէ իւրով (իր հակառակորդին)
 “հացը եւ փոխանակ Հայաստանեայց Եկեղեցին
 “պաշտպանելու՝ պապականութեան,՝ կ'ուզէ ա-
 “ռաջնորդել: — Կը դառնայ բողոքելու Հատուած-
 “ներուն գրիչը “յանուն Հայաստանեայց առաքե-
 “լական եկեղեցւոյ եւ յանուն հայրենի դարաւոր
 “աւանդութեանց եւ ծիսից,՝ Կ'աղաղակէ մեծա-
 “բարբառ՝ որ “Հայաստանեայց եկեղեցին Հռով-
 “մէական չէ, Հայոց Աթոռիկոսութիւնը Պապու-
 “թիւն չէ, Հայոց վարդապետութեան եղանակ-
 “ներն՝ անդրաբնական չեն, այլ Հայաստա-
 “նեայց եկեղեցին Հռովմէականէն տարբեր է
 “այսօր եւ յաւիտեան,՝ Անանկ որ “եթէ Տ.
 “Պատուելին տարբեր ըսելու կը վախնայ..., կա-
 “րող է արձակ համարձակ (նոյն եկեղեցւոյ) փա-
 “րախը մոտել եւ իւր հոգին փրկել,՝ Վերջապէս
 “նաեւ զձալալեան եւ իր Աթոռիկոսը՝ սոյն
 “գրուածքին պատասխանատու բռնեւէն ետքը,
 “իրենց կը յիշեցընէ որ եթէ լռեն, ասով արատ
 “պիտ'որ առնու իրենց անունը, “չէ թէ մինակ
 “ներկայիս մէջ, այլ եւ ապագայ պատմութեան

մէջ՝ որն որ անաչառ դատաւոր է ամէն մարդ-
 “կային գործոց,՝ Այսպէս մեր նոր Մանդակո-
 “նէն Գրիգոր, ինչպէս ինք զինք կ'անուանէ վե-
 “րոյիշեալ տողերը գրողը: Գրեց վերջապէս Մսեր
 “վարժապետն ալ քիչ մը բան Զմիւռնիոյ Աշխ-
 “ույն խաւրելով. բայց նոր բան չէր ըսեր, որ-
 “չափ կը յիշենք:

Իրաւախոհին Երկրորդ Տետրակէն մին-
 “չեւ Երրորդին երեւնալը՝ շատ, խիստ շատ ալիք
 “գացին Պոսթորոսի եղբրքէն, անանկ որ եթէ
 “գոնէ նոյն միջոցին պատահած դէպքերն աղէկ
 “կշռուէին, կրնար անոր Երրորդ՝ այս ինքն վերջի
 “Տետրը՝ գրողին քով մնալ:

Հին հերձուածոյն քով ձեւացաւ կեցաւ
 “նոր մը՝ որուն վրայ ոչ ոք կրնայ բաւական ցաւ-
 “ել, ոչ ոք կրնայ բաւական արցունք թափել:
 “Ուստի եթէ բովանդակ առաջիկայ գրութեանս
 “մէջ խօսքերնիս մէկէն ստեպ մէկալին կ'անցնի,
 “ասիկայ իրաց դժբախտ հարկն է՝ որ մեր մոա-
 “ծութիւնները հոն կը տանի՝ ուր որ հատում
 “մ'եղած է դեռ արիւնը վաղելով: Ո՛վ կը սպա-
 “սէր՝ որ մենք գեռ երէկ մեր Սամարիայի բեկ-
 “մանը վրայ ողբալը նախընթաց գրութեամբ¹
 “չմընցուցած, այսօր Սրբազան Քահանայապետն
 “իր վերջին Շրջաբերականին մէջ Բեթելայ ապս-
 “տամբութիւնը ցուցընէ²: Իրօք սեղան մը սե-
 “ղանի դէմ կանգնած են անոնք՝ որոնք երբեմն

¹ Հիմն. Տարբ. էջ Ե — Թ:

² Շրջաբ. Պիոսի Թ. առ Հայս Ուղղ. 1873.

մեղե հետ սեղանոյ Տեառն սեղանակից էին, եւ անոր տան պարարտութիւնը մեղե հետ կը վայելէին: Բայց այսօր օտար հօւր ձեռքերնին՝ քշած կը տանին Աստուծոյ Ժողովուրդեան մէկ մասն արտաքոյ Երուսաղեմի, այս ինքն՝ բռնաբարուած եկեղեցական հաղորդութենէն դուրս գառն ուտելու: Աս տեսարանիս առջեւ, որմէ տխրագոյն մը ոչ դք կրնայ երբեք մտածել, քրիստոսի Տեառն մերոյ լուծը նետուած, ապստամբութիւնը լրացած, վերջապէս իրենք զիրենք կորսնցընելու դաշնաւորութիւն մը կազմուած տեսնելով, Աստուծոյ անքննելի Թոյլտուութիւններուն երկիւղեւ սրտերնիս խոնարհեցընելու ատեն, ո՞վ կրնայ մոռնալ որ Աստուծոյ չէ թէ միայն բարկանալու, հապա նաեւ հաշտուելու համար իբրեւ զմարդ չէ: Արնայ յական թօթափել բովանդակ իրաց կերպարանքը մեր առջեւը զուարթանալ՝ գէշ երազէ մը արթննալու պէս: Ծանօթ են անձինք եւ իբր եւ ասոնց զոհերը: Մենք իրենց համար ոչ այնչափ վէճի պէտք ունինք, որչափ ազօթքի: Անոր համար ալ՝ չենք յաճախեր սորվեցընելու, հապա մանաւանդ իբրեւ աղաչաւոր յորդորելու, որ յիշուին հին օրերը՝ որոնց մէջ իրենք կամ իրենց հարքն այնչափ աշխատութեանց համբերեցին՝ իրենց հիմայ այսպէս թեթեւութեամբ կորսնցուցած անուան համար: Խնայեն, խնայեն վերջապէս անձանց, խնայեն սիրելեաց: Մեր հարցը լեզուաւր խօսելով, ստուգիւ սուգ առած են երկինք եւ տրտմած տխրած է երկիր

մեր ոտքին տակ, վերէն հրեշտակք խոթողած վարէն սրբոց նշխարներն անհանգիստ: Բոլոր Աստուծոյ Եկեղեցին ի ծագաց մինչեւ ի ծագս երկրի՝ դառն լուրերուն քստմնած՝ մսիթարականներուն կը սպասէ: Յաջողութիւն կարծուածներն անհուն թշուառութիւններ են: Թագաւորած են Ադոնիայք, սակայն առանց Աստուծոյ, դաշինք դրած, բայց ոչ Տեառն կամօք. եւ չի կրնար առանց ծայրագոյն վտանգի ըլլալ՝ երբ որ Գերեայ որդւոյն պէս, իրենց խաղաղութեան եւ ապաւինութեան քաղաքը թողուցած՝ կը թափառին խռովութեան մէջ: Ի վերայ այս ամենայնի՝ շատ մօտ է խաղաղութիւնն իրենց, եթէ մէյ մը սուրբ երկիւղեւ զգածեալ, ճանչնային զանիկա՝ զորն որ չեն կրնար շատ ալ մոռցած ըլլալ, ադէկ գիտնալով որ հոս խիստ Սողոմոնը չէ, հոս քարէ տախտակներու վրայ օրինաց անթողութիւնները գրուած չեն: Քրիստոս է հոս, իր Սրբազան Փոխանորդին անձին վրայ՝ որուն չէ թէ միայն բերանը հրաւիրելէն դադրած չէ, հապա միեւնոյն ատեն ընդարձակած է իր սիրտը գթութեամբ եւ աղեօքն քրիստոսի, նորէն իրեն եկողներուն աւելի եւս խանդաղատութեամբ՝ քաղցրութիւն, մսիթարութիւն, հանգիստ եւ դարման մատակարարելու, կրկին գլուխուած հայրենի տան եւ վերստին ստացուած Ժառանգութեան մէջ:

Ղառնանք մեր Իրաւախօհին՝ որն որ կը տրտնջէ թէ մենք «պինդ առաջ իր եկեղեցւոյն

անունը փոխելու ձեռք զարկեր եւր¹։ Չի կրնար ըլլալ չարիք մը՝ որմէ Աստուած բարիք մը, նաեւ մեծագոյն բարիք, չկարենայ հասնել։ Իրօք փոքր շահ չէ՝ որ յիշեալ վերջի եղերելի գէպ-քերը՝ հերձուածոյ մէջ թմրած այլեւայլ արեւելեան ժողովրդոց զգալի ըրին կաթողիկեայ սկզբան բուն նշանակութիւնն, այս ինքն՝ իր անհաղորդականութիւնը, որն որ նոյնը դաւանողներուն նաեւ անուան վրայ կը ցոլանայ։ Ոչ առանց նախախնամութեան է՝ որ ամէն տեղ եւ ատեն, ուղուի չուղուի՝ նաեւ արտաքիններն առաքելական ժամանակներէն սկսեալ՝ մեզի սոյն «կաթողիկեայ», անունը կու տան, որուն վրայ սրբոյն Պակիանոսի հետ կրնանք ուրախանալ թէ «Քրիստոնեայ է անուննիս, կաթողիկեայ մականուննիս»¹։ Ուստի եթէ մեր Իրաւախոհ մեր եւ ուրիշներուն՝ իր եկեղեցական խմբին տուած անուններուն տգիտ հ'ըլլայ, յանցանքը մերը չէ։

Մեր տուած, մանաւանդ թէ գործածած² «Էջմիածնական», անունը թէ սուտ եւ թէ ծաղրելի կը գտնէ, վասն զի Սիս եւ Աղ-թամար, ինչպէս ինք կ'ըսէ, ուրիշ կաթողիկոսներ ունենալով, երկու ուրիշ եկեղեցիներ են, որոնք ի հոգեւորս Էջմիածնէն կախում չունենալով՝ աս անուանակոչութենէն դուրս կը մնան։

¹ Christianus mihi nomen, Catholicus cognomen. Պակ. եպիսկ. (վախճ. շուրջ 370ին) Թռ-դ Ե. ա. Սեբ. պրն. Արմ. Գրիգորիս։

² Որովհետեւ ինք իսկ կը խոստովանի որ մենք չենք աս անուան դտակը։ Իրաւ. Ե. էջ 6։

Ինչու մնան. ո՞վ է՝ որ քանի մը թուղթ առաջ գրած է. «Գէորգ Գ. Սրբազան վեհափառ կաթողիկոս ԱՄԵՆԱՅՆ Հայոց»։ Եթէ աս «ամենայն», սուտ չէ, ծաղրական չէ, նոյն իրաւամբք ներուրի մեզի մեր սովորութիւնն ասկէ ետքն ալ։ Եթէ Իրաւախոհ կը համարի որ ամթ է, մեղք է Էջմիածնի վերաբերել, ըսէ մեզի, մենք ալ աս անունն իրեն չենք ի տար։ Բայց ինք կ'ուզէ մեզմէ, որ իր խմբին «Գրիգորեան», կամ աւելի փառաւոր՝ «Լուսաւորչական», անունները տանք։ Կրնայ մտածել որ մենք ասիկա մեր համոզմունքներուն համեմատ չենք կրնար շիտկէ շիտակ ընել. ինչպէս որ ինք ալ չի կրնար ընել՝ երբ որ Բողոքականք ուղեն որ «Աւետարանականք», անուանուին, բայց եթէ ան մտօք անոնց աս անունը պիտ'որ տայ՝ ինչ մտօք Սկիպիոնի «Ափրիկեցի», անունը տուին, վասն զի ան էր որ Ափրիկէ ըսուած գաւառը տակն ու վրայ բերաւ¹։ Բայց աս ալ հարկաւ իրեն հաճոյ չէ։

Կը յաւելու թէ «Ռուսաստանի իմաստեւ եւ խոհեմ եկեղեցականք, նոյն կառավարութեան պաշտօնական գրուածոց մէջ գործածուած Գրիգորեան անունը վերցընելով, առանց ուրիշ ածականի մը չայ ըսել տալ կը խորհին»։ Անոնք կը խորհին. բայց Տաճկաստան՝ աս մեծ իմաստութիւնը գեռ շատ յաճախ է, սակայն

¹ Ասանկ առթից մէջ Եւրոպացիք սա խօսքը կը յաւելուն. Lucus a non lucendo, որոր ըսել է թէ կրնայ lucus (անտառ) անունը lux (լոյս) բառէն ելած ըսուիլ, չէ թէ անոր համար՝ որ անտառը լոյս ունի, հայպ վասն զի լոյսը հոն խափանուած է։

աւելի ռամկին մէջ: Եթէ մեզին խորհուրդ հարցուէր, կ'ըսէինք թէ այսչափ աղմուկ անուն մը փնտռելը՝ մեր Իրաւախօսին պաշտպանած դատին ամենեւին նպատակըր չէ, վասն զի սա յայտնի կ'ընէ՝ թէ բոլոր աշխարհի վկայութեամբ անկարելի է միեւնոյն անհոտակ ժողովել զերենք եւ զանոնք՝ որոնցմէ չեն ուզեր իջնա տարբեր եղած ըլլալ կամ ըմբռնուիլ:

Ուստի թողունք անուանց խնդիրը՝ ցորչափ իրաց խնդիրները կը ստիպեն:

Միայն թէ սա մի անգամ մ'ալ աւելի ըսուած ըլլայ: «Իրաւախօս», ըլլալ ուղղին՝ «ոսոխ», չենք ճիշդ նշանակութեամբ բառին. վասն զի «չէ թէ իմ ազգիս գէմ չարախօսելու բան մ'ունիմ», (Գ. Գ. Բ. 19), հապա մինակ աւոր «յուսոյն համար», է՝ որ հաշտութեան պաշտօն ունեցողներուն մերովսանն օգնելու կը ջանանք, համոզուած միշտ՝ որ ինչպէս սուտ է սէրը՝ որն որ արտաքոյ հաւատոյ կանոնին շնորհել կ'ուզէ, այսպէս ալ քիչ, շատ քիչ կ'օգտէ ճշմարտութեան քարոզութիւնը, երբ որ սիրոյն օրէնքները կ'արհամարհուին: Նոյնը Սուրբ Աթոռոյն մասնաւոր կերպով մեզին յանձնածն է, այս ինքն որ աս երկու ժայռերէն զգուշանալով՝ երբեք «պարտուպատշաճ ակնածութիւնը», պակաս չընենք անոնց՝ որոնք գեռ մեզին հետ չեն¹:

Ասով միեւնոյն ատեն հետեւած կ'ըլլանք այն շատ նշանաւոր խօսքերուն՝ զորոնք մեր Հի-

մնադիրը մեզին աւանդ թողուցած է: — Յիշելով Առաքելոյ խօսքը թէ կամէի ինքնին նոյով լինել ի քրիստոսէ վասն եղբարց եւ աղբակաւնաց, «Ըսել չէ, կ'ըսէ Միսիթար Աբբահայր, թէ իր ազգը քրիստոսէ աւելի կը սիրէր, որուն սէրէն ոչ ոք կրնար զինք բաժնել. հապա իր ազգին օգտին համար ունեցած սիրոյն մեծութիւնը կը ցուցնէր, որուն համար՝ չափազանց անոնցմէ նախատուելով ալ՝ ինք հոգւով չափ աշխատելէն չէր ձանձրանար: Ըստ այսմ ես ալ՝ ջանալով Առաքելոյն հետոցը հետեւիլ, որչափ կրնամ, ցորչափ կենդանի եմ, կը ջանամ ազգիս հոգեւոր օգտին եւ ազգեւորութեան աշխատիլ, թէեւ հաւատոյ ճշմարտութեան համար անոնց մէկ քանիէն երբեմն նախատուիմ եւ կամ միշտ նախատուիմ: Անոր համար՝ զիս մտածողները կամ իրենց մէջ իմ խօսքս ընդունեն ուրոնք կ'ուզեն ըլլան, սա մէկ բանս իրենց ծանօթ ըլլայ՝ թէ որչափ ալ իմ ազգս եւ անոր օգտին համար աշխատիլ սիրեմ, անով սիրտս Սրբոյ Եկեղեցւոյն Հռոմայ հաւատոյն ուղղափառ դաւանութենէն երբեք չի մեղկանար: Նոյնպէս հակադարձաբար՝ ես զիս ըստ ամենայն մասին ստորարկած եմ եւ կը ստորարկեմ միշտ ի ներքոյ հնազանդութեան Գահին Հռոմայ, ինչպէս որ նաեւ մեր Հայրը Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ ինծի օրինակ կեցած է. բայց ասով՝ իմ ազգիս օգտին աշխատելու սէրս եւ ջանքս (թէեւ զիս ազգս՝ այսպիսի հնազանդութեանս համար քամահէ) երբեք չի

¹ 1854 Փետր. 2ին Համառօտագ:

Թոյնար: Եւ եթէ իմ պսպիսի խօսքերուս համար՝ աս աշխարհքիս մէջ ամէն մարդիկ եւ կամ ոմանք զիս պիտ'որ նախատեն եւ իբրեւ ոչինչ՝ պիտ'որ արհամարհեն, ան ալ յօժարութեամբ կ'ընդգրկեմ, աս նախատինքն եւ արհամարհութիւնն ըլլայ ներկայ, ըլլայ ապագայ»

Ասանկ մեր մեծարեալ Հայրը 1735ին Նոյեմբեր ամսոյն մէջ կ'աւարտէր իր Աստուածաշունչ Գրոց տպագրութիւնը, աս խօսքերս գոգցես իբրեւ կտակ, իրյատուկ ստորագրութեամբը, պսչափ յաճախ դործածութիւն ունեցող մատենի մը մէջ աւանդելով ի լուր բովանդակ Հայ լեզուի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Երկու կողման սկզբանց եւ վարդապետութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն:

ՅԱՐՄԱՐ Թէ անյարմար՝ ան մնայ մէկդի, մեզի մեր Իրաւախօհն Ագաթանի ճգնաւորի առաւելովն սկիզբ կ'ընէ խօսելու, որն որ իր երեսէն վեր զուցումած ամէն թշնամանք եւ զըպարտութիւն՝ հաւանութեամբ կամ լուրթեամբ յանձն առնելէն ետքը, երբ որ ըսուեր է թէ «Ագաթան հերձուածող է», հոն ծերունին (գաւազանը վեր վերջուցած) «Չէ, կ'ըսէ, Ագաթան կրնայ ամէն բան եղած ըլլալ, բայց հերձուածող չէ եւ չ'ուզեր ըլլալ. վասն զի հերձուածը կամ հերետիկոսութիւնը մարդն Աստուծոյ բոլորովին կը կտրէ. ես չեմ ուզեր իմ Աստուծոյն զատուիլ»:

Հայոց համար ալ ճիշդ ասանկ է, կ'ըսէ Իրաւախօհն: Ամէն անհաճոյ խօսք համբերութեամբ կը լսէ աս ազգը. բայց երբ որ իր հաւատքին դըպչին, հոն իր հանդարտութիւնը կը կորսնցնէ եւ դպչողն իրեն թշնամի կը բռնէ: Անոր համար մեր Ծերունին ալ խոժոռած՝ կը դառնայ մեզի դէմ տրտնջելու: Ո՛վ կը սպասէր կամ որոնէ մտքէն կ'անցնէր, կ'ըսէ, որ մեր թէ՛ դաւանութեան եւ թէ՛ բնաւորութեան տեղեակ մէկը՝ դայ զմեզ աշխարհայլուր իբրեւ հերետիկոս համբաւէ: «Եթէ թշնամոյն նախատեալ էր զիս, համբերէի արդեօք. այլ դու մարդ մեր Իրաւախօհն մեզի ասկէ աւելի մեծագին խոստովանութիւն մ'ընել: Բոլոր

մեր չէնքը ուրեմն, նախընթաց գրութիւններն ուս
մէջ, թէ իրական եւ թէ յարմար է՞նչ մը վրայ
գրուել է: Մեզի ալ քաջածանօթ է, թէ որչափ
ալ տարւել տարի թիւը նուազի, դեռ կայ մեծ
զանգուած մը մեր կաթնուղիէ միութենէն զեր-
կուած եղբայր մէջ, որն որ չ'ուզէր Աստուծոյ զա-
տուիլ, եւ կամ՝ որ նոյն է, անոր Եկեղեցիէն զա-
տուած ըլլալ եւ կամ զատուած համարուիլ: Աս
վիճակի մէջ, տարակոյս չկայ՝ որ եթէ հազիւ տե-
րեւ շարժի, անանկները քիչ շատ պիտ'որ երերան,
պակեւելով իրենց այն վստահութիւնն՝ որն որ բա-
նաւորապէս հաւատալով համար հարկաւոր է:

Իրաւ է՝ ամենքնիս ալ «հաճով գողով մեր հո-
գւոց փրկութիւնը պիտի գործենք», վասն զի նաեւ
երբ որ մեր խիղճը զմեզ չսողտանէ, չենք գիտեր
դրականապէս թէ արդեօք մեզմէ աւելի մեր սրտին
խորշերը գիտցող Աստուծոյ՝ սիրելի թէ ատելի
ենք: Սակայն ասիկա մեր գործքերուն ու խօսքե-
րուն եւ մտածութեանց նկատմամբ է. Աստուծոյ
գործքերուն ու խօսքերուն նկատմամբ՝ հարկ է
«գիտնանք թէ որոնք կը հաւատանք», եւ թէ ինչո՞ւ
կը հաւատանք. այս ինքն՝ պիտ'որ ունենանք մեր
կրօնին ճշմարտութեան վրայ բացարձակ ստուգու-
թիւն մը, առանց ահի ու գողի: Յորչափ որ աս
վստահութեան խարիսխը չկայ, հապա անոր տեղ՝
պարզապէս ակորժակի ընտրութիւն եւ հաւանու-
թիւն մը, դեռ հոն ճշմարիտ աստուածային յայտ-
նութեանց հաւատքն եկած չէ, կամ գալէն ետքը՝
մենք զանիկայ կորսնցուցած ենք: Վասն՝ զի Աս-
տուած Քրիստոսիւ Եկեղեցւոյ մէջ ամէն մէկներն ու
իր կամբը, խորհուրդներն ու ծախանքերը կը ցուցը-
նէ. ո՞վ որ դեռ չէ գտած որոշակի, կամ գտնելէն
ետքը կորսնցուցած է այն ստուգութեան միջնորդն
երեւելի Եկեղեցւոյ մէջ, չի կրնար ալ իր հաւատ-
քը «անկեղծաւոր հաւատք», (Ս. Տէմ. Ա. 5.)
եւ «բանաւոր պաշտօն», (Հոմ. ԺԲ. 1.) ըսուիլ:

Ուստի սոյն անվստահութեան եւ երերման
վիճակը, որուն մէջ մեր բարեմիտ Էջմիածնական
եղբայրքը կը դանուին, վիճակ մը՝ որն որ շատերուն
ունեցած արհամարհոտ եւ յանգուգն վստահու-
թենէն անհամեմատ աղէկ է, պատահական կամ
անցողական բան չէ, հապա նոյն իսկ իրաց բնու-
թենէն է: Այսօր չնչին գրքոյի մը զերենք կը խռո-
վէ, երէկ Քահանայապետական Կոնգակ մը զերենք
չփոթած էր, վաղը ո՞վ գիտէ ինչ: «Վասն զի հիմը
վիմի վրայ հաստատուած չէ», (Ղուկ. Զ. 48).
վասն զի չէ հասնուած աննեղքին ապահովութեան
եւ անխռով ստուգութեան՝ զորն որ կաթնուղիէ
կրօնը միայն կու տայ իր բանաւոր հաւատոյ սկզբ-
բամբը, որուն հետ երկնաւոր շնորհքն անանկ հա-
րադրութիւն եւ ճշմարտութեան յարմար կը ըն-
կցէ, զորն որ բոլոր երկրաւոր գիտութիւնք եւ տրա-
մաբանութիւնք չեն կրնար յառաջ բերել, եւ աս
է այն հաւատքը՝ որն որ զմեզ հաւատացեալ կ'ընէ,
որուն մէջ ամենեւին երկիւղի մաս չկայ:

Հոս է ահա ասիկ մեր Իրաւախօհէն այսչափ
պնդիւ ժխտուած տարբերութեանց մեծադոյնը,
մասնաւոր թէ այն տարբերութիւնը՝ որուն վրայ
բոլոր մէկալները վերջապէս կը ժողովին: Իր ստորա-
գրածէն՝ բոլորովին տարբեր է հաւատացեալ կա-
թողիկէայն: Չէ թէ գիրք, մէկ կամ երկու, հապա
բովանդակ աշխարհքիս գիրքերը զենք չեն սասա-
նեցներ: Եթէ ճարտարախօսք, եթէ փիլիսոփայք,
եթէ բնագէտք, նոյն իսկ աստուածաբանք, ըլլան
բարձրացեալ՝ որչափ կ'ուզեն, ըլլան մէյ մէկ Պո-
ղոս, երբ որ վստահութիւննիս անհիմն ցուցնե-
լու ելլեն կամ անոր վրայ տարակոյս իսկ հանեն,
զմեզ եւ ոչ փոքու իւրք կը խռովեն, բայց եթէ ի-
րենց վրայ ցաւելու համար: Եթէ մեզմէ մէկն ա-
նոնց հետեւի, (անշուշտ գաղբելով մեզմէ ըլլալէն),
չէ թէ անոր համար կը հետեւի՝ վասն զի ապահո-
վագոյն բան մը դատու, հապա անոր համար՝ որ ա-

նանկ ուղեց: Բայց ի՞նչ կ'ըսենք՝ փիլիսոփայք կամ աստուածախօսք. եթէ հրեշտակներ դան մեր բն-դունած քարոզութեան դէմ, նոյն իսկ եթէ վեց-թեւեան սերովբէք օտար բան մը շնչեն եւ քե-րովբէք իրենց բիւր աշուրներով տարբեր տեսնեն, մեր համոզման մէջ ամենեւին դղողում մը, եթէ զմեզ շնորհքը չի թողուր, չենք զգար. վասն զի հրեշտակաց եւ մարդկան Տէրը մեզի ի ծագաց մինչեւ ի ծագս երկրի կը խօսի, որն որ «չէ թէ հրեշտակաց հնազանդեցուց իր նոր աշխարհքը» (Եֆե. Բ. 5), իր Եկեղեցին, հապա «զղաւակէն Աբրահամու բունն հայր» (ԱՆԴ. 16), եւ յերեւե-ելիս գերագոյն պաշտօն մը դրած է՝ մեզի անընդ-հատ սորվեցընելու, այնպէս որ ամենեւին պէտք չունենանք տատամնելու թէ «Ո՛վ պիտ'որ երկինք ելլէ, այս ինքն՝ գգրիստոս իջեցընելու, կամ ո՛վ պիտ'որ անդունդ իջնայ, այս ինքն՝ գգրիստոս ի մեռելոց հանելու. վասն զի շատ մօտ է մեզի քա-րողութեան խօսքը» (Հաւմ. Ժ. 7):

Ուստի ամենեւին չենք դանդաղիր լիուրի իրաւունք տալու ան ժողովրդեան, որուն դիւրա-դրդիւ բնաւորութիւնը յայտմ մասին՝ կը ստորա-դրէ մեր Երաւախօհը. վասն զի ինչպէս կրնան ան-զգայ ըլլալ, երբ որ ամէն վստահութենէ զուրկ զերեքը գաննեն անանկի վկայութեան մը դիմացը, որն որ արտաքոյ կարգի զերեքը կը ճմլէ: Մեծ հոգ մը չէ իրենց (որն որ շատ մտադրութեան արժանի է), մեծ հոգ մը չէ իրենց, կըսեմ, երբ որ Բողո-քականք իրենց հաւատքին ու կարգադրութեանց վրայ ծաղրելով խօսին. երբ որ Ասորի մը, Նաստու-րի մը, նոյն իսկ եթէ Յոյնք բասրեն, զրեթէ ոչ ինչ է զգացածնին. բայց երբ որ Կաթողիկէայք խօսին, հոն կը բրդի բուն աղմուկը, հոն նեղարտու-թիւն եւ մրրիկ:

Նոյն իսկ երկինք բաժանում խոթող ապս-տամբն՝ ամենեւին հոգ քրած չէ որ Աստուծոյ ժո-

ղովեալ որդիքը միշտ միեւնոյն ճամբով ցրուէ: Արդէն չէինք տարակուսած ըսելու՝ որ Արեւելքի մէջ արդի Յունաց եւ արդի Հայոց կրօնական հա-սարակութիւնները, երկու անկախութեան քոյ-րեր, որոնք միաբանած են իրենք զիրենք ամէն ե-կեղեցեաց մօրմէն եւ ուսուցչէն բաժնելու, իրար-մէ բոլորովին տարբեր բնաւորութեան տէր են: Երբ որ առաջինը կը խրոխտայ կաթողիկէ հոռ-մեական վարդապետութեան եւ հաւատոյ դատա-խազ հանդիսանալով, անդին Էջմիածնական հա-սարակութիւնը, գոնէ իր մէկ մեծ մասը, անոր հնազանդութիւն զանալու ատեն՝ յարգութիւն եւ պատկառանք մը կը պահէ եւ անոր դատա-տանները զինք բոլորովին անտարբեր չեն գտնել: Ասոր համար է՝ որ երբ որ յունական կղերը ժողո-վուրդն ասով իրեն կը պահէ՝ որ զանիկայ համոզած է եւ կը շարունակէ համոզելու թէ հռոմէական Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն իրենէն Գաբէթ է եւ բազմաթիւ մոլորութիւններով խանգարած, ասոր հակառակ՝ Էջմիածնական կղերը միայն անով ժողովուրդը կամ անոր յիշեալ մասն իրեն հետ կը պահէ, որովհետեւ անդադար անոր կը թելա-դրէ՝ որ հանդիստ ըլլայ, չտայ զինքը վախի, վասն զի կաթողիկէ հռոմէական Եկեղեցւոյ վարդապե-տութիւնն եւ իրենք բոլորովին շոյն են, եւ ինքն ալ Բրիստոսի Եկեղեցւոյն մէջն է անտարակոյս: Ինչպէս ծանօթ է՝ սոյն պատիւր ենթադրութիւնն է որուն գլխաւորաբար պարտական է իր փոքր դոյ-ուլթիւնը նաեւ նոր հայ հերձուածը:

Աս բազմահոգալ պատրանաց դէմ էր մեր նախնիքաց գրութեան մէջ մեր բոլոր ճիգը, որով կը ջանայինք, եւ պիտ'որ ջանանք ցորչափ մեր վրայ շունչ կայ, ան կայծն արծարծելու՝ որն որ ցուրտ մխրոյն մէջ դեռ կը փալփայ, առանց միտ գնելու անյաջողութեան կամ յաջողութեան, առ-

որ ուրիշ զօրութիւն մ'ալ հարկաւոր է, որուն չենք կրնար հրամայել, վասն զի «ուր կամը» հոն կը շնչէ»:

Մեր ան գրութեան մէջ յառաջ բերած եզրակացութիւնները սուտնք էին: Եջմիածնական հասարակութիւնը հաւատոյ եւ վարդապետութեան կողմանէ կաթուղիկէ հռովմէական Եկեղեցւոյ հետ մեծ տարածայնութեանց մէջ է, ասոր եւ անոր մէջ վեհեր կան. երկուքն՝ ալ ճշմարիտ, երկուքն ալ միանգամայն փրկութեան տանող եկեղեցի չեն կրնար ըլլալ: Գարձեալ նոյն Եջմիածնական հասարակութիւնն իր վարդապետութեան շատ մասանց մէջ ինք իրեն ալ հակառակ է, ինք զենք սուտ կը հանէ. նոյն իսկ վերջին գրութե 50 տարւան միջոցին մէջ՝ ոչ ամէն ատեն միեւնոյնը վարդապետած է կամ՝ կը վարդապետէ, ոչ ամէն տեղ միեւնոյնը կը հաւատայ, եւ ոչ ալ միեւնոյն տեղ եւ ատեն միեւնոյնը կ'ըսէ, վերջապէս իր վարդապետութեան կամ հաւատքին ամէն մասերն իրար չեն բռներ, որով ինք իրեն համար ապացուցած կ'ըլլայ թէ ճշմարիտ կամ փրկագործ Եկեղեցւոյ անվերջ սեպհական եղած անսխալականութեան պարզեւէն շոյափելի կերպով զուրկ է, եւ Միթիթարիչ Հոգին սուրբ, ճշմարտութեան մեծ վկայն, իրեն չ'առաջնորդեր, ինք չէ եւ ոչ ալ կը վերաբերի մի միայն ճշմարիտ եւ փրկարար Եկեղեցւոյն:

Աւելի մասնաւորելով՝ երկրպագելի Մարդեղութեան վարդապետութեան մասին՝ վերոյիշեալ միջոցին մէջ կաղ ի կաղ, գայթ ի գայթ գացած է, եւ դեռ ցայսօր հին խմորը վերցած չէ: Ամենասուրբ Երրորդութեան վարդապետութեան մէջ Հոգւոյն սրբոյ վրայ, կամ աւելի ճշդիւ՝ երեք անձանց իրարու յաւիտենական յարաբերութեանցը վրայ ունեցած վարդապետութիւնը՝ կլիմաներու համեմատ կը զանազանի: Մարդկային հոգւոյ՝ մաս

հունէ ետեւ ունենալու վիճակին վրայ ալ՝ նոյնպէս: Եթեր խորհուրդներէն մէկը, այսչափ մարդուս կարեւորն ու միսիթարականը, եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ զթութեան ու գորովոյ մեծ յիշատակարանը, այս ինքն՝ Վերջին օծման սրբազան խորհուրդը՝ (ով կրնայ չապշիլ) նիւթովն ու կերպովը միանգամայն փչացուցած է: Ի Քրիստոս եւ յառաքելոց անընդհատ եկած աւանդութեան եւ բովանդակ քրիստոնեայ տիեզերաց վարդապետութեան եւ օրինաց դէմ՝ սրբազան պատարագի բաժակն առանց ջրոյ կը նուիրէ, եւ նոյնն օրինաւոր կը համարի: Իր բարձրագոյն եկեղեցական հեղինակութիւններովն այնպիսի քրիստոնէական վարդապետութեան գրուածներ ժողովրդեան համար կը քննէ ու կը հաստատէ, որոնք սուրբ Գրոց կանոնին, մեղաց, Խոստովանութեան ու Վարդի խորհուրդներուն վրայ թերութիւններ ու մոլորութիւններ կը պարունակեն:

Ասոնք եւ ուրիշ իրենց նշանաւոր գրուածներն Եկեղեցւոյ եութեան վրայ՝ տիեզերական ժողովոց հակառակ վարդապետութիւններ ունին՝ կառավարութեամբ իրարմէ անկախ եկեղեցիներ դնելով. դրութիւն մը՝ որն որ ինչպէս ցուցուցած ենք, չէ թէ միայն կաթուղիկէ ուղղափառ վարդապետութեան տրամաչափապէս հակառակ է, որմէ (խօսքով) չեն ուղեր տարբերիլ, հապա նաեւ Եջմիածնական հասարակութեան եւ անոր քրիստոնէականներուն բնդունած ուրիշ վարդապետութիւնները կ'աւրէ, Ս. Գիբբն եւ աւանդութիւնը, նաեւ իր ազգային ուղիղ աւանդութիւնը կը բռնաբարէ: Մեկնած ենք ասոր զորհուրդի հետեւ ութիւնները. այս ինքն թէ աս սուտ գրութեան մէջ՝ որչափ եպիսկոպոս՝ այնչափ ալ իրարմէ անկախ Քրիստոսի եկեղեցիներ կրնան բազմանալ (յայտնի է թէ սուտ եկեղեցիներ), ինչպէս իրօք ալ կը բազմանան հետզհետէ այսպիսիներ. սոյն

դրութեամբ՝ Եկեղեցւոյ շարունակութիւնն անոր
սկզբանն աննման կըլլայ, վասն զի նոյնը՝ զինուո-
րեալ եւ երեւելի Եկեղեցին՝ առանց զինուորեալ
եւ երեւելի զլեւոյ մը կը թողու, աստուածային
հաւատոյ ստուգութեան ջիղը կը կտրէ, նորոյ
կտակարանաց վեճակը՝ հնոյն վիճակէն շատ աւելի
անկատար կը ցուցնէ, հաւատոյ անտարբերու-
թեան առջեւ ամէն դուռ կը բանայ, այս ինքն՝ ա-
մէն բան ասանկ ալ, անանկ ալ հաւատալու ազա-
տութիւն կու տայ՝ երբ որ մէյ մը Եկեղեցւոյ ան-
սխալ հեղինակութիւնը յայտմ կը փշաղքնէ, վեր-
ջապէս՝ Քրիստոսի Եկեղեցին աստուածային կան-
խատեսութեան եւ իմաստութեան համաձայն
չկազմուած տապան մը կ'երեւցընէ՝ որն սր մարդ-
կային կրից հողմերէն արդէն քայքայուած ըլլայ։
Նոյն դրութիւնը կառավարութեան մէջէն ընդ-
հանուր Հովուի մը իրաւունք մէկ կողմանէ, մէկալ
կողմանէ ալ՝ ընդհանուր կամ ամէնուն կողմանէ,
առանց բացառութեան, անոր մատուցուելու հնա-
զանդութեան պարտք, վերցընելով, վերցուցած է
բարեկարգութիւնը պահելու, անկարգութիւնը
չխտելու մեծ զապանակը, եւ հին օրէնսդրութիւնը
կամ սովորութիւնը՝ նոր յարաբերութեանց կամ
ապագային առջեւ իր զօրութիւնը կորսնցուցած
ատեն՝ նոր օրէնսդրութիւն մը արժեցընելու հեղի-
նակութիւնը ջնջած է։ Նոյն դրութիւնն է՝ որն որ
զկղերը ինքնազուլս բրած ատեն՝ զանիկայ ժողո-
վորեան ստորուկ եւ միանգամայն անտանելի բեռ
մ'ըրած է։ Էջմիածնական կղերին եւ ժողովրդեան
անգարամանելի կրօնական մանաւանդ թէ՛ չկրօնա-
կան վեճակն աս եւ սոյն ազատութեան ծառին
պտուղն է, որուն համալսարան ուրիշ կրսերադոյն
հասարակութիւն մ'ալ կը զգայ դառնապէս։

Այսու ամենայնով՝ եթէ մեր Իրաւախօհին
հարցընենք, մենք բոլորովին զբաւան ու սնալաստակ
եւեր ենք, ինչպէս մեր հիներն ըսեր են, գզեւով

մեր բուրդը գէպ ի հուր, աղալով մեր ցորենը գէպ
ի ջուր։ Ինք իր վերոյիշեալ երեք տետրակներով
մեր ըսածներուն ըստ ամենայնի ներհակը գտնելով
մի առ մի ցուցուցեր է՝ որ կաթուղիկէ հոռմէական
Եկեղեցւոյ եւ Էջմիածնական հասարակութեան
մէջ ամենեւին ի կարեւորս հիմնական տարբերու-
թիւն չկայ, եղածը մինակ առերեւոյթ է եւ իրաց
էութեան ամենեւին չի վերաբերիր։

Կը թողունք որ ինք արձանագրէ իր յաղթա-
նակները։ «Մեր գրքին բուր ընթացքին մէջ, կ'ը-
սէ, տեսանք որ այդ Տարբերութիւն ըսուածին
«մէջ մէկ հատ մ'ալ չկայ՝ որ իրենց (կաթողիկէայ
«Հայոց) մեզմէ բաժնուելուն օրինաւոր պատճառ
«մ'եղած ըլլայ։

«Դաւանութեանց մէջ տարբերութիւն ը-
«սուածները՝ չէ թէ մոքի, հապա զըսուածքի
«տարբերութիւն գտանք. անանկ տարբերութիւն-
«ներ՝ զորոնք Հռոմէական օտարազգի իմաստունը
«ալ արդարացուցած են՝ մեր զըսուածքներուն
«մէջ մոլորութիւն չտեսնելով. ինչպէս որ իւրա-
«քանչիւրն իր տեղը նշանակած ենք։

«Հատ մը ուրիշ տարբերութիւններ ալ գտած
«է Վ. Հեղինակը, որոնք չէ թէ դաւանութեան,
«հապա ծիսից եւ արարողութեանց տարբերութիւն
«ըլլալով, անանկ գրքի մը մէջ՝ որն որ Հռոմայ եւ
«Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան հիմնական տար-
«բերութիւններու վրայ դրելու սահմանուեր է,
«չէին վայելը։

«Քանի մ'ալ բժանիչ դրութեան պէս բաներ
«գտանք նոյն գիրքին մէջ՝ Ապաշխարութեան եւ
«Չեռնադրութեան խորհրդոց վրայ, ինչպէս նաեւ
«ուրիշ տեղեր, որպէս զի Հայաստանեայց սուրբ
«եկեղեցւոյ վրայ աւելի մոլորութիւն ցուցընելով՝
«իւր (կաթողիկէայ) ժողովուրդը՝ նոյն սուրբ եկեղե-
«ցւոյ ժողովրդենէն առաւել եւս հեռացընէ ու
«պաղցընէ։ Աս փափաքէն է՝ որ շատ բանի մէջ

«նոյն իսկ Հռոմայ եկեղեցւոյն՝ որուն պաշտպանու-
 «թիւնը ձեռք առած է, հայրապետաց եւ ժողովոց
 «վճիռներուն եւ աստուածաբանից վարդապետու-
 «թեան ընդդիմախօս կը դռնուի (Վ. Հեղինակը):
 «Աս ամէնը մի ըստ միջէ տեսանք ահա առաջիկայ
 «գրոցս մէջ¹:

Հատ մեծակշիռ եզրակացութիւնք: Բայց ինչ-
 պէս կը հասնի մեր Իրաւախօսն ասոնց: Ասոնց կը
 հասնի իր տրամաբանութեամբն եւ իր աստուա-
 ծաբանութեամբը:

Իր խորհչելու, խօսելու եւ տրամաբանելու
 կերպերը՝ մեր եւ ամէն մարդու գիտցածները չեն:
 Իր բոլոր նրբութիւնները կրնանք հետեւեալ կա-
 նոններու ժողովել՝ որոնք շատ պարզ են. այս ինքն՝
 1. Ինչ որ իրարմէ դատելու է, ան իրարու կապէ.
 ինչ որ իրարու կապելու է, ան իրարմէ բաժնէ:
 2. Միեւնոյն բանն ըսէ եւ մ'ըսեր, մ'ըսեր եւ ըսէ.
 դէր եւ վերցուր, վերցուր դարձեալ դէր. որպէս
 զի ըստ պիտոյից՝ թէ ըսած եւ թէ չըսած ըլլաւ:
 3. Իրաց անունները փոխէ. վարդապետութիւն-
 ները՝ «բառեր», անուանէ, խորհուրդները «ծէս»,
 յորջորջէ: 4. Երբ որ բառն ու անոր նշանակածը
 կ'ամբաստանուի, բառից կարեւորութիւն մի տար.
 բայց երբ որ բառ մը կամ ձեռ մը կը պահանջուի
 որ ընդունիս, չընդունելու համար անոնց մեծ կա-
 բեւորութիւն եւ նշանակութիւն տուր: 5. Երբ որ
 կը պահանջուի որ ընդունիս ճշմարտութիւն մը,
 ձեւացուր սուտ զարհուրանք մը՝ ուրիշ մէկ ճշմար-
 տութեան դէմ չընելու. չվախնալով՝ ուր պէտք
 է, եւ վախ կեղծելով՝ ուր ոչինչ կայ վախնալու:
 6. Վերջապէս երբ որ կը տեսնես որ պաշտպանելու
 նիւթդ ամենեւին բռնուելու տեղ չունի, նիւթը
 կամ խնդիրը կամաց կամաց փոխէ, անանկ նիւթ
 մ'առջեւդ առ, որուն վրայ կարող ըլլաս խօսիլ՝

¹ Իրաւախ. Գ., էջ 282.

որչափ կ'ուզես, թէպէտ ամենեւին խնդրոյն վերա-
 բերութիւն չունենայ. վասն զի բաւական է որ
 ձեռնարկութիւն մը եւ երկայն ձեռնարկութիւն
 մ'ըրած ըլլաս, որուն վերջը յաղթական կերպա-
 րանք մ'ունենայ:

Ասիկայնոր լեզու մը չէ. ի սկզբանէ ինք զինք
 պահել կամ տարածել ուզող մտորութիւնն ա-
 սով կը խօսի եւ միշտ պիտ'որ խօսի, վասն զի իր
 մի միայն լեզուն է: Անոր համար չենք զարմանար
 երբ որ կը տեսնենք որ նաեւ նոր հերձուածոյն
 մարդիկը, նոյն անկանոն կանոններով կը վարուին,
 եւ պիտ'որ վարուին անոնցմով՝ ցորչափ չեն լուեր:

Սակայն ով որ՝ ոչ այնչափ բարեբախտ հարկն
 ունեցած է՝ մեր Իրաւախօսին երեք տետրակները
 կարդալու, եթէ ունի խօսուած իրերուն ըստ օրինի
 տեղեկութիւն, կը ստիպուի ստուգիլ ըսելու թէ
 աս արուեստին մէջ, ինչպէս չի գիտցուիր, անու-
 վոր յաջողակութիւն մը ստացած է մեր Ծերունին
 որուն ոչ ոք պէտք ունի նախանձելու: Ճշմարիտ
 եւ հաւատարիմ քարոզութեան առաջին կնիքն
 անկեղծութիւնն է: «Մեր ձեռք ըրած խօսքը, կ'ըսէ
 Առաքեալը Կորնթացւոց, այս եւ ոչ չէ, վասն զի
 նաեւ մեզմով ձեռ մէջ քարոզուած Աստուծոյ
 Որդին Յիսուս Քրիստոս չէ այս եւ ոչ», (Բ. Կորնթ.
 Ա. 18, 19): Անոր համար մենք իրեն ուրիշ բան
 չենք աղաչեր, բայց եթէ որ անցրնէ մեզմէ ան
 Մարդարեական վայր, եւ անգամ մը ձեռքը կուրծ-
 քը դրած՝ փնտռէ որոնք են «կարող ու կարկա-
 տողներն», որոնք են սթափել երեւցողներուն
 նորէն թմբադեղ տուողներն, որոնք են որ ճշ-
 ճարարանմաններով՝ կը կողոպտեն ճշմարտութիւնները,
 եւ անոնց կարգայ այն ահեղ բնագիրը¹:

¹ Իրաւախ. Գ., էջ 287. «Վայ այնոցիկ՝ որ կարեն
 կարկատեն զարթկնեարդ ի ներքոյ ամենայն ար-
 մկան ձեռին, եւ առնեն գլխադիրս գլխոյ ամենայն
 հասակաց թիւրեւ զանձինս, զի թիւրեցան ան-

Բայց լսենք անոր աստուածաբանական սկզբունքները:

Ասոնք ահա բովանդակ անոր գրութեան յատակագիծը, չենք ու բոլոր յարգը մէկէն կ'երեւցընեն, վասն զի բոլորին ալ ծուծն ու համառութիւնն են:

«Քննողական մասը չսխաժ՝ իբրեւ մեր ըսե՝ լիքներուն նախապատրաստութիւն՝ խօսելու բաներ ունինք, կ'ըսէ Խրաւախօհը, որոնք բաւական մեծ կարեւորութիւն ունին թէ Հիմնական տարբերութեան գիրքը եւ թէ մեր իրաւախօհութիւնը հասկընալու համար. եւ աս բաներուն մէկն է՝ «սա քննել թէ եկեղեցւոյ մը հաւատքն ուսկից կ'ընանք սորվել»:

(Ներեն մեզի մեր ուղղափառ բնութեցողները. հոս հարկ է որ ծաւալենք մեր հակառակորդին դաւաժարները՝ որոնց վրայ ինք այսչափ վատահաւթեամբ կը խօսի, բայց ըստ մեզ ինչպէս նաեւ ըստ իրին՝ ուրիշ բան չեն անոնք, բայց եթէ խոտորմունք եւ մեծամեծ խոտորմունք: Ուստի՝)

«Եկեղեցի ըսելը՝ հաւատացելոյ միութիւն՝ ըսել է, կ'ըսէ, որոնց ամէնքը միեւնոյն հաւատքը կ'ը դաւանին: Եւ ի՞նչ է ան հաւատքը: Որ բանին՝ որ ամէնքը կը միաբանին, եւ հաւատոյ հիմնադրին՝ Յիսուսի Քրիստոսի եւ սրբոյ Առաքելոց ատենէն՝ «մինչեւ հիմայ անընդհատ կը շարունակէ, անի՝ «կայ է»։ Անոր համար՝ «որ ազգին կամ ընդհանրական եկեղեցին բաղկացրնող մասնաւոր եկեղեցւոյ մը հաւատքը քննութեան առնուլ ու՝ «զենք՝ անոր վարդապետական, բայց մանաւանդ եկեղեցական պաշտամանց հին գիրքերը նայելու

ձինք (հոգիք) ժողովրդեան իմոյ, եւ ապշեցուցանէին զանձինս, եւ բաժանուէին զիս առաջի ժողովրդեան իմոյ վասն ամբոյ միոյ դարւոյ եւ կոտորոյ միոյ հացի՝ սպանանել զանձինս (զհոգիս) ո՞ր ոչ էին մահապարտք»։ Եղեք. Թ. 18, 19:

«է. ետքի եւ նոր ժամանակներու մատենագրայ «ըսածն՝ ոչ անոնցմէ աւելի արժանահաւատ եւ ոչ «նոյն եկեղեցւոյն դաւանութեանը թարգման սեպելու է: Եկեղեցին յաջորդութիւն մըն է, որուն «օրինաւորութիւնը գտնելու համար միշտ նախորդը կը փնտռուի մինչեւ որ անոր առաջին հիմնադրին Յիսուսի Քրիստոսի հասնինք՝ որն որ իրեն նախորդ չի կրնար ունենալ: — Բայց թէ որ այնպէս նախորդէ նախորդ եւ վարպետէ վարպետ «երթալով՝ ան հաւատքին իբրեւ առաջին ուսուցիչ մը գտնենք, զոր օրինակ՝ զԱրիստո կամ «զԱթէլ, եւ անկից վեր անցնելու ճամբաները դոյ «գտնենք, եւ կամ նաեւ մինչեւ Առաքելոց ժամանակը հասնելով՝ ան վարդապետութիւնն սորվեցնողն առաքելական դասէն դուրս մէկը դուռնենք, զոր օրինակ՝ Սիմոն մոզը, Հիմենոսը եւ Փիղետոսը, կը հասկընանք որ անոր դաւանածը՝ «եկեղեցւոյ հաւատքը չէ՝ որն որ առաքելական «պէտք է ըլլալ, չէ թէ միայն ժամանակի յաջորդութեամբ, հապա ուսմամբ ալ. այսպիսի դաւանութիւն մ'ունեցող անձանց միութիւնն ու գումարմանը՝ ընդհանրական եկեղեցւոյ մասն չի կա՝ «ցուցաներ»:

Ուստի «թէ որ յաջորդութիւնը մինչեւ Առաքելոց ժամանակն հասած դասուեցաւ (զորն «որ նաեւ մեր Լուսաւորչին համար պիտ'որ ենթադրենք, վասն զի իրեն քարոզած հաւատքն իր «խեղճին ծնունդը չէր, հապա ուրիշներէն սորված էր, այս ինքն՝ ան ազգէն եւ եկեղեցիէն՝ որուն «մէջ որ կրօնական հրահանգ առած էր, ուստի եւ «Լուսաւորչին նախորդներն ալ նոյն տեղը փնտռելով՝ անընդհատ յաջորդութիւնը մինչեւ Տեառն «մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Առաքելոց ժամանակը կը հասնի) եւ նոր ժամանակի մատենագրաց մէջէն ալ՝ անոր դաւանութեան համաձայն «կը գտնանք նէ, եկեղեցական ծիսից եւ արարու-

“ղութեանց տարբերութեան չնայելով, կրնանք
 “ըսել թէ ան ազգն ուղղափառ է: Անոր ուղղա-
 “փառութեանն երբեք աղտ չի բերեր ուրիշ մա-
 “տենագրաց հակառակ խօսքը: Հապա մինակ աս
 “կը ցուցնէ” որ ան հակառակ խօսող մատենագիր-
 “ները, որչափ շատուոր ալ ըլլան, թէեւ նոյն ե-
 “կեղեցւոյ մէջ գերազոյն պաշտօն եւ աստիճան
 “ունեցած ըլլան, եկեղեցւոյ վարդապետութենէն
 “խոտորած են”:

Ար շարունակէ Տետրակներուն հեղինակն ու-
 թիշ ասոր պէս կամ ասիէ աւելի կարեւոր ()
 սկիզբ մը մեր առջեւը դնելու: “Արնայ ըլլալ, կ’ը-
 “սէ, որ գտնուի տարբերութիւն մը միեւնոյն ընդ-
 “հանրական եկեղեցւոյ անդամ եղող օտար ազ-
 “գաց եւ Հայոց եկեղեցւոյն գաւանդութեան մէջ,
 “բայց ան տարբերութիւնն ալ բառի մը կամ քե-
 “րականական զրուցուածքի մը վրայ կայացած ըլ-
 “լայ, ըստ որում իւրաքանչիւր ազգ իր լեզուին յա-
 “տուկ եւ սեպհական ոճովը բացատրելով” ուրիշ
 “ազգաց լեզուովը բացատրածէն տարբեր երեւնայ:
 “Աս է՝ իբրեւ պատրաստութիւն խօսելիքներնուս
 “ուրիշ մէկ կէտը:

“Աս գէպքիս մէջ” տարբեր երեւցած գաւա-
 “նութիւնն ունեցող ազգին՝ գաւանդութեան ի-
 “մաստը գտնելու համար՝ հետազօտելու է նոյն
 “ազգին ընդարձակ բացատրութեամբ գրուած
 “վարդապետական գիրքերը, բայց անոր ալ նայե-
 “լու չէ՝ որ նոյն ազգն այսպիսի տարբերութիւնը
 “հիմն բռնելով՝ ուրիշ կերպ բացատրողներն եւ
 “իրեն չհամաձայնողներ՝ օտարահաւատ եւ հե-
 “րետիկոս կ’անուանէ: Ասան զի իրարու միտք
 “չհասկընալով, բայց գաւանդութիւննին միեւնոյն
 “ըլլալով, երկու այլալեզու ազգաց իրար հերետիկոս
 “անուանելը չստուած բան չէ, եւ եկեղեցական
 “պատմութիւնն ասոր օրինակներն ալ կը ցուցնէ”:
 (Ար բերուի օրինակ չորրորդ գարէն նՊՕՏԵԱՏԷՏ

բառը՝ զորն որ ոմանք դէպի եւ ոմանք էռնեան
 տեղ կ’առնուին սրբոյ Երրորդութեան վրայ խօսե-
 լու ատեննին: Բայց “Թէ որ (վերոյիշեալ կեր-
 “պով) հետազօտելէն ետքը (չէ թէ մինակ բառի,
 “հապա) նաեւ մտաց տարածայնութիւն ալ տես-
 “նուի, պէտք չէ նոյն հետայն վճռել՝ թէ այն
 “տարածայնութիւնը հերետիկոսութիւն է. հապա
 “երկու բան կայ ընելու այսպիսի վճիռ մը տալէն
 “առաջ:

“Նախ ան քննել պէտք է թէ նոյն բառին
 “կամ զրուցուածքին՝ ընդհանրական եկեղեցւոյ
 “գաւանդութենէն տարբեր իմաստաւոր մարդը խօ-
 “սած նիւթոյն հմուտ է արդեօք, եւ հանդարտ
 “ոգևով եւ առանց կրկն կը խօսի թէ չէ:
 “Երկրորդ եւ առաւելապէս (քննել պէտք է
 “թէ) ան ազգը՝ որուն այնպէս տարբեր խօսող
 “մարդն անդամ գտնուած է, ժողով մ’ըրած եւ
 “վճիռ մը տուած է՝ ան տարածայն վարդապետու-
 “թեան չհամաձայնող նախնի հայրերը սխալած
 “սեպելով, եւ եկեղեցական պաշտամանց գիրքերը
 “փոխելով եւ վարդապետական գիրքերը՝ որոնք
 “ան բացատրութեան հակառակ կ’ըլլեն, մարերալ
 “սեպելով:

“Գանի որ աս երկրորդս եղած չըլլայ, ան տա-
 “րածայն բացատրութիւն տուող մարդն եւ անոր
 “հետեւողներն, որքան բազմաթիւ ըլլան ալ նէ,
 “զանոնք բովանդակ ազգին ներկայացուցիչ սեպե-
 “լով՝ ան ազգը, ըստ որում ընդհանուր եկեղեցւոյ
 “մասն, մարերալ սեպել չ’ըլլար: — Աւելի ող-
 “ջամիտ եւ արդարութեան համաձայն է ըսել՝ թէ
 “ան ճուռ բացատրութիւն տուողն եւ անոր հե-
 “տեւողները մարերալ են, եւ իրենց եկեղեցւոյն
 “վարդապետութեան անհամաձայն կը գտնուին:
 “Ասանինքն կ’աթողիկոս անդամ ըլլան, իրենց
 “ըսածը բոլոր ազգին եկեղեցւոյն վրայ չի կրնար
 “ձգուիլ. ինչպէս որ չորրորդ գարուն մէջ Մակե-

«դոնի, եւ հինդերորդ դարուն մէջ Նետտորի մուր-
 «րութիւնները յունական ուղղափառ եկեղեցւոյն
 «վրայ չձգուեցան, թէեւ ասոնք երկուքն ալ յու-
 «նական եկեղեցւոյ դուռն էին»։ Հազիւ կրնանք
 աշուրներնուս հաւատալ թէ իրօք մեր Ծերուն-
 նւոյն գրքէն է՝ որ այն տողերը կ'ընդօրինակենք։

«Դիտ դիր, կ'ըսէ մեր իրաւախոհը. (բոլոր
 «մտադրութիւննիս իրեն դարձուցած ենք, միայն
 «թէ արժանաւոր բան մը չէինք)։ միտ դիր,
 «կ'ըսէ, որ չըսի թէ ան տարածայն վարդապետու-
 «թիւնը ժողովով հաստատեն, այլ թէ անոր ան-
 «համաձայն՝ բայց առաջուց ի վեր ազգին մէջ ըն-
 «դունուած եկեղեցական եւ վարդապետական դիր-
 «քերը ժողովական վճռով փոխեն կամ հերքեն։
 «Դուրս վարդապետութիւն մը կրնայ ժողովքէ մը՝
 «առժամանակեայ կերպով հաստատուիլ՝ հզօր
 «ազդեցութեան մը տակ ինչալով, կամ ժողովա-
 «կաններուն մէջ ան նիւթոյն հմուտ մարդիկ
 «չգտնուելով եւ կամ այսպիսիներն սակաւթիւ
 «ըլլալով։ Արնան ուրիշ պատճառներ ալ ըլլալ-
 «իրօք ալ եղած են այսպիսի բաներ։ Ուստի ասանկ
 «վճիռներն՝ ազգային եկեղեցւոյ դաւանութիւնը՝
 «կաթուղիկէ եկեղեցւոյ դաւանութենէն տարբեր
 «ըլլալու՝ նշան չեն։

«Այս պարագային՝ որն որ ասանկ բաներու
 «դատողութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունի,
 «ազգի մտադիր եղած չէ մեր Վ. Հեղինակը, որն
 «որ իր Յառաջաբանին մէջ (եր. ԺԱ.) կ'ըսէ թէ
 «Էջմիածնական եկեղեցին այսօրուան օրս Հոռմէն
 «հեռացած է։ Բայց հեռացողն եկեղեցին չէ-
 «վասն զի եկեղեցին ոչ հաւատոյ հանգանակին,
 «ոչ աղօթից եւ ոչ արարողութեանց մէջ, նոր
 «փոփոխութիւն մ'ընդունած չէ, հիններէն բան մը
 «փոխած կամ մերժած չէ։ Թէ որ հեռացողը կան,
 «անոնք սրբան բարձրաստիճան եւ սրբան բազմա-
 «թիւ մարդիկ ըլլան, եկեղեցի չըլլալէն զատ՝ իրենց

«եկեղեցիէն հեռացած կ'ըլլան ուղղակի, եւ անով՝
 «կը հեռանան Յունականէն ալ, Հոռմէականէն
 «ալ, Ասորականէն ալ, Եդիպտականէն ալ. . . :

«Վ. Հեղինակին հակասութիւնն յայնմ է՝
 «որ Հայաստանեայց Էջմիածնական անուանած
 «եկեղեցին իբրեւ մէկ անհատ մը բռնելով՝ նոյն
 «մէկ անհատին վրայ կը ձգէ այսպիսի բաներ։
 «Մասնաւոր մարդոց կարծիքն ու մտրութիւնն
 «ատեն ատեն զօրանալուն օրինակներն եկեղեցա-
 «կան պատմութեան մէջ չտեսնուած բաներ չեն,
 «բայց ասոնցմով ան եկեղեցին՝ որուն մէջ աս զօ-
 «րաւոր մարդիկ մտրութիւն քարոզեցին, չ'ըլ-
 «լար մտրեալ։ Երբ Խաթիբէսի կուսակիցները զօ-
 «րանալով Եփեսոսի մէջ, եւ Արիանոսը մեծին Աս-
 «տանդիանոսի անարժան յաջորդին Աստանդոս
 «կայսեր օրը՝ Տիւրոս եւ Անտիոք եւ Սիրմիոն եւ
 «ուրիշ տեղեր ժողովներ ըրին, եւ առաջինք՝ զԵւ-
 «տիքէս, իսկ ետքիները զԱրիոս ուղղափառ հրա-
 «տարակեցին, ո՞վ կրցաւ, եւ մինչեւ հիմայ ո՞վ կը-
 «նայ ըսել թէ Յունաց կամ Արեւելեան եկեղեցին
 «մոլորեցաւ, Խաթիբական կամ Արիոսեան եղաւ»։

Ասոր ուրիշ հիանալի օրինակ մը կ'աւելցնեն
 Պատուելին սա խօսքերով. «Անկիւքան եկեղեցին
 «Հենրիկոս Ութերորդ թագաւորին օրովը բողո-
 «քական եւ հերետիկոս չեղաւ, թէեւ թագաւ-
 «որն եւ ազգին մէջ ըստ կրօնականին ամենէն դե-
 «րագոյն պատիւ ունեցող նախագահ Արքեպիսկո-
 «պոսն եւ շատ եպիսկոպոսոնք եւ քահանայք եւ
 «շատ աշխարհական անձինք նոյն աղանդն ընդու-
 «նեցան։ Ասիկայ հերետիկոսութեան մէջ ինչալու
 «սկզբնաւորութիւն մըն էր։ Սակայն եթէ իրեն
 «աս վիճակիս մէջ մնային, չէր կրնար ըսուիլ թէ
 «Անկիւքան եկեղեցին իրօք մոլորութեան մէջ ին-
 «կաւ։ Բայց երբ Հենրիկոսի յաջորդ Եդուարդ
 «թագաւորն ազգային եկեղեցւոյն մինչեւ ան ա-
 «տեն ընդունած աստուածային պաշտամանց գիր-

«քերը Բողոքականաց մուլար վարդապետութեան
 «Համեմատ փոփոխեց, հինը վերցուց նորն ընդունել
 «տուաւ, միայն ան ատեն Անկլէքան եկեղեցին ե-
 «ղաւ բողոքական», (Իբրեւ թէ գրքերուն փոփո-
 «խութենէն մոլորութիւնն յառաջ եկած ըլլայ,
 «չէ թէ գրքերուն փոփոխութիւնը՝ արդէն տիրած
 «մոլորութենէն»)

Անոնցմէ նուազ ծանրակշիռ չէ մեր Պա-
 «տուելոյն երրորդ հիմնական սկիզբը, որով կը
 «լնանայ իր Սկզբանց վարդապետութիւնը:

«Իբրեւ ետքի ըսելիքներնուս պատրաստու-
 «թիւն երրորդ ըսելիքնիս ալ սա է՝ որ մէկ ազգի
 «կամ մասնաւոր եկեղեցւոյ մը ուղղափառ կամ
 «հերետիկոս ըլլալը՝ հերետիկոսաց դէմ գումմա-
 «րեալ ժողովներէն մէկը կամ մէկ քանին ըն-
 «դունելէն կամ չընդունելէն կախում չունի: Կը-
 «նայ ըլլալ՝ որ ազգի մը մէջ ուղղափառական ժո-
 «ղովքի մը վրայօք սուտ համբաւներ տարածուած
 «ըլլան, իբրեւ թէ ան ժողովքը հերետիկոսու-
 «թիւն մը հաստատեր է, եւ նոյն հերետիկոսու-
 «թեան հետեւողներն ալ՝ նոյն ժողովոյն համար
 «ան համբաւը հաստատեն, ուղղափառ մը չի կը-
 «նար այն ժողովն ընդունիլ՝ քանի որ ուղղափա-
 «ռական ըլլալն ստուգած չէ: Ուրիշ պատճառներ
 «ալ կ'ըլլան չընդունելու: Մեր ազգին՝ Քաղիւղո-
 «նի ժողովքը չընդունին աս կարգէս է: (Հաս. Ա.
 «Գլ. Զ.)

Համոզուած ենք որ մեր Իրաւախօհին խօս-
 «քերն այսպէս իրենց ընդարձակութեամբը մեղմ
 «յառաջ բերուած տեսնելով, ոչ ոք ասիկայ աւե-
 «ւորդ դործք մը համարած ըլլայ: Եթէ մեր խօսքե-
 «րովը՝ անոր խօսքերուն իմաստը համառօտած ըլլայ-
 «ինք, ստուգիւ մեր վրայ կասկածելու առիթ կու
 «տայինք՝ թէ դուցէ անոնց շատ խիստ դոյն տուած
 «ըլլանք: Ինք շատ կը զգուշանայ մեր խօսքերը՝ մեր
 «խօսքերով յառաջ բերելէն. բայց մենք յայտն ա-

մենեւին վախճալու բան չունինք, նաեւ եթէ իր
 «բոլոր գրուածքը յառաջ բերել պէտք ըլլայ: Ուս-
 «տի կը խնդրէինք որ երկու ըսպէ ալ շարունակենք
 «աս կարեւոր ընթերցուածք, տեսնելու թէ վերո-
 «յիշեալ երեք դարմանալի սկզբունք, երբ որ կը
 «մերձեցուին, ինչ գեղեցիկ արդասիք կու տան:

Ուղեւով որոշել՝ ինչ է եկեղեցական միու-
 «թեան՝ էական, եւ ինչ՝ ոչ էական, ինչ՝ հար-
 «կաւոր հաւատք եւ ինչ՝ ազատ ծէս, առաջ կ'եր-
 «թայ մեր Իրաւախօհը (Հոհ. Գլ. Է.): «Եկեղեցւոյ
 «միութիւն, կ'ըսէ, Առաքելական հանդանակէն,
 «Նիկիոյ եւ Կ.պոլսոյ եւ յատկապէս մեր Սուրբ
 «Նուստուրչին մեղի աւանդած հաւատամբէն գի-
 «տենք՝ որ հաւատալեաց մէկ յօդուածն է: Աս
 «միութիւնը հաւատքի միութեան կապուած է:

«Ասոր առանձին (Ժճ՝ մասնաւոր կերպով)
 «վկայութիւն (յառաջ բերել) չ'ուզեր, որովհե-
 «տեւ ամէն աստուածաբան յայտն կը միաբանի:
 «Այսու ամենայնիւ՝ մենք կարեւոր կը սեպենք մէկ
 «հռմէական աստուածաբանի մը խօսքը մէջ բերել:
 «Ֆէլէր¹ Իմաստասիրական հրահանգ քրիստո-
 «նէական հաւատոյ² զիրքին մէջ (Համար 431)
 «կ'ըսէ. Եպիսկոպոս մը ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ
 «օրինաւոր եպիսկոպոս չի ծանչցուիր, եթէ չէ
 «արօսի աթոռոյն հետ հաղորդութիւն չունենայ
 «եւ անոր հետ միացած չըլլայ, ինչպէս որ կ'ըսէ
 «Սուրբ Յերոնիմոս, եւ աս կ'ըլլայ՝ Առաքելոցմէ
 «եւ նոյն իսկ Առաքելապետէն աւանդուած վար-
 «դապետութիւնն եւ հաւատքը դաւանելով»:

¹ Ինչ աշխարհածանօթ հեղինակութիւն: — Առ-
 «ջի անգամ հոսիկ սորվեցանք աս մատենագիրն ա-
 «նունը, որն որ ինչպէս իր հոս յառաջ բերուած խօս-
 «քէն կ'երեւայ, ուղղափառ եւ ողջամիտ ուղղափառ
 «ըլլալով, ամենեւին մասն չունի ան բռնաբարու-
 «թեան մէջ՝ որով իր շիտակ գրածը ծուռ կարգաւ
 «կ'ուզուի:

² Catéchisme philosophique.

«Սրբոյն Պետրոսի աթոռոյն հաղորդակցու-
թիւն ունենալը (կ'աճապարէ աւելցընելու Պա-
տուելին) երկու կերպով կ'իմացուի՝ թէ որ քովը
բացատրութիւն չըլլայ: Մէկն է՝ ժամանակ ժա-
մանակ անոր նամակ խրկելով եւ անկէջ նամակ
ընդունելով, եւ միւսը՝ հաւատոյ դաւանութեան
մէջ՝ անոր ձայնակից ըլլալով: Ֆէլէր միայն աս
«երկրորդս նշանակած է հոս, ըսել է՝ որ ընդհան-
րապէս կարեւորութիւնն անոր վրայ կը ծանշայ:
Եւ յիշուի: Վասն զի հաղորդակցութեան առա-
ջին տեսակը կամ թղթակցութիւնը խափանող
շատ պատճառներ կրնան ըլլալ. եւ մէյ մը հաւ-
ատոյ միութիւնը» (այս ինքն)՝ երկու եկեղեցեաց
հաւատքը միեւնոյն ըլլալն» «հասկըցուէն ետքը՝
«յաճախ թղթակցելու պէտք միայն անոնք կ'ունե-
նան» որոնք ըստ եկեղեցական վարչութեան ալ՝
«Հռոմայ եկեղեցւոյն իշխանութեան ներքոյ են,
«եւ ան ատեն Հռոմայ Հայրապետը չէ թէ կը մտա-
ծուի իբրեւ գերագոյն գլուխ եկեղեցւոյ, ինչպէս
«կ'ըսեն Հռովմէականք, հապա միայն իբրեւ ծայ-
րագոյն Պատրիարք եւ Վաթիկան լատին եկե-
ղեցւոյ. ուստի որոնք որ ի մասին եկեղեցական
«կառավարութեան անոր (իշխանութեան) ներքեւ
«չեն, անոր հետ յաճախ թղթակցելու եւ անոր
«խորհուրդ հարցընելու պարտականութիւն չունին:
«Ուստի կը մնայ» (իբրեւ հարկաւոր) «նոյն լատին
«եկեղեցւոյ հետ ի հաւատս միութիւնը. մեր ներ-
«կայ գրութեանս նպատակն ալ ան է՝ որ ցուցը-
«նենք, ընդգէմ Հիմնական տարբերութեան Հե-
«ղինակին, թէ արդէն աս միութիւնը կայ»:

Եթէ գիպուածով մը մենք մեր բարեկամին
քովը գտնուած ըլլայինք՝ երբոր աս վերջի տողերը
կը գրէր, չէինք կրնար ուրիշ պատշաճագոյն բան
մ'ընել, բայց եթէ իրեն աղաչել՝ որ ալ խնայէ
իրեն, չառնու աւելի աշխատութիւն. այսչափ գրա-
ծր բաւականէն շատ աւելի է՝ իրենց եւ մեր հաւ-

ատոյ «միութիւնը», ցուցնելու: Ինչ որ աս յա-
ռաջ բերածներէն անդին գրելու ձեռնարկէ, ե-
ղածին վրայ կաթիլ մը լցայ՝ չ'աւելցընել, եւ ա-
նանկ աւելորդ է՝ ինչպէս արեւ ելլէն ետքը՝
ճրագը: Արդէն ցայս վայր կարգացուածին ամէն
մէկ պարբերութիւնը մէյմէկ ինք իրեն բաւական
ապացոյցներ են թէ Եվրոպական հասարակու-
թիւնը, ինչպէս նաեւ իւր Իրաւախօսը, անանկ
«հաւատոյ միութիւն մ'ունի Պետրոսի աթոռոյն»,
հետ, եւ «առաքելոց իշխանին վարդապետու-
թեան», հետ, որ մարդկային միտք երբեք պիտ'որ
չառնու, ցորչափ մարդիկ իրենց բնութեան սահ-
մանը կը պահեն, ունենալով բանաւոր հոգի մը եւ
մարմին՝ հինգ զգայութիւններով՝ որոնց գոնէ եր-
կուքն ողջ մնացած ըլլայ, ամէնէն կարեւորները:
Եթէ իրօք այն տալիս եմք եւ կաթուղիկէ հոս-
մէական վարդապետութեան մէջ կրնայ կոր պա-
հուիլ էական նոյնութիւն, ան ատեն ոչ եղած է
եւ ոչ ալ պիտ'որ ըլլայ երբեք աղանդոց եւ ըն-
տանեաց հաւատոյ մէջ տարբերութիւն, որն որ
ուրիշ բան ըսել չէ՝ բայց եթէ նոյն իսկ անբարե-
բաւարար ընդհանուր ի կրօնականութեան, եւ իրօք ալ դէպ
ի սոյն փոսը կը ժողովի հետզհետէ կաթուղիկէ մի-
ութեանն դուրս գտնուող բոլոր հայ լեզուն: Մեր
Իրաւախօսն ուրիշ բան չ'ընէր՝ բայց եթէ իրեն-
ներէն զանոնք՝ որոնք սոյն ծամբուն մէջ դեռ բա-
րեբախտութեամբ քիչ մը ետ մնացած են՝ յառաջ
մղել:

Նախընթացներուն ամբողջութեան համար
լսենք քանի մը տող ալ. սակայն երանի անոր որն
որ զատնք կարգալուստեն՝ գլխոյ պտոյտ չի զգար:

«Հռոմայ եկեղեցին թէ՛ դաւանութեամբ,
«թէ՛ ծեսով Եւրոպական եկեղեցի է, կ'ըսէ, եւ ա-
«սանց մէկովն անկէց զատուող ընդհանուր եկեղե-
«ցիէն զատուած է ըսելը՝ նոյն իսկ բառերուն մէջ
«հակասութիւն կը պարունակէ, մէկ տեղական

«սահմանի մէջ ամփոփելով ծանաւորելէն ետքը՝
 «Դարձեալ ընդհանուր անուանել կ'ըլլայ: Հռով-
 «մայ եկեղեցին՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէկ գլխաւ-
 «որ եւ մեծազոյն մասն է, եւ ի հաւատս եւ ի դաւ-
 «անութեան ո՞ր ազգաց համաձայն գտնուի նէ, ա-
 «նոնց հետ մէկտեղ առնելով բոլոր մէկ կը կազ-
 «մուի, եւ անիկայ կ'ըլլայ ընդհանուր եւ կաթու-
 «ղիկէ եկեղեցի: Այս մտքով Հայոց եկեղեցին ալ,
 «Յունացն ալ, ուրիշ քրիստոնէայ ազգացն ալ՝
 «որոնց դաւանութիւնն ասոնց համաձայն է՝, կրնան
 «ըսուիլ ամէնը մէկէն՝ ընդհանուր եկեղեցի, բառն՝
 «իրեն յատուկ նշանակութեամբն առնելով: Եւ
 «Դարձեալ՝ ամէն մէկն ալ զատ զատ՝ ընդհանուր
 «կ'ըսուի, մէկ մասին անունը բոլորին վրայ դնելով:
 «Այստե մտքով մէջն՝ ճշմարիտ է ան խօսքը՝ թէ
 «Արտաքոյ Հռովմայ եկեղեցւոյ ոչ գոյ փրկու-
 «թիւն. նոյն մտքով Դարձեալ ճշմարիտ կ'ըլլայ ը-
 «սելը՝ Արտաքոյ Հայոց կամ Յունաց եկեղեցւոյ
 «ոչ գոյ փրկութիւն: Վասն զի փրկութիւնը հաւ-
 «ատով պիտ'որ ըլլայ, եւ հաւատքը մէկ ըլլալով՝,
 «այս զըցուածքն ըսել կ'ըլլայ. Արտաքոյ եկեղե-
 «ցւոյ ոչ գոյ փրկութիւն, որն որ անուանալի ճշ-
 «մարտութիւն մըն է: Եւ որովհետեւ Հռովմայ եւ
 «Հայոց եւ Յունաց եկեղեցիները զատաբար յի-
 «շեւն՝ այլ եւ այլ ծէսեր եւ արարողութիւններ
 «ունենալէն է, եւ ասոնց՝ մէջ միակերպութիւն
 «չի փնտուրի՝ իբրեւ փրկութեան միջոց (իմա՝
 «պայման), ուստի՝ Արտաքոյ Հռովմայ եկեղեցւոյ ոչ
 «գոյ փրկութիւն ըսելն՝ այսպէս զատական նշանա-

1 Ան եր'քինն իրարու համաձայն ըլլալէն ետքը՝ ալ
 որոնց դաւանութիւնն ասոնց համաձայն չ'ըլլար,
 երբ որ ասանկ ուզուի:

2 Ստուգիւ, եթէ բոլոր խնդիրը՝ միակ անուն դնե-
 լու եւ անուն վերցընելու խնդիր ըլլար:

3 Այս ինքն՝ աւելի (Հայոց, Յունաց եւ Հռովմայ
 եկեղեցւոյն) հաւատքը մէկ ըլլալով (°):

4 Իմա՝ ծիսից եւ արարողութեանց:

«կութեամբ առնելով՝ սուտ խօսք է (°), բաղարջ
 «հացով չպատարագոյն եւ ուրիշ ծէսերու կող-
 «մանէ Հռովմայ հետ Համաձայնողը փրկութեան
 «չի հասնիր ըսել կ'ըլլայ (°), զորն որ երբեք
 «Հռովմ ըսած չունի, (Ըսելիք ալ չունի, վասն
 «զի թէ ըսածն եւ թէ ըսելիքը միշտ աս է՝ որ Ար-
 «տաքոյ Հռովմական եկեղեցւոյ — այս ինքն՝ Հռովմ
 «եպիսկոպոսին, ըլլայ ի հաւատոյս, ըլլայ եկեղեցա-
 «կան կառավարութեան մասին, հնազանդութիւն
 «զլացողին — չէք փրկութիւն):

«Ղատին աստուածաբանները՝ հաւատոյ միու-
 «թեան հետ՝ ծիսից զանազանութիւնը, Յովսէփ
 «գեղեցիկին ծաղկեայ պատմութեանն կը նմանցընեն,
 «որուն վրայ գոյներուն եւ ծաղիկներուն զանազա-
 «նութիւնը՝ պատմութեանն մէկ հատիկ ըլլալուն
 «յնաս չ'ընեն: (Ս. Բեռնարդոս աւ Ռոդալէի, Ե-
 «ֆէլ. Պրոֆ. Հար. Ժ. Ե. էջ 213:) Արեւոյ մէնք ալ
 «(կ'ըսէ մեր Իրաւախօսը) զանոնք՝ որոնք մեր ծէ-
 «սերուն՝ հռովմական ծէսէն ունեցած տարբերու-
 «թիւնը պատճառ բռնելով՝ զմեզ իբրեւ է նիժա-
 «կան դաւանութեան հաւատոյ պակաս՝ կը բամբա-
 «սեն եւ դժոխոց կը դատապարտեն, չէ՞ք կրնար
 «Յովսէփայ եղբայրներուն նմանցընել, որոնք տես-
 «նելով թէ իրենց հազածն՝ անոր պատմութեանն
 «նման չէ, զանիկայ առին գուրը նետեցին, (Ի՞նչ
 «գոյն, Ի՞նչ ծաղիկ. մեր հօգը պարտաւորութիւն հա-
 «մար է, այն կար չունեցող տէրունական զգեստուն
 «պատառուածքին համար):

Ո՞վ չի տեսներ ցայս վայր յառաջ բերուած-
 ներէն՝ թէ Էջմիածնական հաւատքը՝ կաթողիկէ
 հաւատքին մէկ կատարեալ ծաղրապատկերը (սա-
 ղիսմէիք) կը ձեւանայ մեր Իրաւախօսին գրչին
 տակ: Մա խօսքը կը մնայ մի միայն ստոյգ՝ զորն որ
 իր աս նախապատրաստական խորհրդածութեանց
 համար կ'ըսէ, այս ինքն թէ ասոնք մեծ կարեւորու-

Թիւն ունին իր իրաւախօհութիւնն աղէկ հասկընալու համար:

Այս, այս. շատ աղէկ հասկըցած էինք. հասկըցանք նոյնը նորէն, վերը բացատրուած առաջին, երկրորդ եւ երրորդ կանոններէն կամ սկիզբներէն, որոնք անոր համար դրուած են, որպէս զի Էջմիածնական անուանեալ եկեղեցին արգարացընեն. սակայն այս եւ սոյն սկիզբներն արգարացընելու համար ի՞նչ ունինք:

Առ այս մեծասաստ արգելք մը եւ զարմանալի կանոն մ'առջեւնիս կը դուռի, այս ինքն՝ որ ամբողջ հասարակութեան մը դաւանութիւնը չըլլայ որ անկէ որոշենք՝ զորն որ կը սորվեցընէ ու կը սորվի, զորն որ կը քարոզէ ու կը հաւատայ, զորն որ կ'ընդունի եւ կը մերժէ Եփեսոսեան, իր գլխովն եւ անդամներովը, գրեթէ բոլոր բովանդակ. հապա՛ ինչ որ ատենօք, այս ինքն՝ շատ դարերով ասկէ առաջ, ապրողներն իմացած ու քարոզած են, եւ կամ դարձեալ ատենօք (լաւագոյն պարագաներ հանդիպելով) կրնայ ըլլալ որ իրենց յաջորդները սորվեցընեն եւ սորվին, անկէ մինակ որոշենք:

Այս, այսու մտօք՝ ուղղափառ է, կամ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ ոչ աննշան մէկ մասն է այսօրուան Էջմիածնական եկեղեցին, այս ինքն՝ ինք չէ, հապա իր առջեւը, եւ կը բաղձանք յուսալ՝ որ ըլլայ նոյնպէս իր ապագան: Անտարակոյս, «Եկեղեցին յաջորդութիւն մըն է», բայց ասիկայ անընդհատ եւ անընդոտ չունեցան ամէն եկեղեցիք: Միայն Հռոմէական Եկեղեցին է, այս ինքն՝ ան Եկեղեցին՝ որն որ Հռոմայ եպիսկոպոսին մասնաւոր կառավարութեան ներքոյ է, որուն ներկան երբեք իր անցեալը չէ ուրացած: Արի՛շ ամէնքը քիչ շատ չեն կրցած աս անընդհատութիւննին պահել, Աստուծոյ այսպէս թոյլ տալով՝ որ ամէնքն իրենց զօրութեան փորձն ընեն, որպէս զի անոր մինակ յարին՝ որուն միայն տրուած են մշտնջենաւոր տեւողութիւն:

Թեան խոտուածները, ուստի եւ անոր ձեռօք միայն՝ կրնան անընդհատ միայարութիւն «միշտ Եկեղեցւոյ Հիմնադիրը», յուցընել: Կրնայ իմանալ մեր Իրաւախօհն՝ որ շատերէն աւելի մենք պիտ'որ վախճանք «անընդհատութեան», անունը բերան առնելու, անանկ երկրի մը վերաբերելով՝ որուն պատմութիւնը բոլոր ընդհատութիւնք են: Եթէ «նախորդէ նախորդ, վարպետէ վարպետ», երթանք, ինչպէս ինք կ'ուզէ, ինչերո՞ւ չենք հանդիպիր: Արիս եւ Սաբէլ, Հիմնոս եւ Փիղետոս չեն գոցեր դէպ ի վեր ճամբաները: Սակայն ո՞վ կրնայ մեր պատերը համբել: Էջմիածնականք, այսպէս՝ ինչպէս հիմայ են, կրնան երկայն երկայն դէպ ի վեր քայլել. բայց վերջապէս տեղ մը պիտ'որ կենան, պիտ'որ հանդիպին Տեղապահի, Մովսիսի, Յովհաննու, Դեթաիսի յԱշտարակաց, Բաբգենի եւ անոնց ժողովներուն, եւ հոս է իրենց աղբերակունքը: Անկէ վեր գտնուողներուն հետ ի՞նչ բաժին կրնան ունենալ:

Կենդանիքս հարկաւ կենդանեաց եկեղեցւոյն պիտ'որ վերաբերինք կամ չվերաբերինք, եւ ասոր վերաբերելով կամ չվերաբերելով է՝ որ պիտի որոշուի թէ որպիսի նախորդաց հետ ենք: Ի՞նչ կը վերաբերի մէկուն սուրբ Գրիգոր մը, Աթանաս մը, Պօղոս, մանաւանդ Պետրոս, երբ որ անոնց կենդանի օրինաւոր յաջորդաց հետ չէ, (որոնց վրայ միայն կը շարունակուի անոնց իշխանութիւնը)՝ կամ որ նոյն է՝ անոնց հետ չըլլողներուն հետ է: Այսպէս ատեն մը Խորայելի լքեալ թողեալ թագաւորն՝ Աստուծոյ կենդանի մարգարէներուն խօսքը թողուցած, մեռեալներն երած էր անհանգիստ ընելու՝ անդիէն ասդին կանչելով: Անոյ դարձուց զանիկա տեսիլքը. պիղծ եղած էին իրեն Կարմեւոս մատուցած ողջակէզները՝ Ամաղեկայ աւարէն, որուն հաղորդութիւնն աստուածուստ արգելուած էր:

«Լաւ եւ ունինդրութիւն, կ'ըսէր թագաւորաց օրէնք տուող մարգարէն, քան զզոհ ընտիր, եւ հնազանդութիւն» քան զճարպ խոյոյ: Զի հմայք մեղք են եւ ցաւս եւ աշխատութիւնս ամէ թերափոյ ի վերայ» (Ա. Թ. Գ. Ժ. 22, 23.) Զի կրնար ասկէ աւելի ընդունայն ճիգ մտածուիլ՝ աս Եկեղեցւոյ երեւելի Գլխոյն վերեւէն դէպ ի երջանիկ Առաքեալներն եւ անոնց աստուածային Վարդապետին ձեռք երկընցընել: Ասիկայ չէ թէ Աստուծոյ մեր առջեւը բացած ճամբաներուն անկեղծութեամբ հետեւիլ է, հապա ուրիշ գողունի շաւիղներ հըմայել: «Այսպէս Քրիստոս ինչ մեզ ոչ օգնէ», Որոշ են իր եւ իր աշակերտաց խօսքերը: Ինչ զձեզ այն բարեհամբաւ ուղղափառ նախորդներուն կը կայէ, երբ դուք անանկներուն հնազանդած էք՝ որոնք «անոնց վարդապետութենէն մոլորած են», եւ կը քարոզեն՝ ինչ որ անոնք չքարոզեցին, կը պատուիրեն՝ զորն որ անոնք արգելեցին զանէ իրենց օրինակով, «Ժողովներով ալ մոլորութիւն կը հաստատեն», եւ կը խափանեն զձեզ այն հաղորդութենէն՝ որուն մէջ անոնք ապրեցան եւ մեռան:

«Ասոնց դիքերը», կան ձեր ձեռքը: Ասոնք նախնութեայ եւ ներկայ եկեղեցւոյն նոյնութիւնը պիտ'որ երաշխաւորեն: Ինչ կ'որոշեն, ինչ կը զօրեն հոս խորհրդատեար, Մաշտոց, Ժամագիրք եւ ուրիշ նոյնպիսիք, երբ որ բեթաններ կը կարգան գրուածը, բայց միտքերը կ'իմանան չգրուածը եւ ասիկայ կը քարոզեն: Ո՞ր աւետարանս աս կանոնք գրեց, որ Առաքեալ աւանդեց, որ սուրբ ասիկայ սօրվեցուց: Արբոյ Հարց թողուցած մաղաղաթիւն ու թանաքը չեն՝ որ զմեզ Աստուծոյ առջեւ պիտ'որ կեցընեն: Նոյն իսկ սուրբ եւ ի Հոգւոյն սրբոյ շնչեալ Գիրքերը, նաեւ Էջմիածնականաց համովման համեմատ, չեն կրնար ապրեցընել ան քրիստոնէից բաղմութիւնն, որոնք նոյն գրքերուն

ամփոփած են իրենց վտաահութիւնը, եւ միայն անոնցմով կը կարծեն Առաքելոց եւ առաքելական ժամանակի եկեղեցեաց հետ հաղորդութեան եւ շարունակութեան մէջ ըլլալ, «համարելով նոքօք ունեւ կեանս»: Յայտնի է որ Քրիստոս մեզի դիրքեր չխաւրեց, հապա կենդանի խօսուն մարդիկ քեր չխաւրեց, հապա կենդանի խօսուն մարդիկ քեր մեզի ան դիրքերը տուին, առանց անոնցմով դադրելու՝ անոնց մշտնջենաւոր ներկայութեան եւ վարդապետութեան պէտքը: Չանոնք մեզի խաւրած է մեր Տէրը, որպէս զի ամէն մեկերնուս հետ անձամբ կամ միջնորդաւ խօսին կենդանի բանիւ վարդապետութեան, բայց պիտոյից եւ ըստ իւրաքանչիւր դիպաց վճռեն, ուղղեն, փոշտն ողջեն զատեն:

Ահաւասիկ կը տեսնենք զԻսրայէլ՝ որ Քրիստոսի եւ Առաքելոց ատենէն մինչեւ ցայսօր զՄովսէս կ'ընթեռնուն, մարգարէները պինդ կը բռնեն, Սաղմոսները կը մրմնջեն. բայց ասիկայ արգելք չէ իրենց՝ որ չկենայ առաջաստն իրենց սրտերուն վրայ, որն որ ան ատեն միայն կը վերնայ, երբ որ առ Տէր դառնան (Բ. Սրբ. Գ. 15): Ո՞վ է աս Տէրը, բայց եթէ Հոգին, «Տէր Հոգին է» . վասն զի «Գիրն ոպանանէ. Հոգին է կենդանաբար, մարմին ինչ ոչ օգնէ», այն աւետեաց Հոգին՝ որն որ «խօսեցաւ չէ թէ միայն յօրէնս, ի մարգարէս, եւ յաւետարանս, եւ քարոզեց յառաքեալս», հապա կը քարոզէ շարունակ ասոնց յաջորդներուն բերնով: Երբ որ աս տիեզերական քարոզութեան հաստիքը կտրուած է Էջմիածնական հասարակութեանէն, որովհետեւ իրեն առջեւ, ան վերը «ուրիշ» ըսուած պատճառներուն համար, շնորհաց թուալանին 43) են ետքը ոչ ժողովոց վճիռները բան մը կ'արժեն, անկէ 20 տարի ետքը եւ ոչ ալ սուրբ հաղորդաց ընդունելի վարդապետք, եւ Հաղբ, ոչ դպրոցաց ընդունելի վարդապետք, եւ Պետրոսի յաջորդաց եւ անոր հետ հաղորդութեան մէջ գանուող եպիսկոպոսաց դարուց ի

դարս տուած եւ ըստ պիտոյից տուլի որոշումներն իրենց համար հեղինակութիւն ունին: Ուրիշ բան չի մնար իրենց, բայց եթէ մեռեալ գիրքեր՝ որոնք ըլլան հնագոյն Հարց պատկառելի հատորները, ըլլան մեր եւ իրենց եկեղեցական պաշտամանց մատենաները, եւ ասոնք՝ ըլլան այնչափ մաքուր՝ որչափ կ'ուզուի, սակայն մեր խնդիրներուն, մեր վէճերուն կամ տարակոյսներուն համար են, անոր համար ալ ամբաւ ազատութիւն կուտան զիրենք գործածողներուն: Ան ազատութիւնն իրօք գործածուելով՝ կ'ըլլան ըստ հաճոյս առաձգական, բայց իրենք կը մնան միշտ համբերող՝ երբեք իրենց իմաստը բռնաբարողաց դէմ չբողքելով: Անոր համար հաւասարապէս մեր Պատուելին ալ նոյնները ձեռքն ունի եւ կը պաշտէ, ինչպէս նոյն իսկ անոնք՝ որոնց համար կ'ըսէ թէ «բազմաթիւ կրնան ըլլալ եւ բարձրաստիճան անձինք, բայց մօլորեալ»:

Բայց ի՞նչ կը վիճենք եկեղեցական կամ պաշտամանց դրբերուն զօրութեան վրայ: Նոյն իսկ եկեղեցւոյ հանգանակները չեն կրնար ամէն անգամ ուղղափառն որոշել ոչ ուղղափառէն: Եկեղեցւոյ փարպակետութենէն խոտորոցներն անոնց բառերը կը պահեն, միտքը կը փոխեն: Արիոս սուփորական ձեւով հանդանակ մը ծոցն ունէր, երբ որ իր հոյհոյութիւնները կը խօսէր: Նեստոր Նիկիոյ հանգանակը հաստատուն կը բռնէր, անոր բարեկամներն Անտիոքայ թեմին մէջ նոյնպէս, եւ այնպէս կ'ընդդիմանային Սիւրղի: Ամենքն ալ Յ18երուն Հանգանակը ձեռքերէն՝ կը խօսէին: Սա բացայայտ խօսքը՝ թէ «Հաւատամք եւ ի ֆ Տէր Յիսուս Քրիստոս», ամենեւին արգելք մը չէրաւ՝ որ Նեստոր՝ Նեստոր չըլլայ, եւ իրենները՝ Նեստորական: Նոյնը նաեւ առաջին տիեզերական ժողովէն մինչեւ վերջին՝ Վատիկանեան ժողով ելած վճռոց համար կրնանք ըսել. մարդկային մտաց այլեւ-

այլ բռնաբարութեանց դէմ, հարկ է որ կենդանի հեղինակութիւնը հետզհետէ միջամուտ ըլլայ՝ հարազատն անհարազատէն զատելու: Ուստի եւ ոչ ասոնք (երբ որ ան մտօք չեն իմացուիլ՝ որով տրուած են ան վճիռները) կրնան ուղղափառ համարել տալ՝ նոյնները կ'ընդունինք ըսողները: Ի՞նչ աւելի որոշ վճիռ կրնայ մտածուիլ, օրինակի աղաղաւ, քան զայս՝ թէ «Արտաքոյ Հռոմէական Եկեղեցւոյ չկայ փրկութիւն», սակայն, ինչպէս տեսանք, մէջէն ճշմարիտ իմաստը հանելով՝ աս ձեւին մէջ ուրիշ սուտ նշանակութիւն մը ձուլած է Պատուելին:

Նոյն կերպով նորերս, իր աչքին եւ ականջին տակ, Հռոմայ եպիսկոպոսին բնդհանրական կամ համաշխարհական եպիսկոպոսութեան նկատմամբ Վատիկանեան սրբալան Սիւնհոգոսին տուած վճիռն ըստ հաճոյս մեկնութիւններ առաւ:

Անոր համար գլխաւորելով խօսքերնիս կը դառնանք՝ ըսածնիս (Հէ՛. Գաբ. ԷՎ ԻԳ) կրկնելու. «Թէ բողոքականք եւ թէ կաթոլիկեայ ուղղափառք սուրբ Գիրքն իրենց հաւատոյ աղբիւր կ'անուանեն. բայց չենք կրնար ասոր համար ըսել թէ ուրեմն Բողոքականք եւ Կաթոլիկեայք նոյն հաւատքն ունին. վասն զի անոնց հաւատացածը կամ չհաւատացածը՝ սուրբ Գրքէն չէ որ կ'որոշենք, հապա անոնց սուրբ Գրքին տուած իմաստէն կամ մեկնութենէն: Ասանկ ալ Էջմիածնական հասարակութիւնը՝ կաթոլիկեայ ուղղափառաց հետ չէ թէ միեակ սուրբ Գիրք, հապա նաեւ Աւանդութիւն (կամ Ս. Հարք) կ'ընդունի, բայց թէ Կաթոլիկեայք եւ Էջմիածնականք իրօք ի՞նչ կը հաւատան եւ ի՞նչ չեն հաւատար, միեակ սուրբ Գիրք եւ սուրբ Հարք առջեւնիս բանալով՝ չ'որոշուիր, հապա սա փնտռելով՝ թէ ի՞նչ կերպով կաթոլիկէ հռոմէական եկեղեցին սուրբ Գիրքն ու սուրբ Հարքը (աւելցուր՝ նաեւ աստուածային

պաշտամանց գիրքերը) կ'իմանայ եւ կը մեկնէ, եւ ինչ կերպով իջմիածնական կղերն ու հասարակութիւնը:

Ինչ վնաս ունի Հայոց եկեղեցւոյն՝ եթէ անոր մէջ մուրումն չի ունեցողներ գտնուին, թէ՛ պէտ աս մուրումն չունեցողները բաղմամբ ըլլան, թէ՛ պէտ նոյն իսկ եկեղեցականք ըլլան, եւ պիտի ուսուցանուին ըլլան, նոյն իսկ սոյն եկեղեցւոյն գլուխն ըլլայ: Աս կամ ան մարդն է մուրեալը, Հայոց եկեղեցին չէ, որն որ դարձեալ Գրիստոսի Եկեղեցւոյն մասը կը մնայ, ան մուրումն չունեցողներէն՝ չունեցողներուն փրկութեան վնաս մը չի կրնար հասնիլ: Ասանկէ մեր Իրաւախօհին երկրորդ սկզբան բովանդակութիւնը, որն որ արդէն առաջինէն այնչափ յստակ կերպով չի զանազանուիր: Ասիկայ ահաւասիկ ներկայ վիճակին խնդիրն է. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, անցեալին իրենց չ'օգնէր, ապագան բոլորովին Աստուծոյ ձեռքն է:

Բայց իրօք այսպէս մարդը է Հայոց (իմա ըստ մեզ՝ իջմիածնական) եկեղեցին կամ կրօնական հասարակութիւնը:

Տէր Աստուած, որչափ գոհուարին գործք է ի ծնէ հերձուածի մէջ սնած եւ հոն երկայն ապրած մարդիկներուն հասկըցընել թէ վարդապետութեան կատարեալ մարբութեան եւ թէ անխառն եկեղեցական հաղորդակցութեան Բացարձակ հարիւր: Բնական ալ է՝ որ այսչափ գոհուարին ըլլայ աս գործքը, որովհետեւ աս հարկն ըմբռնելէն ետքը՝ (մարդկօրէն խօսելով) ալ ուրիշ քայլ մը չի մնար բանաւորապէս մտածող մարդու մ'առջեւ՝ բայց եթէ իրօք, չէ թէ կեղծօք, կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ՝ գաւիթը կոխելու, ուր միայն կրնայ գտնուիլ ան թէ հաւատոյ եւ թէ եկեղեցական

հաղորդակցութեան մարբութիւնը, եւ անոր պտուղները:

Ար պնդէ մեր Իրաւախօհը՝ թէ աս մուրեալներն, «որչափ բարձրաստիճան, որչափ բաղմամբ ըլլան, առ ժամանակ մի կը զօրեն, բայց ետքէն կ'անցնի իրենց իշխանութիւնն ու զօրութիւնը, հինը (ուղիղը) կը դառնայ», երբ: Մենք դեռ ասիկա չտեսանք: Այո, կը դիտենք իջմիածնական հասարակութեան մէջ երբեմն ուղիղ ըմբռնում մը մասնաւոր կէտի մը մէջ մէկ կամ երկու մասնաւորաց վրայ. բայց ասոնք ոչ իրենք կը մնան եւ ոչ հաստատուն հետեւութիւն մը կը ձգեն. իրենք կ'երթան, իրենց հետ՝ ուղիղն ալ, եւ կը դառնայ ծուռը՝ որն որ մշտնջենաւոր «Երթաս դաս», մըն է: Ան բարձրաստիճաններէն մէկը քիչ մը կաթուղիկեայ զաղափարաց հակում եթէ ցուցնէ, շատ չ'անցնի՝ կը ստիպուի կամ իր բարձրութենէն վար իջնալ, կամ կեղծաւորիլ, կամ բոլորովին հրաժարիլ անոնցմէ: Այս դայ Տերոյնց մը՝ որն որ շատ մը վարդապետութեանց մէջ ուղղափառ ճշմարտութիւնը կ'ըմբռնէ. բայց չի կրնար իր խօսքն անցընել, անկէ ետքն ինք ոտն ոտն անոնց կ'անցնի, եւ ասանկով կը մնայ միշտ հերձուածոյն կոշտ զանգուածն ուր որ է:

Բայց կ'ենթադրէ մեր Պատուելին թէ ինք եւ իրեն պէս շատերը կ'ապրին իջմիածնական հասարակութեան մէջ, որոնք ըստ ամենայնի ուղղափառ հաւատքն ունին եւ նոյնը կ'ուզեն պահել: Ենթադրենք մենք ալ նոյնը քանի մը բոպէի համար, եւ ենթադրենք միանգամայն թէ աս ուղղափառ ըսուած վարդապետութիւնն ասոնք աւելի մաքուր կերպով ունեցած ըլլան՝ քան զոր մեր Պատուելին ունի, իբրեւ թէ ամենայն ինչ ընդուն

նին եւ հաւատան ինչ որ կաթուղիէ հռոմէական եկեղեցին կը սորվեցընէ:

Արնան արդեօք այսպիսիք արդարանալ: Ոչ երբեք, ցորչափ եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ են անոնց հետ՝ որոնք իրօք աս վարդապետութեան մաքրութիւնը չունին, մուրրութիւններ ունին եւ զանոնք կը քարոզեն, եւ կամ ճշմարտութիւններ կան՝ զորոնք չեն ընդունիր եւ կամ անոնց վրայ յամառութեամբ կը լռեն: Ի նոյն կը յանդի մուրրութիւն ունենալ, եւ մուրրութիւն ունեցողին հաւանիլ: Ի՞նչ կ'ըսենք՝ հաւանիլ. անոր ետեւէն երթալ, անոր օգնել, անոր արօտին խաշն րլալ. զուգընթացալ կազմելու այն կրօնական կամ եկեղեցական մարմինը՝ որուն մէջ շատ բազմաթիւ են մուրրեալները. այս ինքն՝ տիրած է ծուռ վարդապետութիւնը եւ մուրր նախապաշարութիւն, նոյն իսկ ան մարմնոյն գլուխն եւ առաջնորդական մասը նոյններով վարակած է:

Ամենայն մտադրութեան արժանին սա է՝ որ մուրրութիւնն եւ ապստամբութիւնն ի բնութենէ իւրմէ՝ փոխադրական նկարագիր ունի. այս ինքն՝ չէ թէ միայն անոր ներքուստ համոզուողները, հապա համոզուողներուն արապրուստ եկեղեցականապէս յարողները՝ պիղծ են: Ա'աղաչենք, քիչ մը մտածէ Պատուելին, ինչպէս նաեւ իր արգարացուցած անձինքը, որպիսիներուն հետ են, զորոնք իրենց իշխան եւ հրամանատար ընտրած են, որպիսիներուն ձեռքէն կը սպասեն որ իրենց քառութիւն եւ թողութիւն հաղորդուի, որոնց հետ Սեղանին հաղորդ են, ինչ աթոռներ պէտք են ըսուիլ անոնք՝ որոնց նիւթապէս եւ բարոյապէս, ուղղակի եւ անուղղակի նեցուկ են, թէպէտ անոնք իրօք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ կատարեալ նշանակութեամբ՝ եկեղեցական ապստամբաց աթոռք, «աթոռք, որոնց վրայ արդարք չեն նստիր», (Սաղ. Ա.), եւ ոչ ալ կրնան անոնց մերձենալ՝

առանց բաժանորդ րլալու՝ «Քաղաքին Աստուծոյ», դէմ կազմուած ապստամբաց քաղքին՝ որուն մէջ իրօք սուրբերը կը հայհոյին, եւ անոնցմով՝ անոնց Տէրը:

Մեր աչքը խփելով՝ իրերը մեր ուզածին համեմատ չեն փոխուիր: Ճշմարտապէս եւ իրապէս Էջմիածնական հառարակութեան մէջ ցայսօր շարունակութեամբ կը տեւէ այն պատառուածքը՝ որով ինք զենք պատուեց Քրիստոսի Եկեղեցիէն՝ անոր սորվեցուցած հաւաքին գոհ չըլլալով: Առջեւ տեսններէն հիմակուանին էական տարբերութիւնը սա է՝ որ առջիններն իրենց մուրրած րլալն այն յոտակութեամբ չէին ըմբռներ, որով այսօրուան օրս իրենց հիմակուան յաջորդները կ'ըմբռնեն կամ կրնան ըմբռնել՝ եթէ ուզեն. ուստի յանցաւոր յամառութիւնը՝ որն որ ժամանակին հետ երթալով ծանրացած է, այսօրուան օրս իր ծայրն ու ծագքը հասած կ'երեւայ:

Որոնց քահանաներն են անոնք՝ որ իրենց կանոնական ազօթքը չսկսած՝ նախ ան բազմադարեան մուրրութիւնը կը դաւանին՝ լուր ի լուր ժողովրդեան: Ո՞վ է ան հազարաւոր, բիւրաւոր քահանաներէն մէկը կամ երկուքը, որ գոնէ անգամ մը կեանքին մէջ, քստմնելով կ'ըսենք, զուրբն լեւոն Հռոմայ քահանայապետը նզոված չըլլայ, անոր վարդապետական թուղթը, «ուղղափառութեան արձանը», ինչպէս տիեզերական ժողովք զանիկայ կ'անուանեն, դատապարտած չըլլայ, եւ չխոստանայ հետեւի սրբոյն Գիոսկորոսի, այս ինքն՝ անոր հետ կորսուիլ ուղեղ վարդապետութեան ճամբէն: Էջմիածնական եպիսկոպոսոնք չեն՝ որոնք աս ամէն զարհուրելի խոստովանութիւնները ձեռնադրելեաց բերնէն բազմամբոխ ժողովրդոց առջեւ կ'առնուն մինչեւ ցայսօր: Սարսուռ կ'առնու զմեզ՝ երբ որ կը յիշենք մեր ականջով իսկ լսածնիս, այս ինքն՝ Տեառն մերոյ տնօրէնութեան եւ անոր անարատ

Համբէ՛ «Մովսիսի կաղկանտուացւոյ, Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ, Յովհաննու Պատմաբան կաթողիկոսի, Ասողկան, Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, Ուստանիսի եւ այլոց», (էջ 111). որոնց մէջէն, եթէ կը հաճի, զՍեւանդ երեց մէկդի հանէ, որն որ ամենեւին, որչափ դիրքը կը ցուցնէ, աս փառաւորութեան մէջ մաս չունի:

Աս նորէն եկեղեցական գրքերուն մաքրութեանը նայելու կը հրաւիրէ զմեզ Պատուելին. ալ ասիկայ իրեն սեւեռեալ դադափար մ'եղած է: Բայց իրօք աս գիրքերը, ինչպէս որ իրեններուն ձեռքը կը գտնուին, ամենեւին իր վտառհալութեանը չեն պատասխանէր: Եկեղեցական պաշտամանց գիրքերը կարելի եղածին չափ ան կերպարանքն առած են այսօր, որ կերպարանքն առած է Եջմիածնական վարդապետութիւնն ու պաշտօնը: Վրանիս խնդիր եղած կէս կամ ամբողջ գլխաւոր միութիւնները կամ դրախանապէս կամ բացասաբար նոյն գրքերուն մէջ մտնած են՝ ամենեւին չափնածելով: Այսպէս հին հանգանակին քով՝ նոր հանգանակ մ'ելած է, ի բանի մարդեղութեան, բացասաբար՝ նաեւ Երրորդութեան, Տաթեւացեաց միութեան համեմատ, որն որ իրօք ալ գործածութեան մէջ է. Ժամագիրք եւ Մաշտոցք զանիկա զանց չեն առնուր դաւանել տալու եւ յանձնելու որ ստեպ գործածուի: Եկեղեցական երգոց եւ

¹ «Հաւատամք ի... մի անձն, մի դէմ եւ Բնութեան»:

«Հաւատամք զՍուրբ Հոգին անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ այլ բղխեալ ի Հօրէ, էակից Հօր եւ փառակից Որդւոյ»: Տէ՛ Ժմբ. Ե՛ Մ՛շտ. 280էն ԳԳ. 262:

«Այս է Բերն» հաւատոյ ուղղափառ դաւանութիւն, զոր պարտ է ամենայն քրիստոնէից յամենայն ժամ ի սրտի ունել եւ ի լեզուի պահել: — Եւ ահա այսպէս պարտ է մեծի քահանային:

օրհնութեանց մէջն է՝ որ կը կարդանք «Երկաբնակաց», այս ինքն՝ երկու բնութիւն ի մի դէմն խոստովանողներուն դատապարտութիւնը, չորրորդ տիեզերական սուրբ ժողովոյն վրայ այլանդակ լընշահմանքը, Հռոմայ մեծ քահանայապետին եւ առնոր վարմանալի տուժարին վրայ նդովքը, եւ վերջապէս «աւագակային ժողովոյն», գահերիցուն ծաղկապսակ գովեստը: Սրբազան պատարագի սպասաւորութեան գրքին մէջն են բացայայտ տապաքրութեամբ հրատարակեալ վերոյիշեալ երեք երանանքներն յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ ան փառաւոր կամ բրաւոր ճգնաւորին «Պարսամայ»:

Եջմիածնական խմբին մեծ միութեաններէն մէկն է եօթն խորհրդոց մէկը խափանելը, եւ առ այն ինք զինք կարող համարիլ: Առ այս բոլորովին համեմատ է այսօրուան օրս իրենց ձեռքի Մաշտոցները, այս ինքն խորհրդոց մատակարարութեան գիրքը, որուն մէջէն շատ դարերէ ի վեր անհետ եղած է աս մեծ խորհրդեան հնուցմէ ունեցած կա-

նայապետին (եպիսկոպոսին) յամենայն քահանայացուցման իւրում՝ ասել տալ զայս դաւանութիւնն եւ պահանջել ի նմանէ՝ զոր ձեռնադրէին կամի»:

¹ Եւրպ. Կառ. Հայրապետ. ՄԿ. — «Տեսի ես յայնմ ատենի յոգնախումբ ժողովին. երկաբնակն եկեղեցիս աշխատողաց, զառաքելոց սրբոց եւ զմարգարէից. ջրեցան դաշինքն որ արեամբն Քրիստոսի եղան եւ բարձան տառք կանոնականք համանգամայն ազանց»:

«Աստանօր անտանելի սուգ հասեալ սուրբ ուխտին հաւատոյ, հուր, եռանդն անշէջ տեղեալ ի յերկիր, հրդեհեալ փոյցց զհաւատոյ շինուածս եւ խրամատեաց զառաքելական կանոնն. որք միանգամ ուրացան զՏէրն ի Քաղկեդոնի»:

«Գեղեցիկ շառաւիղ յարմատոց սրբոց Հարցն վերաբուսեալ ծաղիկ հաւատոյ մեծ վկայն Քրիստոսի սուրբն Գեոքորոս, ոչ հաւանեալ անօրէն ժողովոյն՝ նդովեաց զԼեւոն եւ զտոմարն իւր պիղծ»:

նոնք: Կիրիկեցւոց ատեն մեր ուղղափառ Հաղթ նո-
րէն Յոյներէն առին եւ ղետեղեցին իրենց Մաշ-
տոցին մէջ, վասն զի մեր հինը կորսուած էր: Սա-
կայն չկրցաւ ասոր ալ հետեւիլ Էջմիածնական
խումբը: Աս Կիրիկեցւոց ատեն ընդունուածն ալ՝
հիմայ իր (Փոքր) Մաշտոցին մէջ Գիշերաժամ
անուամբ իր մուրա սովորութեան համեմատ խան-
գարած եւ փոփոխած է, ոչ միայն օժման գործու-
թիւնը մէկդի թող տալով, հապա նաեւ առ-
այն վերաբերեալ խօսքերը փոխելով: Իսկ Մեծ
Մաշտոցը (1807էն հետեւ) արդէն Բրիտանական-
ներուն մէջ բացատրուած՝ այլանդակաց այլանդակ
մուրութեան համեմատ՝ Գրոշմի եւ Վերջին օժ-
ման խորհուրդը մէկ խորհուրդ ընելով ի գործա-
դրութեան նշանակէ կու տայ քահանայից երկուքը
մէկէն գիտելու:

Ճեռնագրութեան գիրքն է՝ որն որ իրօք Տա-
թեւացիներուն ժամանակէն մինչեւ հիմայ կը պա-
րունակէ երկայն երկայն՝ թէ ինչպէս եպիսկոպոսը
պիտի որ պահանջէ որ ձեռնագրելին տայ դաւանու-
թիւն խոստովանութեան ուղղափառ հաւատոյ ի
սուրբ Երրորդութիւնն եւ ի մարդեղութիւնն Բրիտ-
տոսի հրաժարելով ի հերձուածողաց, «յատուկ
յանուանէ», որովք են «ամենայն դառը երկաբնա-
կաց», եւ ըստ այսմ ձեռնագրելին կը հրաժարի ու
կը նշովէ Արիոսի, Մակեդոնի, Նեստորի, Սաբելի,
Մանիի հետ «զլեւոն հերձուածողն», յայնչոյն-
նեմբ Քուր ներխոյ խաղաղութան, եւ կը խոստանայ
հետեւիլ — «Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ անոր
աշակերտին սրբոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյն», եւ
աշակերտ ըլլալ — «սրբոյն Ստեփանոսի Սինե-

¹ Աստ կատարի Մկրտութեանն խորհուրդ, եւ սկսա-
նին երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ խորհուրդն, այս
ինքն՝ Գրոշմին, Վերջին օժմանն եւ Հաղորդու-
թեանն նոր մկրտելոց: Տե՛ս առաջ, էջ 15. Գիշեր-
աժամ:

ցւոյն եւ Պողոսի Տարծնացւոյն», (՝), ինչպէս նաեւ
«սրբոյն Պարսամայ ճգնաւորին», : Վարդապետու-
թեան աստիճանաց գիրքն աս ամէնը կրկնել կու տայ,
որպէս զի գիտնան Հայոց վարդապետը թէ որոնցմէ
պիտի հրաժարին եւ որոնց վարդապետութեան
հետեւին՝ երբ որ ի սփիւռոս Հայոց կը քարոզեն:

¹ Մաշտոց Մեծ, էջ 259 եւ Գիրք ձեռնագր.

«Հարցանէ Եղիսիոյան», (յձեռնագրելին).

«Ունին զդաւանութիւն խոստովանութեան
ուղղափառ հաւատոյ — եւ հրաժարին յամենայն
հերձուածողաց:

«Պարսամայն առելով.

«Այո, Հայր սուրբ. . . խոստովանիմ —
զմարդեղութիւնն Բրիտտոսի Աստուծոյ մերոյ ընդ
սուրբ հայրապետն եւ նշովմ զամենայն հերձուա-
ծողան՝ զԱրիոս, զՄակեդոն եւ զՆեստոր եւ զՍա-
բելի եւ զՄանիիս զայն:

«Այո հրաժարեմք ձեռնագրելին.

«Պարս է քեզ, որդեակ, հրաժարել յամե-
նայն աղանդոյ 159 հերձուածողացն, եւ նշովել յա-
տուկ յանուանէ զամենայն հերձուածողաց դասն. . .
եւ ընդունել զուղղափառ սուրբ հայրապետն:

«Եւ զայն խոստովանեմ.

«Անաթեմայ, նշովել եղիցի:

«Հարցանէ՛ Եղիսիոյան առելով. —

«Նշովել զլեւոն հերձուածողն եւ զպիղծ
տումարն իւր, զոր գրեալ՝ զմին յերկուս բաժանեալ:

(«Եւ հրաժարեմք ձեռնագրելին ձեռնագրելին».)

«Հրաժարիմ եւ նշովելմ:

«Եւ զայն խոստովանեմ.

«Նշովել եւ անիծեալ եղիցին ամենայն
դառը հերձուածողաց ի Հօր եւ յՈրդւոյ եւ ի Հո-
գւոյն սրբոյ. Ամէն» (Ինչ զեղեցիկ ձեռն նշովից.)

«Եւ խաղաղութեան առնեմ.

«Եղիցի եղիցի» (Ասանկ առնեմք հաստատելով.)

«Եւ զայն առնեմք ձեռնագրելին.

«Որովհետեւ հրաժարեցար, որդեակ, յամե-
նայն չար հերձուածողաց, պարս է քեզ այսուհե-
տեւ հետեւիլ եւ աշակերտիլ ամենայն ուղղափառ
եւ աստուածաբան հայրապետացն:

«Եւ զայն խոստովանեմ.

«Յաւիտեական յիշատակն արդարոց օր-
հնու թեմամբ եղիցի»:

Ասոնք Հայոց (Էջմիածնականաց), չէ թէ Ասորւոց կամ Քաղղէացւոց արդի պաշտաման դիրքերն են: Այսպէս ուրեմն կը դաւանի, կ'ընդունի, կը հերքէ, կ'աջօթէ, կ'երգէ, կը պատարագէ ու կը ձեռնադրէ Հայ եպիսկոպոսութիւնն ու քահանայութիւնը, որոնց հետ մի հօտ, մի ընկերութիւն, մի բարոյական մարմին է ժողովուրդը՝ ցորչափ աւսոնց կը յարի:

Ահաւասիկ ասանկ եկեղեցական հաղորդա-
կցութեան մը մէջ են անոնք՝ զորոնք մեր Իրաւա-
խօսը, իրեն հետ մեկտեղ, մարտութեան եւ ապս-
տամբութեան արատէն մաքուր կը համարի: Սա-
կայն ասիկայ ստուգիւ «սրբոց հաղորդութիւն», չն՝

(Տեսնենք որո՞նք կան աս օրհնութեան արժանի յիշատակաց մէջ ։)

“Zarynbi t-yt-t-y-nn . . .

“Աշակերտին Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ
աշակերտի նորին սրբոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյն:

«Աշակերտին սրբոյն Ստեփանոսի Սիւնե-
ղւոյն եւ Պօղոսի Տարօնազւոյն:

“Աշակերտին սրբոյն Պարսամայ ճգնաւորին :

“ፊ = መግጠም ትኩረት ሲጠቀም ማለት ነው።

«Յաւիտենական յիշատակն արդարոց օր-
հնու թեամբ եղիցի»:

Մեր Բարեկամը կ'ստ (Իրաւաւ Ը. ԷՔ 10) որ
Հիմն. տարբեր. հեղինակը՝ «Հայաստանայց սուրբ
եկեղեցւոյ հաւատքը հասկնալու համար պէտք էր
եկեղեցական գրքերն եւ նոյն եկեղեցւոյ ընդունած
եւ մինչեւ այս օր իբրեւ ուղղափառութեան վար-
դապետ եւ սուրբ յարգած եւ տօնած անձանց մա-
տաւագրութիւնները հետազօտել. երբեմն ալ՝ եկե-
ղեցական արարողութիւնները ըուն իսկ կեան-
քաւ տեղը տեսնելը հետաքրքրութեամբ՝ Լու-
սաւորականաց եկեղեցին ալ երթալ եւ փնտա-
տարբերութիւններն անոնց մէջ որքան բան գտ-
ներ նե՛ միայն անոնք նշանակել։ Աստի շէնը՝ ը-
լեր շե՛ յետեւ անքի եւ հաւաքը իւրեք իւրեք. իւրե-
քիւրեք՝ բան չեր իւրեք գտնել, — քորթալ ներհակը
ցուցուց։ Հրաւիրեալու ալ հարձակալ ենք։

«Յ ի կենդանիս եւ ոչ ի մեռեալս, հապա յան-
ցաւոր մասնակցութիւն մըն է մուրեքըց հետ»
Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցիէն դուրս: Արեւելք
«ի մեռեալս», ըստ առաքելական ըմբռնման՝ սուր-
բերուն յիշատակն ընելը, անոնց հետ հաղորդու-
թիւն ընել է. այնպէս ալ պղծոց յիշատակը կրօ-
նական կերպով յարգելը՝ անոնց հետ մասնակցու-
թիւն ունենալ է: Նոյնպէս է «ի կենդանիս», ե-
կեղեցական մեծերուն նկատմամբ: Ասոնց ունեցած
ուզիդ կամ ծուռ վարդապետութիւնը, Քրիստոսի
եկեղեցիէն բաժնուած կամ չբաժնուած ըլլալը
մեզի անտարբեր բան չէ: Որչափ սիրելի ըլլան ա-
սոնք մեզի, պէտք չէ որ քան զՔրիստոս սիրելի ըլ-
լան: «Եւք ի միջնոցս եւ մեկնեցաւրուք, ասէ Տէր»,
Տեառն մերոյ բացայայտ պատգամն է՝ որ եկեղե-
ցւոյն չանաստղէն՝ իրբււ ի հեթանոս զատուելու
է: Նոյնն Առաքելալք զանազան կերպով կրկնած է:

Եկեղեցիին իր խանձարուրդէն իր վարդապետութեան մէկ յովտին յամառութեամբ դպչողն եւ եկեղեցական հնադանդութեան կապը նոյնպէս յամառութեամբ խզողն՝ իր մարմնէն դուրս համարած է, զանոնք ալ մէկտեղ՝ որ իրենց բաժինն անոնց հետ կը դնեն: Ի՞նչ ալ ասկէ աւելի աստուածային, բնական եւ դրական օրինաց կրնայ համաձայն ըլլալ, որ գործողք եւ հաւանողք նոյն պատժոյ եւ դատապարտութեան տակ իյնան: Ի՞նչ կայ ասկէ յաճախ թէ ընդհանուր եւ թէ մեր իսկ կանոնական իրաւանց մատեաններուն մէջ: Ո՞ր

1 Մեր հինգերորդ դարու վաւերական վկայաբանութեանց մէկուն սկիզբը կ'ըսէ. «Յիշատակաց սրբոց հաւատարեւ (հաղորդեւ) առաքեալն Պաւղոս խրատ տալ՝ զիտեւեւ եթէ իշխել զայնոսիկ որ ողջմտութեամբ եւ ամենայն սրտիւ ի հաւատոս պնդեցան, հաստատու զայնոսիկ որբ լաւացն նմանել կամօքին»¹։ Բայց ի՞նչ կ'ընէ արդեօք Գիտակցողը, Պարսաճայ եւ Տաթեւացեաց յիշատակ հաղորդուիլը։

2 Facientem et consentientem par poena constringat.

Հասած կ'ըլլար Աստուծոյ Եկեղեցին, եթէ գործ-
քով (ինչպէս հիմայ Էջմիածնական Հասարակու-
թեան մէջ կ'ըլլայ) հաւասար իրաւունք եւ ազա-
տութիւն վայելէր մուրուրութիւն եւ ճշմարտու-
թիւն: Մանաւանդ թէ, ճշդագոյն խօսելով, առ-
ջինը վերջինին վրայ տիրապետէր, ինչպէս այն հա-
սարակութեան համար՝ անուղղակի կը խոստովանի
նոյն իսկ մեր Պատուելին, որուն խոստովանու-
թիւնը մեզի համար հարկաւոր ալ չէր, ցորչափ
աչք եւ ականջ ունինք:

Եկեղեցականաց վարքն՝ ըստ ինքեան խօսե-
լով՝ մեզի արատ չի բերեր. բայց իրենց վար-
դապետութիւնը՝ զորն որ բանիւ, գրով եւ գործ-
քով կը յայտնեն, եւ ոչ մէկ ժողովրդականի
մը համար կրնայ անտարբեր ըլլալ: Շատ ա-
ղէկ կ'ըսէ մեր ճշմարիտ հին Հայրերէն մէկը, ու-
րուն բովանդակ վարդապետութիւնը զարմանալի
մաքրութիւն ունի. «Եթէ զենկեր չառեր հրա-
ման դատել եւ քննել, որչափ եւս առաւել զքա-
հանայս եւ զվարդապետս: Զքո վարսդ քննեա եւ
դատեա, եւ մի՛ դառաջնորդաց: Բայց եթէ ի հաւ-
ատոս ինչ անպիտան իցէ եւ թիւրս ինչ ուսուցա-
նիցէ, փախիր ի նմանէ, մի մերձենար, եւ մի հա-
ղորդիք ընդ նմա, եւ մի հուպ լինիր: Զի որ ի նմա
հաւատոս թերին է եւ թիւրս ինչ ուսուցանիցէ,
եթէ Պաւղոս իսկ իցէ կամ հրեշտակ, մի հաղորդե-
ցին: Զի չէ առանց պատշոյ անխորհր հաղորդելն: Զի
վասն հաւատոց՝ ոչ է քննել, եւ վասն վարոց՝ Աստու-
ծոյ է դատել,» (Յովն. Մանդակ. Ժ.) Բնութեան
համաւստութիւնն է՝ նայել թէ աս առաջնորդք
կաթողիկէ Եկեղեցւոյ միութեան մէջ են՝ թէ չէ:
Ըստ ամենայնի ասորներհակ կը քարոզէ Պատուե-
լին: Թող թիւրեալ ըլլայ ի հաւատոս քահանայն,
եպիսկոպոսը, կաթողիկոսը, ծուռ դաւանութիւն
ունենան, ինչպէս որ պայտուսն օրս իրօք ունին.
զուն միայն որ որ ես, չըլլայ որ անոնցմէ բաժ-

նուիս. մանաւանդ թէ երբ աս մուրեալներէն՝ որ
իրեւ մուրեալ Գրիստոսի Եկեղեցիէն բաժնուած
են, կը բաժնուիս, ան ատեն հերձուածող կ'ըլլաս:
Կրնայ արդեօք ասկէ աւելի բանաւորութեան
հակառակ գործք եւ խօսք ըլլալ: Պարագ տեղ
մեզի կը մեղադրէ թէ մենք իր Հայաստանեայց բ-
սած եկեղեցին «իբրեւ մէկ անհատ մը», կ'առնունք,
եւ անոր մէջ դատուած եւ չմերժուած մուրու-
րութիւնները բոլորին մէկէն կու տանք: Այսպէս ալ
պէտք է ըլլալ. վասն զի իրօք ընկերութիւն մըն է
անիկայ, ուստի եւ բարոյական անհատ մը:

Ճշմարիտ Եկեղեցւոյ մէջ չկայ եւ չի կրնար
ըլլալ այնչափ նուաստ մէկը՝ որն որ իր կարգին եւ
սահմանին մէջ չզուգընթանայ կազմելու աս գեր-
բնական ընկերութիւնը, իր հաւատովն ու գործքովը
իրեւ վէժ մը շինուածոյն մէջ մտնելով: «Իբրեւ
զվէմս կենդանիս շինիք տաճար (տուն) հոգեւոր»,
նոյն կերպով՝ ան ընկերութեան մէջ ուր տիրող
եղած է մուրուրութիւնը կամ ապստամբութիւնը՝
անուանեալ առաջնորդաց ձեռք, իւրաքանչիւր
ի մեծէ մինչեւ փոքր, անկից ինք զինք չզատողը՝
զանիկայ կը շինէ իր կարգին ու չափուն մէջ, իւ-
րաքանչիւր ոք քար կ'ըլլայ ան քարերէն՝ որոնք
այն ամբարտաւանութեան աշտարակը կը կազմեն:
Ուստի ամէն մէկուն վրայ, աւելի եւս մեր Պատուե-
լոյն եւ անոր ողջամիտ անուանածներուն վրայ,
փտանդաւ յաւիտենական փրկութեան աստուա-
ծային պատուէրը կը ծանրանայ ամէն ըրպէ՝ չըլ-
լալ մասն աս ամբարտակին, մէկդի՝ ելլել աս
խլուրդաբանէն, վասն զի անոնց հետ մնալն իսկ ա-
նոնց գործոց եւ վարդապետութեան մասնակցու-
թիւն է: Անոնք Աստուծոյ Եկեղեցին կը բաժնեն,
ցորչափ որ բաժանեալ կը մնան. ինքն ալ անոնց
հետ կը բաժնէ, այս ինքն ինք զինք եւ ուրիշներն
անկէ կը ցրուէ՝ ցորչափ ան օտար հովիւներուն
մուրեալ ոչխար կ'ըլլայ: Այլինչ նախագրութիւն

կրնայ ասոր դէմ մարդն արդարացընել. ոչ ծնունդ, ոչ մեռնիւ, ոչ սովորութիւն, «ոչ որ կանս եւ ոչ հանդերձեալքն»:

Մեր Իրաւախոհին սկզբանց երրորդն ան էր՝ որ տիեզերական ժողով մը, նաեւ ժողովներ, ընդունելէն չընդունելէն՝ ժողովողեան մը ուղղափառ կամ չուղղափառ ըլլալը չ'որոշուիր: Մանաւանդ թէ երբեմն դէպք կ'ըլլայ որ պէտք է չընդունիլ, որպէս զի ուղղափառ մնայ, այս ինքն «քանի որ ան ժողովոյն ուղղափառական ըլլալն ստուգած չէ»: Աւելցուր՝ քանի որ չ'ուզեր ստուգել, կամ մանաւանդ թէ ստուգած չ'ուզեր ստուգած համարիլ: Այսպէս Նեստորականք մինչեւ ցայսօր Եփեսոսի սրբազան ժողովն Ապողինարիաներուն համաձայն վարդապետութիւն սորվեցուցած կ'ըմբռնեն եւ դեռ «չեն ստուգած որ ան ժողովն ուղղափառական է», եւ իրաւամբը զՆեստոր դատաւարտած եւ զԱիւրեղ ընդունած է: Վաւելցընէ անմիջապէս մեր Պատուելին. «Ուրիշ պատճառներ ալ կ'ըլլայ չընդունելու»: (Անտարակոյս. յանդրդնութիւն, յանցաւոր տգիտութիւն, յամառութիւն, ամէն բան ծանչնալէն ետքն ալ խեղճ մնալ): «Մեր ազգին ալ, կ'ըսէ, Քաղկեդոնի ժողովքը չընդունեն այս կարգէն է: Եւ որովհետեւ Հիմնական տարբերութեան Վ. Հեղինակն ասոր վրայ ալ խօսած է, մենք ալ անոր պատասխանելու կարգն եկած ատեն քիչ մ'ընդարձակ կը խօսինք»:

(Իրաւա. Ա. Գ. Զ. էջ 119.) Քիչ մը ետքը կը տեսնենք աս ընդարձակը: Հիմայ սաշափ կը կանխենք ըսելու՝ թէ մեր Պատուելին պատմականորէ մասնաւոր սէր կը ցուցընէ: Իրաւունք ալ ունի առայն. վասն զի ի՞նչ կայ՝ որուն վկայ եւ ուսուցիչ չըլլայ պատմութիւնը: Սակայն դժբախտ ենք՝ պարտաւորած ըլլալով աւելցընելու թէ ինչպէս որ իր տրամաբանելու եւ աստուածաբանելու կերպերն

անանկ մասնաւոր կերպեր են՝ որ իրեն բոլորովին յատուկ կը մնան, ասանկ է իր պարսեօնէն ալ: Աս երեք քանիք հիւսուած է բովանդակ երից տետրակաց դրութիւնը՝ որն որ մեր Էջմիածնական ըսած կրօնական հասարակութեան անպատասխանելի գոյութիւնը յուսահատաբար պաշտպանելու սահմանուած է:

Միւր զրութեանց պատմութեան մէջ ամենեւին նոր չէ մեր Պատուելոյն բովանդակ դրութիւնը: Իր գաղափարը յայս կը յանդի՝ որ հարկաւոր չէ վրան հակառակութիւն եղած խնդիրները յուզել, օրինակի աղաքաւ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը կամ անոր հետեւեալները կամ ասոր նման ճշմարտութիւններ՝ որոնք հիմնական Հայոց հասարակութեան մէջ հակառակութիւն կը կրեն, պահանջել որ բացայայտ ընդունուին. հապա թող տալու է որ զիտցողն ընդունի, չզիտցողն ալ առայս կամաց կամաց տրամադրուի: Առայս ժամ ընդհանուր եւ անորոշ, ոչ դատաւարտող եւ ոչ չդատաւարտող խօսքերով դո՛հ ըլլալու է: Եթէ ումանք, նաեւ առաջնորդք, բացայայտ ալ հակառակին աս ճշմարտութեանց, համբերելու է: Ապագան ամէն բան կը շիտիէ: Անոր համար գէշ ըրած են ան Հայք՝ որոնք ձգած ելած են աս բազմաթիւ Հայոց հասարակութիւնէն՝ որն որ մէջը մուրեւեղներ ունենալուն համար դադրած չէ ճշմարիտ եկեղեցի ըլլալէն¹: Նոյն իսկ Հռոմէական Ե-

¹ Աւելի հետաքրքրական քան թէ լրջական ըլլալու համար պիտ'որ ըլլայ Իրաւախոհին (Ա. Տէր. էջ. 113—4) զրածները, ուր կը հաստատու թէ «Հռոմէական Հայք» որոնք ուրիշ ուղղափառ ազգի հետեւելով՝ մոլորութիւն մը չպարունակող փոփոխութիւն խոթած են իրենց աստուածային պաշտամանց հին դրքերուն մէջ, «ասով ազգային եկեղեցիէն առանց կրօնական ծանր պատճառի մը պարտաւոր չ'ըլլան». եւ «սոյնպիսիներն իրենց զատուած եկեղեցւոյն նկատմամբ հերքեալ կամ հերք-

կեղեցին, աւելի ողջամիտ մասին նայելով, որն որ
առ հասարակութեան մէջ կայ, պէտք չէ զմեզ իր
հաղորդութենէն զրկել, գոնէ լուսադոյն ապագայի
մը յուսով: Գուցէ գուցէ այսպէս ալ կը վարուէր
մեզի հետ լատին եկեղեցին ի ծագաց ի ծագս
երկրի, եթէ մեր մարմնակիցք եւ արեւակիցք տա-
րածամ եռանդով՝ մեր դատախազները չըլլային:

Քիչ մը վար, քիչ մը վեր, սոսկայ ան դրու-
թիւնն է՝ որուն գլխաւոր ասպարեզն եղաւ հոն ուր
մենք հիմայ կը պտըտինք: Բիւզանդեան կայսերը
Արեւելից պատրիարքներու հետ միաբանած՝ ա-
սանկ չըլլալու միաւորութեան մը յնարքով յոգնե-
ցուցին Առաքելական Աթոռը: Ասոնք Քաղկեդոնի
ժողովէն ետքը տեսնելով որ զանազան տեղեր Ա-
րեւելք առ եւ սոյն ժողովոյն վարդապետութեան
փայլ ծուռ նախապաշարումները ջրել եւ ան-
սասա մարդիկը զսպել գրեթէ անկարելի կ'ըլլայ,
պատիր զինջութեան ծամբայ մ'ուղեցին բռնել,
անանկ ընդլայնելով եկեղեցական հաղորդութիւնը,
որ ուղղափառն ու չուղղափառը, Քաղկեդոնի ժո-
ղովն ընդունողն ու չընդունողը, զորքազան Քա-
հանայապետն լեւոն յարգողն ու նղովողը միատեղ
իրար տանին: Աս էր Հէնոփէնի (Միաւորութեան
գրոյն) դրութիւնը, զորն որ Ալիակայ Կ. պոլսոյ ե-
պիսկոպոսին հաւանութեամբը՝ Զենոն (482ին)
հանեց, եւ ինչպէս ինք նոյնպէս իր յաջորդները՝
Արեւելից բաղմամբիւ եպիսկոպոսներու ստիպմամբ
ընդունել կու տային: Չէր կրնար սուրբ եւ Առա-
քելական Աթոռը, «Քրիստոսի մաքուր առաքա-
տը», առ այլանդակ խառնուորդին հետ հաղորդու-
թիւն ունենալ. ուստի կտրեցին սրբազան Քահա-
նայապետը ասոնցմէ իրենց հաղորդութիւնը (484):

Եւստիոս կ'ըսուին. վասն զի «հերձուած բոլոր՝
հաւատոյ չվերաբերած բաները պատճառելով եւ
անոնց կարեւորութիւն տալով զատուողները կը
նշանակէ»: Հաստ բան:

Ինչպէս ալ կրնային պահել, երբ ասոնք՝ որ-
չափ ալ Քրիստոսի ճշմարիտ աստուածութիւնը եւ
ճշմարիտ մարդկութիւնը կ'ընդունէին նոյն Միաւո-
րութեան գրոյն մէջ, թէ զնետոր եւ թէ զԵւ-
տիքէս կը նղովէին, եւ Ս. Կիւրղի 12 նղովքները
կ'ընդունէին. բայց Նիկիական կամ Կ. պոլսոյ հան-
գանակներէն ետքիները չյիշելով, Քի կամ Երկու-
բնութեան վրայ դիտմամբ կը լռէին եւ նոյն իսկ
Քաղկեդոնի ժողովոյն վրայ երկդիմի խօսքով մը
կ'անցնէին, որով իրօք սատար եղան նոյն ժո-
ղովն իբրեւ մոլորեալ չընդունողներուն, եւ ասոնք
հետզհետէ ամենէն մեծ աթոռները բռնեցին, ինչ-
պէս Տիմոթէոս Կուղ (Եղսւրոս) եւ Պետրոս Մոն-
զոս (Թովթով) Աղեքսանդրիա, Պետրոս Գնափեւս
(Թափիշ) Անտիոք: Հերձուածը, Ալիակեան հեր-
ձուածը, ոչ Ալիակիոսի (489ին), ոչ Պետրոսի
Մոնզոսի (490ին), ոչ Պետրոսի Թափիշի (488ին),
եւ ոչ Զենոն կայսեր (491ին) մահուամբը վեր-
ջացաւ:

Ալիակայ յաջորդները, որչափ ալ ըստ դաւա-
նութեան ուղղափառ էին եւ հաշտութիւն կը
խնդրէին Հռոմայ Քահանայապետներէն, ի կեն-
դանիս եւ ի մեռեալս չուղղափառներէն (սուրբ ժո-
ղովոյն հակառակ եղողներէն) հաղորդութիւնին
չկտրեւնուն համար, եւ քիչիչէն ինչեւ Ալիակայ, Պե-
տրոսի Թափիշի, Զենոնի եւ անոնց նմաններուն
անունները չհանեւնուն համար, ոչ Հռոմայ Աթո-
ռը եւ ոչ Արեւելից ողջամիտ եպիսկոպոսունք եւ
ժողովուրդք անոնց հետ հաղորդութիւն ըրին: Աս
պատճառաւ քանի մը հրեշտակութիւններ՝ որ
խաւրուեցան Հռոմէն Կ. պոլիս, յաջող եւլը չունե-
ցան. վասն զի չկար անկեղծութիւն՝ մտաց ու գոր-
ծողութեանց մէջ:

1 Այս ինքն սա խօսքով՝ թէ «Ով որ այլազգ կը
մտածէ կամ մտածած է, ըլլայ ի Քաղկեդոն, ըլ-
լայ ուրիշ սիւնհոյոսի մէջ, նղովեալ ըլլայ»:

Կեցած է պատմութիւնը, թող վկայէ. ո՞վ որ ուղղակի կամ անուղղակի ասոնց հետ եկեղեցական հաղորդութեան մէջ էր, պիղծ էր ուղղափառաց առջեւ, որոնք այսպիսի հայրապետաց (յԱղեքսանդրիա եւ յԱնտիոք), եպիսկոպոսաց, (նաեւ Վ. պոլսոյ եպիսկոպոսին) եւ քահանայից հետ հաղորդութիւննին կտրած էին: Ասանկ ըրին Վ. պոլսոյ օրինակի աղաքաւ՝ Ալիւմիտեանց վանքերը՝ որոնք Հռոմայ Եկեղեցւոյն հաւատարիմ մնացին բազմաթիւ ժողովրդեան հետ: Մեծ տրտունջն էր Ալիւկայ, ինչպէս նաեւ յաջորդներէն մէկ քանիին եւ ասոնց հետ եղողներուն, թէ ինչո՞ւ զմեզ Հռոմայ Եկեղեցին չ'ընդունիր, չի ճանչնար, երբ որ մենք ի հաւատոյս թերութիւն չունինք:

Փեղքա Գ. Քահանայապետը զԱլիւկ հաղորդութենէն կտրած գրոյն մէջ յայտնի հերետիկոս եպիսկոպոսները յիշելով՝ որոնց հետ Ալիւկ կը հաղորդէր, կ'ըսէ. «Քու թղթիդ մէջ դուն կը վկայես» որ ասոնց հետ հաղորդութեան մէջ ես, որոնք յայտնի է թէ հերետիկոս են: Վասն զի ուրիշ ի՞նչ են՝ որոնք բարեյիշատակ (Աղեքսանդրիոյ ուղղափառ եպիսկոպոսապետէն) Տիմոթէոսէն ետքը՝ Պետրոսի ատեն ան եկեղեցւոյն յարեցան, եւ կամ ուղղափառաց թիւէն իրենք զերենք ան (հերետիկոս) Պետրոսին յանձնեցին, բայց եթէ ան են՝ ինչ որ Պետրոս յընդհանրական Եկեղեցւոյ կը համարուի, (այսինքն հերետիկոս): «Ընդունէ ուրեմն դուն ալ անոնց հետ՝ զորոնք սիրով ընդգրկած ես, քու բաժինը, առաջիկայ վճռով՝ զորն որ Տուտոսի Եկեղեցւոյ փաստաբանին ձեռքը քեզի կը խաւրենք: Գիտցիր որ քահանայական պատուէն, կաթողիկէ հաղորդակցութենէն եւ հաւատացելոց համարներէն անջատուած, վերջուած է քեզմէ քահանայական սպասաւորութեան անունն ու պաշտօնը, Հոգւոյն սրբոյ դատաստանաւ եւ մեր ձեռքը առաքելական իշխանութեամբ դատապարտուած,

չլինալով երբեք բանադրութեան կապերէն լուծուիլ¹: Կեղիսա Փեղքա, եպիսկոպոս սրբոյ կաթողիկէ Եկեղեցւոյն Հռոմայ ստորագրեցի»:

Գեղասիոս Ալիւկայ մահունէն ետքը կը գրէ անոնց՝ որոնց խիստ կու գար աս վերջի խօսքը, ըսելով իրենց որ Առաքելական Աթոռը չէ՝ որ ի մըշտըննաւորոս անլուծանելի բանադրանքը կու տայ. վասն զի ցորչափ աս կեանքիս մէջն է մէկը, Եկեղեցին, այս ինչն՝ Ս. Աթոռը, որ եւ իցէ կապէն կրնայ արծակել եւ կ'արծակէ զգաստացողը: Ալիւկ ինք ըրաւ անլուծանելի նոյն կապը. իր ձեռքն էր լուծանելի ընելը, ինչպէս որ ի սկզբանէ հետէ այնչափները նոյն կապանքէն կ'արծակին ի հերետիկոսաց եւ ի հերձուածողաց: Աղեքսանդրիոյ աթոռը բռնող չուղղափառ եպիսկոպոսին դալով՝ կարապ բան է, կ'ըսէ, զըուցելը՝ որ կայսրն եպիսկոպոսաց ձեռքը զանիկայ արծակեց: «Եպիսկոպոսունք, կ'ըսէ, տեսնելով որ կայսրն անոր արծակումը կու գէ, պէտք էին իրեն յորդոր տալ՝ որ եթէ զանիկայ օրինաւորապէս արծակել տալ կու գէ, օրինաւոր եւ ըստ եկեղեցական կարգի արծակում պէտք է հոգացուիլ . . . մանաւանդ՝ որ երկրորդ աթոռոյն (Աղեքսանդրիոյ աթոռոյն) եպիսկոպոսին համար ըլլալով խնդիրը, ստորին աթոռէ մը չէր կրնար վաւերաբար արծակուիլ, հապա առաջին Աթոռէն (Հռոմայ Աթոռէն): — Ուստի ստորագաս եպիսկոպոսունք՝ որոնք գիտէին թէ իրենցմէ վերինն առանց Առաքելական Աթոռոյն չեն կրնար արծակել, մանաւանդ այնպիսի անձ մը՝ զորն որ աս Աթոռոյն վճռովը կապուած գիտէին, իրենց բռնաբարական արձակմամբ չէ թէ զանիկայ արծակած են, հապա մանաւանդ իրենք զերենք կապած են յանցանքով: Ուստի Պետրոսի (Մոնդոսի) արձակումն երկու կողմանէ ալ ոչինչ է, վասն զի

¹ Nunquam anathematis vinculis exeundus.

ոչ այն յանցաւոր արձակմամբ յանցաւորը զյանցաւորը կրնային արձակել, եւ ոչ ալ՝ ուղղափառ եպիսկոպոսներն ամէն տեղ մէկդի ընելով եւ աշտնց տեղ հերետիկոսներ դնելով եւ կամ այնպիսիներ՝ որոնք հերետիկոսաց հետ հաղորդակցութեամբ աղտեղած են, կրնային այսպէս իրենց հաղորդակիցն արձակել՝ երբ որ իրենք իսկ արձակուած չէին: Ուստի աս թէ եկեղեցական կանոնը բռնաբարողներն եւ թէ սուրբ եւ նուիրական հաղորդակցութեան մաքրութիւնը՝ հաւատադրութենէն մասնակցութեամբն արատողները, ի՞նչ դատաստան կրնային ընել այն յանցաւորին վրայ՝ որն որ բոլորովն իրենց նման էր: Ասան զի բոլոր Արեւելքի մէջ ուղղափառ եպիսկոպոսներէն աշտնց որ հաստատուն մնային, մերժուեցան իրենց աթոռներէն, եւ անիկայ մնաց՝ որն որ մոլորութեան հաւանեցաւ եւ մոլորողներուն հետ չփում ունենայէն չխորշեցաւ: Արդ ասոնք ամէն մէկուն ունեցած մոլորութեան վրայ ի՞նչ տեսակ դատաստան կրնային ընել, որոնց համար երբեք չի կրնար ցուցուիլ որ մոլորած չըլլան, այլ ասոր հակառակ՝ ինչ ցոյցո՞ւի որ հերետիկոսաց եւ մանիքական ուղղափառաց դատաստաններն իբրեւ խառնած, ճշմարիտ եւ անխեղձ կրնն իրենք որպէս ու վրայ բրած, եւ հաւանելէ առաջնական մաքրութիւնը խառնակութեան դարձնուած են: — Եթէ սորո՞քի հաւանելիէ

¹ Tam ecclesiasticae regulae praevaricatores, quam sacrosanctae communionis integritatem maculantes consortio perfidorum, quod de reo simillimo potuerunt ferre iudicium? De catholicis enim Pontificibus per totum Orientem aut quicumque perstitit est eiectus, aut ille restitit, qui consensit errori et se ab errantium contagio non retraxit. Quod igitur eorum potuit de cuiusquam errore esse iudicium, qui nusquam non errasse monstrantur, et haeticorum simul catholicorum confessione permixta, cuncta religionis verae et sinceræ se turbasse, catholicamque apostolicamque confudisse puritatem?

հաւարք եւ հաւանելիէ հաղորդակցութիւնը ինչպէս, ինչպէս հաւանելիէ առաջնորդ մէկդի հաւանեցան: Եթէ հաւանելիէ առաջնորդ մէկդի հաւանեցան, ի՞նչպէս ի՞նչպէս որ միայն հերետիկոս առաջնորդ պահուած չըլլան:;

Ձենոնի յաջորդ Անատոս կայսրն եւ անոր հետ մեկտեղ Եւփեմիոս, Ակակայ յաջորդներէն, կը ջանային որ իրենց գաղափարներուն զինում ըլլայ Հռոմայ Քահանայապետին կողմանէ: Գեղասիոս Քահանայապետը շատ վատահումութիւն չունէր իրենց ցուցուցած յարգանաց եւ խոստումներուն, ի վերայ այս ամենայնի՝ զՓատոս մագիստրոս նուիրակութեան պաշտօնով Ապոլին խրկեց, որուն ձեռքը Յիշելեաց գիր մը՝ տուաւ, որն որ կարծես թէ մեր օրերուն համար գրուած է:

Ասոր մէջ կ'ըսէ Քահանայապետը. «Ի՞նչ կը նշանակէ՝ որ կայսրը կ'ըսէ թէ մենք զինքն ի բանի կրօնի դատապարտեր ենք: — Ի՞մ նախորդներս, Քահանայապետը, զանոնք որ նոյն իսկ իրենք խոստովանեցան թէ յանցաւորաց եւ բռնաբարողաց հետ եկեղեցական հաղորդակցութիւն ըրած են, առաքելական հաղորդութենէն կտրեցին: Եթէ կայսրն ալ կը հաճի աս դատապարտելոց հետ խառնուիլ, ասիկայ մեզի յանցանք չի համարուիր: Իսկ եթէ կ'ուզէ անոնցմէ հեռանալ, ան ատեն մեզմէ չի կրնար դատապարտուիլ, հապա մահաւանդ թէ կ'ընդունուի ի շնորհ մաքուր եւ անխեղձ հաղորդութեան: Հռոմէական ծերակոյտն ալ (այս ինքն իշխանը) պետք է որ չմոռնան ան հաւատքը՝ զորն որ իրենց հայրերէն ընդունեցան, եւ զանիկայ յիշելով՝ խորշին ան արտաքին (անսուրբ) հաղորդակցութեան տարափոխիկ ակտէն, որպէս զի չըլլայ թէ Առաքելական Աթոռոյն հաղորդութենէն, Աստուած պահէ, դուրս կ'իյնան:

“Կը պնդեն թէ պետք է իրենց թողութիւն տրուի: Նային կարդան, յորմէ հետէ քրիստոնէական կրօնը կեցած է, կայ օրինակ մը, եղած է ասանկ բան մը՝ Աստուծոյ Եկեղեցւոյն մէջ, որ եւ իցէ Քահանայապետներէ կամ եպիսկոպոսներէ, նոյն իսկ Առաքեալներէն, նոյն իսկ մեր Փրկչէն, որ թողութիւն տրուած ըլլայ անոնց՝ որոնք չեն ուղղեր իրենք զիրենք: Չէ կարդացուած եւ չէ ըսուած ամենեւին՝ որ երկինքի տակ ասանկ բան մը լուծած ըլլայ՝ ինչպէս որ ասոնք խօսքով կ'արտաբերեն: Ներեցէք, թողութիւն տուէք մեզի. բայց մենք մեր միջոցութեան մէջ մնանք: Ասիկայ նուազն է: Մեր առջեւ կանոններ քոյնները թող ցուցնեն, որ կանոններէ, որ կարգէ, որ ընթերցուած է, որ յիշատակարանէ, կամ մեր նախնիներէն կամ նոյն իսկ Առաքեալներէն՝ որոնք տարակոյս չկայ որ լաւագոյնք էին, կամ նոյն իսկ ի Տեառնէ Փրկիչ մերմէ՝ որն որ զկենդանիս եւ զմեռեալս պիտ'որ դատէ, ինչպէս կը հաւատանք, եղած ըլլայ ասանկ բան մը կամ հրամայուի որ ըլլայ: Թէ մեռեալներ յարոյց Քրիստոս, աս կարդացած ենք. միջոցութեան մէջ մեռնողներն արձակած ըլլայ՝ չենք կարգացած: Ան՝ որն որ միայն ասիկայ ընելու իշխանութիւնն ունեցած է, զլիաւորաբար երանելոյն Պետրոսի առաքելոյ կը հրամայէ. “Ինչ որ երկրի վրայ կապելու ըլլաս, կապուած ըլլայ նաեւ երկինքէ, եւ ինչ որ երկրի վրայ արձակելու ըլլաս, արձակուած ըլլայ նաեւ երկինքէ”: Երկրի վրայ կ'ըսէ. վասն զի աս կապով կապուողը, կ'ըսէ, ուրիշ տեղ մը չ'արձակուիր: Ուստի ան բանն՝ որ երբեք եղած չէ, նոյնը մտքէ իսկ անցընելու կը վախճանք, գիտնալով որ աստուածային դատաստանին մէջ չէ կրնար ասիկայ բոլորովն անբասիր ըլլուիլ¹”:

¹ Quid sibi vult autem quod dixerit Imperator, a nobis se in religione damnatum. — Decessores mei sacerdotes qui praevaricatoribus se communicasse

Կը շարունակէ քահանայապետ յանձնելու իր նուիրակին. “Եթէ զմեզ, կ'ըսէ, ասով ստիպել կ'ուզեն՝ որ զիրենք ընդունինք, այս ինքն՝ վախճանելով որ իրենք զիրենք Հռոմէական Եկեղեցիէն կը բաժնեն. յայտնի է՝ որ ասիկայ արդէն ըրած են¹: Վասն զի նաեւ Եւփեմիոսի (Կ. պոլսոյ պա-

propria voce confessi sunt, a communione apostolica submoverunt. Si isti placet se miscere damnatis, nobis non potest imputari. Si ab eis velit abscedere, tanto magis a nobis non potest esse damnatus, sed potius ad gratiam sinceræ communionis admissus. Ad Senatum vero pertinet Romanum, ut memor fidei, quam a parentibus suscepisse se meminit, contagia vitet communionis externae: ne a communione Sedis Apostolicae, quod absit, reddatur externus. Veniam, dicunt, sibi dari debere. Legatur, ex quo est religio christiana, vel certe detur exemplum in Ecclesia Dei a quibuslibet Pontificibus, ab ipsis Apostolis, ab ipso denique Salvatore, veniam, nisi corrigentibus, fuisse concessam. Auditum autem sub isto coelo non legitur omnino, nec dicitur, quod eorum voce depromitur: date nobis veniam, ut tamen nos in errore duremus. Id quoque parum est. Ostendant qui nobis canones nituntur opponere, quibus hoc canonibus, quibus regulis, qua lectione, quove documento, sive a maioribus nostris, sive ab ipsis Apostolis, quos potiores merito fuisse non dubium est, sive ab ipso Domino Salvatore, qui iudicaturus creditur vivos et mortuos, sive factum est unquam, vel faciendum esse mandatur. Mortuos suscitasse legimus Christum; in errore mortuos absolvisse, non legimus. Et qui hoc certe faciendi solus habuit potestatem, beato Petro principaliter mandat Apostolo: “Quae ligaveris super terram, erunt ligata et in coelo: et quae solveris super terram, soluta erunt et in coelo.” “Super terram”, inquit; nam in hac ligatione defunctum nusquam dixit absolvi. Quod ergo nunquam factum est, vel mente concipere formidamus: scientes in divino iudicio non posse penitus excusari.

¹ Si autem quod nunc praetendunt a Romana se Ecclesia divisuros, quod iamdudum fecisse monstrantur.

տրիարքին) կը զարմանամ, կ'ըսէ Քահանայապետը, որ ազիտաբար կ'ըսէ թէ Ակակ միայն մէկէ մը (այս ինքն՝ Հռոմայ Քահանայապետէն առանց սիննհոգոսի) չէր կրնար դատապարտուիլ: Ասիկայ յայտնի սխալ ենթադրութիւն մըն է: Սակայն մեր դիպուածոյն մէջ, չեմ տեսներ, կ'ըսէ Գեղասիրոս, որ Ակակ նոյն իսկ Քաղկեդոնի ժողովոյն վճռովը դատապարտուած է: Քրիստոնէութեան սկիզբէն աս եղած է իրաց եւ իրաւանց կարգը, որ մարտութիւն մը դատապարտուած ատեն՝ ամէն ներկայ եւ ապա՝ անոր հետեւողք նոյն վճռով դատապարտուած են, եւ չէ թէ միեւնակ առաքելական եպիսկոպոսը (Հռոմայ սրբազան Քահանայապետը), հապա՝ որ եւ իցէ եպիսկոպոս, զո՞ եւ իցէ, ինչ եւ իցէ տեղ, արդէն դատապարտուած հերձուածոյն կամ հերետիկոսութեան վճռոյն համեմատ՝ կաթողիկէայ հաղորդութենէն կ'անջատէ: Ակակ նոր կամ յատուկ մարտութեան մը հեղինակ չեղաւ, որ անոր դէմ նոր վճիռներ տրուին. հապա ուրիշին յանցանքին ինք իր հաղորդակցութեամբ մասնակից եղաւ: Անոր համար հարկ էր որ ինքն ալ (ինչպէս նաեւ իր յաջորդներն ալ) ան վճռոյն կամ դատապարտութեան տակ իյնար՝ զորն որ մարտութեան հեղինակը (Եւսիբէս, Գիոսկորոս, Պարսամ) իր յաջորդներովը մէկտեղ (Քաղկեդոնի) սուրբ ժողովէն ժառանգեցին:

«Կանոնները մեր առջեւ կը դնեն, եւ չեն դիտեր թէ ինչ է խօսածսին: Ասով իսկ կը ցուցնեն թէ կանոնաց դէմ ելողներն իրենք են, որովհետեւ առաջին Աթոռոյն (այս ինքն Պետրոսի Հռոմ հաստատած Աթոռոյն¹), որ զիրենք առ առողջն եւ ուղիղն կը յորդորէ, չհնազանդելով կը խուսափեն: Նոյն իսկ կանոններն են, որոնք կ'ուզեն որ բովանդակ Եկեղեցւոյ բողոքներն աս Աթոռոյն

¹ Պետրոսի երկուք եւ երկուք աթոռները՝ Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ աթոռներն են:

քննութեան բերուին, բայց՝ թէ աս Աթոռէն բողոքել մէկը կարող ըլլայ՝ ամենեւին տեղ մը սահմանած չեն: Ասով կ'որոշեն որ աս Աթոռը բողոք Եկեղեցւոյ վրայ դատաստան կ'ընէ, իսկ ինք ամենեւին մէկուն դատաստանին տակ չ'իյնար, եւ չեն թող տար (կանոնք) որ երբեք անոր դատաստանին վրայ դատաստան մ'ըլլայ, հապա սահմանած են որ անոր տուած վճիռը պիտ'որ չկարենայ լուծուիլ, հապա մանաւանդ թէ անոր որոշումներուն պէտք է հետեւիլ: . . .

«Աս մեծախիղճ եւ կատարեալ մարդիկ Առաքելական Աթոռոյն ըստ կանոնաց ունեցած իշխանութիւնը յափշտակել կը ջանան, եւ կ'աշխատին նոյն իշխանութիւնը հակառակ կանոնաց՝ իրենք գործածելու: Ինչ զեղեցիկ կանոնաց վարդապետք եւ պահպանք: Մեղի օրէն չէ օտարոտի հաղորդութեան մէջ գտնուողներուն հետ մըցիլ, աստուածային դրոյն ըսածին համեմատ: «Յառնէ հերձուածողէ յետ մի անգամ եւ երկիցս խրատելոյ (յանդիմանելոյ) խորշնաջեր. գիտասջեր ղեթիւրեալ է այնպիսին, անձամբ յանձնէ դատապարտեալ», (Տէր. Գ. 10): Ահաւասիկ իմանան՝ որ չէ թէ միայն ուրիշէն, հապա ինք իրմէ ալ դատապարտուած է հերձուածողը»:

Քահանայապետն անոնց համար՝ որոնք կը տրտնջէին թէ իստ կը վարուի, կը յանձնէ իր

¹ Nobis opponunt canones, dum nesciunt quid loquantur. Contra quos hoc ipso venire se produunt, quod primae Sedi sana rectaque suadenti parere refugiunt. Ipsi sunt canones, qui appellationes totius Ecclesiae ad huius Sedis voluere examen deferri; ab ipsa vero prorsus nusquam appellari debere sanxerunt: ac per hoc illam de tota Ecclesia iudicare; ipsam ad nullius commovere iudicium, nec de ipsius unquam praeceperunt iudicio iudicari; sententiamque illius constituerunt non oportere dissolvi, cuius potius sequenda decreta mandarunt.

նուիրակին հետեւեալները: «Շատ անպատկառու-
թեամբ շնուած կեղծիք մըն է, կ'ըսէ, որ Ակակ
թողութիւն խնդրած ըլլայ, եւ մենք անողորմ դատ-
նուած ըլլանք: Թող վկայէ ձեր եղբայրը, մեր որ-
դեալին Անդրոմաքոս՝ երեւելի անձը, որուն շատ
բան խօսեցանք եւ յանձնեցինք, որպէս զի յորդո-
րէ զԱկակ, որ յամառութիւնը թող տալով՝ մէյ
մը արթննայ եւ Առաքելական Աթոռոյն հաղոր-
դութեանը վերադառնայ. սակայն ինչպէս երդ-
մամբ վկայեց, մեծամեծ ջանքերով ալ չէ կրցած
զինքն ուղղութեան բերել, ինչպէս իրաց ելքն ալ
ցուցուցած է: Թող ցուցուի՝ երբ մարդ խրկեց, երբ
թողութիւն խնդրեց, եւ ինք զինք ուղղելու մեզի
խոստում տուաւ: Բայց եթէ ան բանն իր մտքին
մէջ ունեցած ըլլայ՝ զորն որ իր յաջորդները կը
տեսնենք որ ունին, այս ինքն որ մէկ կողմանէ նե-
րումն խնդրելը խնդրէ, սակայն միւլար ծամբուն մէջ
յարտաւեւէ, անանկ որ չէ թէ այնչափ ինք մեղմ
ընդունուած համարուի, որչափ՝ զմեզ մանաւանդ
իր թիւրութեանը քաջ տանի: . . . Կ'ըսէր
որ եթէ պէտք ըլլայ՝ թողութիւն կը խնդրէ,
մտածելով որ ան ատեն պէտք պիտ'որ ըլլայ մեղաց
թողութիւն խնդրել, երբ որ շնորհներ իրեն՝ որ
չդադրի մեղանչելէն, մանաւանդ թէ, Աստուած
պահէ, մենք ալ իրեն հետ միաբանինք մեղանչե-
լու: Չեմ գիտեր աշխարհքիս որ հրաշալեաց կար-
գը դնելու է աս խօսքը: Անցելոյն համար յանգանք
կը ներուի, անտարակոյս ուղղութիւնը հետեւե-
լով: Բայց եթէ անկէ ետքն ալ թոյլ տրուի որ
թիւրութիւնը մնայ, ան ատեն չէ թէ զթութիւն
կ'ընէ ներողը, հապա հաճութիւն եւ հաւանու-
թիւն տուած կ'ըլլայ¹: . . .

¹ Nisi forte hunc animum (Acacius) gessit, quem suc-
cessores eius habere perspicimus, ut tamen veniam
etsi postularet, sic sibi vellet impendi, ut nihilomi-
nus in errore persisteret: ubi utique non tam a nobis

«Կ'ուզեն որ դատաստան ըլլայ, բայց ո՞ր
պիտ'որ ըլլայ ասիկայ. արդեօք իրենց քովը, կամ
իրենք պիտ'որ ընեն, անանկ որ իրենք դատա-
լաց, վկայ եւ դատաւոր ըլլան: Սակայն ասանկ
դատաստանի մը՝ եւ ոչ մարդկային իրողութիւնք
կրնան յանձնուիլ, թող թէ աստուածային անա-
րատ օրէնքները: Ինչ բան որ կրօնի կը հայի,
ըստ կանոնաց՝ միայն Առաքելական Աթոռոյն կը
վերաբերի բովանդակ դատին որոշումը, եւ աշխար-
հական իշխանութիւնը՝ եպիսկոպոսներէն, գլխաւ-
որաբար երանելոյն Պետրոսի տեղը նստողէն,
պիտ'որ իմանայ ինչ որ աստուածային իրողութիւն
է, չէ թէ ինք ան բաներուն վրայ դատաստան
պիտ'որ ընէ», :

Բայց տրտունջ մ'ունէին Ակակեանք Սուրբ
Աթոռոյն գէմ: Արեւելքէն առած տեղեկութիւն-
ներն աղէկ չեն, ճիշդ չեն. լուր տուողներն իրե-
րը կ'այլայլեն: Ի՞նչ ընենք, կ'ըսէր Քահանայապե-
տը, «առ Արեւելեայոս, դրած թղթին մէջ. որուն
կրկնայինք հաւտալ: «Չէինք կրնար անոնց տուած
վկայութիւններուն վրայ, իբրեւ ճշմարտութիւն
բռնելով՝ յենուլ, որոնք չեն վախնար ստութիւն-
ներով ճշմարտութեան հետ կռուիլ: Ուստի ուրիշ
բան չի մնար, բայց եթէ որ պարտաւորինք ա-
նոնց հաւտալու՝ որոնք ամէն արատաւոր հաղոր-
դութենէ ազատ են¹,» :

recipi videretur, quam in suam potius nos traduce-
ret pravitatem. . . . Ait: si necesse fuerit veniam
postulare: existimans nimirum tunc se necessario
veniam peccati postulare, si ei concedamus ne pec-
care desistat, immo etiam, quod absit, cum eodem
consentiamus nos quoque peccare. Nescio inter quae
prodigia mundi haec vox possit admitti. Remitti
culpa de praeterito potest, correctione sine dubio
subsequente. Nam si deinceps sinitur mansura per-
versitas, non est benignitas remittentis, sed consen-
tientis assentatio.

Nec eorum testimoniis niti pro veritate poterimus,

Ախակեանք սուտ խաղաղութեան սեր մը կը կեղծէին, ժողովուրդը Սուրբ Աթոռոյն առջեւ իբրեւ խրատիլակ կը ցուցնէին. մայրաքաղաքին ժողովուրդը կը դայթաղի, կ'ըսէին, խռովութիւն կ'ըլլէ, եթէ Ախակ չսխալուի աստուածային պաշտամանց մէջ, եթէ անոր հետեւողք դատապարտուին:

Առ այս՝ «չըլլայ որ մէկը քու բարեպաշտութիւնդ խաբէ, կ'ըսէ Քահանայապետը՝ Անաստաս կայսեր գրեւով: Ճշմարիտ է մարգարէին ձեռք առաւիաւ ըսուածը. Մի է աղաւթի իմ, հապաւելիմ: Մի է քրիստոնէական հաւատքը՝ որն որ կաթողիկէայ է: Բայց ճշմարտապէս կաթողիկէայ ան հաւատքն է, որն որ բոլոր հաւատադուժներուն եւ անոնց յաջորդաց բաժանորդ եղողներէն մաքուր, անկեղծ եւ անարատ (եկեղեցական) հաղորդակցութեամբ բաժնուած է: Ապա թէ ոչ՝ չ'ըլլար աստուածուստ պատուիրուած ընտրութիւն կամ որոշում, հապա ողորմելի խառնակութիւն մը՝ եթէ աս ասանկ չըլլայ, ալ պատճառ չի մնար՝ ուրիշ ո՞ր եւ իցէ տա՛րափոխութեան նկատմամբ նոյնպէս չվարուելու. որով ամէն տեսակ հերձուածոյ առջեւ դռները կը բացուին. վասն զի ով որ միով կը գթէ՝ բոլորին պարտաւոր է:

«Աս է՝ որմէ Առաքելական Աթոռը մեծապէս կը զգուշանայ, այս ինքն՝ որ Առաքելոյն՝² դաւա-

qui impugnare non verentur falsitatibus veritatem. Restat ut non nisi illis credere debeamus, qui ab omni contagione sunt liberi.

¹ Nemo pietatem tuam fallat. Verum est quod figuraliter per prophetam Scriptura testatur: Una est columba mea, perfecta mea. Una est christiana fides, quae est catholica. Catholica autem veraciter illa est, quae ab omnium perfidorum, atque ab eorum successoribus consortibus sincera, pura, immaculata communione divisa est. Alioquin non erit divinitus mandata discretio, sed miseranda confusio.

² Պետրոսի:

նութիւնը բոլոր աշխարհքի համար արմատ ըլլալով, չըլլայ որ ասիկայ թիւրութեան խորշմով մը, փոխադրական անտով մ'արատ առնու: Վասն զի, որմէ Աստուած պահէ, եւ որն որ, ինչպէս վրաստահ ենք, անհնար ալ է որ ըլլայ, եթէ ասանկ բան մը պատահելու ըլլայ, ալ անկէ ետքը ո՞ր մոլորութեան կրնանք առջեւն առնուլ եւ կամ ուսկից մոլորեալներուն ուղղութիւն պիտ'որ փնտռենք: Արդ քու բարեպաշտութիւնդ միայն մէկ քաղքի՝ ժողովուրդը կարելի չէ հանդարտեցնել կամ համոզել, կ'ըսէ: Մենք ի՞նչ կրնանք ընել բոլոր աիեղեական ընդհանուր բազմութեան նկատմամբ, եթէ, Աստուած պահէ, մեր յանցանքովն եւ օրինաց բռնաբարութեամբ ի պատրանս իյնայ: Եթէ նաց բռնաբարութեամբ ի պատրանս իյնայ: Եթէ կըցաւ բոլոր աշխարհք բժշկուիլ՝ իր հարցը հեթանոսական աւանդութենէն հրաժարելով, ինչո՞ւ քաղքի մը ժողովուրդը պիտ'որ չուղղուի, եթէ հաւատարիմ քարոզութիւն մը քարոզուի:

«Փառաւոր ինքնակալ, անփոյթ չէմ եկեղեցեաց խաղաղութեան նկատմամբ, զորն որ ան առնել ալ կ'ընդգրկեմ, երբ իմ արեանս հեղմամբ պիտ'որ ըլլայ: Բայց աս կ'աղաչեմ՝ որ աղէկ մտածենք՝ թէ ի՞նչ տեսակ պիտ'որ ըլլայ խաղաղութիւնը, այս ինքն՝ չէ թէ որպիսի եւ իցէ, հապա ճշմարտապէս քրիստոնէական խաղաղութիւն: Վասն զի ի՞նչպէս կրնայ ճշմարիտ խաղաղութիւն ըլլալ, երբ որ անբիծ սէրն՝ անոր հետ չէ: Բայց՝ թէ սէրն որպիսի պէտք է ըլլալ, մեզի Առաքելոյն ձեռք յայտնապէս քարոզուած է, որն որ կ'ըսէ. «Մէր ի սուրբ սրտէ եւ ի մտաց բարեաց եւ յանկեղծաւոր հաւատոց», Արդ ի՞նչպէս կրնայ ի սուրբ սրտէ ըլլալ, երբ որ զգածեալ է արտաքին հրեմամբ, ի՞նչպէս ի քարոզի իցէ, երբ որ թիւրեւե՛ր եւ վատթարեւոյ հետ խառնուրդ ըրած է, ի՞նչ-

պէս յանկեղծութեամբ հաւատոյ է, երբ որ հաւատա-
գրութենքուն ընկեր եւ կցորդ եղած է...:

«Եթէ Եւտիբական վարդապետութիւնը կա-
րելի է՝ առանց կաթուղիկեայ հաւատքին փնտ մը
հասցրելու՝ ընդունուիլ, զրուցեցէք, քարոզեցէք
յայտնապէս, ինչ կը վախճաք: Իսկ եթէ իբրեւ
մուրուրութիւն մերժուած է, ինչու անոնց հետ հա-
ղորդութեան մէջ կը գտնուիք՝ որոնք աս վարդա-
պետութեամբ պղծուած են: Վասն զի ինչպէս Ա-
ռաքեալը կ'ըսէ. (Հռոմ. Ա. 32) Չէ թէ միայն ա-
նոնք՝ որոնք չըլլալու բաները կ'ընեն, պարտաւոր
են, հապա նաեւ անոնք՝ որոնք ընողներուն հաւա-
նութիւն կու տան: Չեր օրէնքներուն ալ համե-
մատ՝ եղեռնադորձութեանց խորհրդակիցը ու դո-
ղերուն ասպնջականները միեւնոյն դատաստանով
ու պատժով կը պատուհասին, եւ ոչ ալ ոճրոյն
անմասն կը համարուի անիկայ՝ որն որ թէպէտ ինք
չգործէ, բայց գործողներուն գաշնակից եւ ընտա-
նեկից ըլլայ՝: Ուստի Քաղկեդոնական սինոդոս-

¹ Աս թղթերէն գրեթէ տասը տարի յառաջ էր՝ որ կը
գրէր մեր Հարցմէ մէկը, Յովհանն Մանգակունի.
(ԾԽԻՒ) «Չհրամանաւ եւ զպատուիրանս Աստուծոյ
կոխան արարաք, նա ընդ ազաշի եւ ընդ արեցողի
չհրամայեալ առնել բարեկամութիւն, եւ մէք ընդ
հերձուածողս առնելք բարեկամութիւն: ... Ահա
եւ մարդարէն ասէ, եթէ Չատելիս քո, Տէր, ա-
տեցի եւ վասն թշնամեաց քոյ տրտմեցայ. առե-
լութիւն կատարեալ ատեցի դնոսա, եւ եղէ նոցա
թշնամի, զի գորէնս քո ոչ պահեցին: ... Այլ եւ
միւս մարդարէն ասէ՝ եթէ Եւ վասն այսորիկ խոր-
տակեաց զնաւս քո, զի թշնամեաց Աստուծոյ բա-
րեկամ՝ եղեր: ... Ընդէր օտար չարեօրդ
չարչարեցիմք եւ ընդ այլոց մեղացն դատապարտի-
ցիմք: Տես՝ որ զհանդերձս մարտութեան որ ունիցի, եւ
առաւել շփիցի ընդ այնոսիկ՝ որ տղմնիւ իցեն շա-
ղախեալք, ոչ ապարէն եւ նա ընդ նոսա շաղա-
խեալ ապականիցի, նոյնպէս եւ որ սրբութիւն
իցէ ստացեալ... ի պղծոյն պղծութենէ զսրբու-
թիւնն ապականէ: Ապա եթէ որ նեխեալ եւ

օր՝ որն որ կաթուղիկէ եւ առաքելական հաւատոյ
ճշմարտութեան համար գումարեցաւ, զԵւտիբէս,
գարշէլի մուրուրեան հեղինակը, դատապարտելը
բաւական չհամարելով, անոր հարցդակիցն ալ
ղիկոսկորոս եւ ուրիշները դատապարտեց, այս կեր-
պով անոնց յաջորդներն ալ, զՏիմոթէոս, զՊետրոս
եւ մէկալ Անտիքացին Պետրոս, չէ թէ հետզհե-
տէ ամեն մէկուն համար ժողովքներ ըլլալով, հա-
պա նոյն մէկ անգամ եղած Սինոդոսին կանոնն
բառ հետեւորդի ամենուն վրայ կ'երթայ: Անոր

փոխալ եւ չարահոտ վերք գոր տեսանիցէ, զիմ
եւ ոչ ի մահիւն յարել, իսկ մէք... խառնակիմք
եւ ընդ հերձուածողսն որ եւս չար քան զնեխու-
թեան եւ փառութեան ի նոցանէ բուրէ մեղացն
ծանրութիւն: ... Կե՛ծ առաքելութիւն է որը
նահատակին եւ մերժին յարհամարհողացն Աստու-
ծոյ եւ լինին թշնամիք թշնամանողաց նորա. ընդ
որոց կան հատուցմունք մեծամեծք եւ պարգեւք
զանազանք եւ պատիւք ընդ մերձաւորս Աստուծոյ:
Աղէ հարց ընդ թագաւորս աշխարհիս, եթէ զոք ի
ձառայիցն տեսանիցէ՝ որ թշնամի թշնամեաց նորա
լինիցի, տես քանի վայելչութեամբ պատուով փա-
ռաւորէ զնա առաջի մեծամեծաց իւրոց: Իսկ եթէ
յսէ եթէ ծառայ որ թագաւորին սէր ընդ թշնա-
միս նորա առնիցէ եւ բարեկամութիւն ընդ նոսա
դնիցէ, ի միտ առ թէ քանի զանիւք եւ բանդիւք
եւ զանազան տանջանք մաշեցէ եւ չար մա-
հուամբ յաշխարհէս բառնայցէ: ... Տես զի եւ դա-
տաւորք աշխարհիս զոր եւ ընդ գորս եւ ընդ
սպանողս դատանն, ընդ նոսին եւ դատին, մանաւ-
անդ զբարեկամս եւ զվանատուրս նոցա: ... Չայս
ամենայն իմացեալ՝ ի բաց եղիցուք ի բարեկամա-
թենէ: ... Հերձուածողաց... զի չէ միաբանութիւն
արդարոյն ընդ անօրինին: Չի՛նչ միաբանութիւն
է լուսոյ ընդ խաւարի: ... Ահա այս են բաժինք
եւ ջահմանք եւ որոշմունք՝ որ զատուցանեն զմեզ
յանօրինաց սիրոյ: Ուր է զի աղաւնիք ընդ աղ-
աւաւ բնակեցեն եւ գաւինք ընդ գայլս մահա-
ղեցեն, եւ կամ խառնուրդք միաբանութեան գիւ-
աց պղծոյ եւ լուսեղեն հրէշտակաց լինիցին: Այլ
սուրբք զսուրբս խնդրեն եւ անօրէնք յանօրէնս յա-
րին. զի Ամենայն հաւ, ասէ, յերամս իւր իջանէ:»

Համար՝ ի՞նչ կայ այնչափ ասկէ յայտնի՝ որ ասոնց հաղորդակիցներն ալ ամենքն իրաւամբք կաթուղիկէ եւ առաքելական հաղորդութենէն մէկդի հանուած ըլլան:

... «Իսկ եթէ ինծի Կ. պոլսոյ ժողովրդեան դիմակն առջեւ կը հանուի¹, իբրեւ թէ նոյն ժողովրդեան պատճառաւ՝ դայթակղութեան անունը, այս ինքն՝ Արևիկայ անունը (յիշատակը), չի կրնար մէկդի ձգուիլ. թող տանք՝ որ ատեն մը երբ որ Մակեդոն հերետիկոսը մերժուեցաւ, եւ Նեստոր շատ ատեն չէ՛ արժանանալով ձգուեցաւ, Կ. պոլսոյ ժողովուրդն աւելի ընտրեց կաթուղիկեայ ուղղափառ մնալ, քան թէ իր դատապարտեալ առաջնորդներուն ապստամբութեանը հետեւիլ²:

... Եթէ պատշաճ կը համարուի՝ որ միայն մէկ քաղքի ժողովրդեան անհանգստութիւն չըլլայ, թող տրուի, ըստ հաճոյս, որ աստուածային իրողութիւնք այլայլին, որչափ եւս առաւել՝ որպէս զէ սոյն աստուածային իրողութիւնք չայլայլին, պէտք չենք եւ պիտ'որ չկարենանք ընդհանրական կաթուղիկեայ հաւատոյ բարեպաշտութեան փնաս բերել: Մանաւանդ որ նոյն իսկ իրենք են՝ որ կ'ուզեն մեզմէ բժշկութիւն: Անոր համար թող տան որ պատշաճ գեղերով դարմանուին: Եթէ աս ա՝ սանկ չընենք, ան ատեն, Աստուած պահէ, մենք ալ անոնց կործանման կողմն անցնելով, կրնանք անոնց հետ կորսուիլ: Ուստի աս բանիս մէջ որ ճամբուն պէտք է հետեւիլ՝ աստուածային դատաստանին առջեւ ձեր խղճին կը յանձնեմ, այս ինքն՝ թէ արդեօք, ինչպէս մենք կը բաղձանք, ա-

¹ Mibi persona populi Constantinopolitani proponitur.

² Անշուշտ աս եւ սոյն խօսքերուն մտադիր է մեր իրաւախօսը: Միայն ասանկով է՝ որ Զուռնաց եկեղեցին ան ատեն հերետիկոսական չեղաւ, այս ինքն՝ չհետեւելով Մակեդոնի եւ Նեստորի, եւ անոնցմէ բաժնուելով, չէ թէ անոնց հաղորդութեան մէջ յարստեւելով, մնաց ուղղափառ:

մէնքնիս մէկտեղ դառնանք գէպ ի ստոյգ կեանքը, չէ նէ, ինչպէս անոնք կ'ուզեն, յայտնի մահուան դիմենք:

«Սակայն ի վերայ այս ամենայնի՝ իրենց դէր մատուցող Առաքելական Աթուր հպարտ եւ ամբարտաւան կանչելէն չեն դադարիր: Ասիկայ շատ անգամ հիւանդաց սովորութիւնն է՝ որ աւելի տրտնչեն՝ իրենց առողջարար դիտողութիւնները նող բժիշկներուն դէմ, քան թէ համալուին իրենց փնասակար ախորժակներէն հրաժարիլ կամ զանոնք մերժել: Եթէ մենք հպարտ ենք՝ որովհետեւ հոգւոյ պատշաճական գեղեր կը մատակարարենք, ի՞նչ պիտ'որ կանչուին անոնք՝ որոնք կ'ըմբոստանան: Եթէ մենք հպարտ ենք՝ վասն զի հայրենի սահմանաց պէտք է հնազանդիլ, կ'ըսենք. դէմ դնողներուն ի՞նչ անուն պիտ'որ տրուի: ... Թող ճշմարտութիւնը դատէ՝ թէ բուն ո՞ր է կռուասիրութիւնն եւ ո՞ր կը գտնուի հպարտութեան հոգին»:

Աւերջապէս Եւփեմիանոսի, Կ. պոլսոյ եպիսկոպոսին գրելով՝ սանկ խօսքը կը վերջացնեն. «Պիտ'որ գանք, եղբայր Եւփեմիանէ, անտարակոյս պիտ'որ գանք ան Քրիստոսի սարսափելի ատեններ, (լուեմ վրէժխնդրութիւնը, որն որ անկէ կը վախցուի): — Հոն ստուգիլ յայտնի պիտ'որ ըլլայ՝ թէ արդեօք են (ինչպէս կը կարծէք) դատան, խիստ, շատ անողբ եւ դժուարահաւան եմ ձեզի, որ բանաւոր կերպով ձեր փրկութիւնը կ'երկնեմ, որ կ'աղաղակեմ. Եթէ խիստ ալ երեւայ զեղծափր, ընդունեցէք, կ'աղաչեմ, խմցէք, ապրեցէք, չեմ ուզեր որ մեռնիք. — չէ նէ դուք՝ որ փնասակար բաները ձեզի արդեւուրեւուն համար, դարձելի եւ խորշիլի կը համարիք բժիշկները, մահաւանդ թէ կ'ուզէք որ ձեզի հետ բժիշկներն ալ

¹ Acerbus, asper et nimis durus, difficilisquo sim vobis.

Հիւանդանան, քան թէ դուք նորէն առողջու-
թիւննիդ գտնէք¹ ,:

Աս է Հռոմէական կամ կաթողիկէ Եկեղեցին՝
իր աստուածային դրութեանը համեմատ ունեցած
խորհելու եւ գործելու սկիզբներովը, որոնցմէ ի
սկզբանէ մինչեւ ցայսօր եւ ցորչափ երկիրս կը կե-
նայ եւ Աստուծոյ խոստումներն անոր հետ, եւ ոչ
մաղի թանձրութեամբ խոտորած է կամ կրնայ խո-
տորիլ: Պարագ տեղ մեր Իրաւախոհը հոս մուտք
եւ տեղ կը փնտռէ իրեն եւ իր Հայաստանեայց
ըսած խմբին համար, որն որ (որչափ ուզենք վրան
բարեմոյն մտածել) ուրիշ բան մը չէ, բայց թէ
քիչ մոլորելոց եւ շատ մոլորելոց խառնուրդ մը:

Ար վերաբերին այս, միշտ պիտ'որ վերաբերին
անոնք ամենքը կաթողիկէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ,
բայց այնպէս ինչպէս ամէն ապստամբ չի դադրիր իր
վեհապետին վերաբերելէն: Ասան զե դրուած է ի-
րենց վրայ տէրունական կնիքն՝ որն որ անջնջելի է,
որով ստացուած եղած են Քրիստոսի անոր համար
ալ ասոր Փոխանորդին հովուական պարտուց սահ-
մանին մէջ են եւ անոր իրաւանց ներքոյ կը մնան
միշտ՝ նաեւ երբ որ, Քրիստոսի բացայայտ հրամա-
նին համեմատ, թէպէտ չեն դառնար հեթանոս
ըլլալու, սակայն «կ'ըլլան իբրեւ զհեթանոս», Եկե-
ղեցւոյ առջեւը, այս ինքն՝ երբ որ ասոր դատաւ-
տաններուն ունկնդիր չըլլալով՝ ալ «ընտանեաց
հաւատոյ», մէջէն ելած են:

Ուստի աս ապստամբութեան զանգուածին
մէջ՝ առանձնականք, որչափ մարքեն, զտեն, ամ-
բառնան իրենց մտածութիւններն եթերական նըր-
բութեան մը, դարձեալ նոյն անսուրբ հաղորդա-
կցութեան մէջ են: Կամ՝ Բաղկեդոնեան սրբազան
սիւն հոգսոր, կամ անոր մէջ ֆանգամ ընդ ֆշո

դատապարտեալները, այս ինքն՝ որ է իցէ արեւ
զանիկա մերժողները կամ չընդունողները: Ոչ որ
կրնայ միանգամայն Պիոս Խնկերորդի եւ Գեորգայ
Չորրորդի ըլլալ, որոնք ամենեւին իրարու չեն վե-
րաբերիր: Ընտրէ, կ'ըսէին Հռոմայ Բահանայա-
պետք՝ Ակակայ, թէ զով կ'ուզես. «կամ Պետրոս
Մոնեոս, կամ Պետրոս Առաքեալ», Խնչպիսի՝ ոչ-
խար կ'ըլլայ աս երկուց հովուաց ոչխարը, որպիսի
աշակերտ՝ երկուց այսպիսի վարդապետաց աշակեր-
տը: Կամ Սուրբ Նեոն նախորդներովն եւ յաջորդ-
ներով, կամ Տաթեւացիք իրենց սարերով: Ասոնց
հետ, ըլլայ մեռելովք, ըլլայ կենդանեօք, ուղղա-
կի կամ անուղղակի կամ շրջանով մը, ինչպէս կ'ը-
սէր Գեղամիոս Բահանայապետ, հաղորդութեան
մէջ գտնուողներն՝ Առաքելական Եկեղեցւոյն եւ
Առաքելական Եպիսկոպոսին հետ բաժին չունին:

Առանց ուրիշներուն վկայութեան սպասելու,
վասն զի անցած են ան ատենները, կը ծաննայ
ասիկայ զձեզ ձեր գործքերէն, եթէ խօսքերն ալ
մէջտեղ չըլլային, թէ նախամեծար ընտրած էք
մնալ արտաքինոց հետ՝ քան թէ երանելոյն Պե-
տրոսի հետ ըլլալ՝ անոր սուրբ ընկերութեան մէջ:
Պարտեցէք, յիբ ֆերեքն ալ ձեր հետն առնելով՝
եթէ կ'ուզէք, հարիւրաւոր միլիոններուն եկեղե-
ցիքը, ցուցուցէք ձեր ընծայութեան թղթերը,
հարցուցէք գոնէ անոնց նախապետութեան դըւ-
խաւոր տեղերը, ինչ անուն կու տան ձեզի, ինչ
կը համարին զձեզ: Մտէք Հունգարիա, անցէք
Աւստրիա, եկէք Գերմանիոյ գիտուն Եպիսկոպոս-
ներուն. զանց ըրէք Իտալիոյ Եպիսկոպոսարանները,
անոնք շատ մտ են Սուրբ Աթոռոյն. մտիկ ըրէք
Սլաւոնիոյ հաւատարիմ առաջնորդարանները, գոր-
ծական սիրով եռացող Գաղղիոյ կղերք՝ խոհեմ
Բեղգիայիներով մէկտեղ, անկէ անդին այն ողջ
եւ առողջ հիւթով լեցուն նորատունկ եկեղեցին՝
Անգղիոյ մէջ, եւ հալածանք զօրացած հին Իւ-

¹ Թուղթ Ա. առ Եւփեմ.

լանտիա: Եթէ ասոնք չեն բաւեր, անցէք ծովերը: Բայց պէտք ալ չէր եւ չէ այսչափ յողնել: Արդէն աշխարհքիս հինգ մասէն, երբեք չտեսնուած բազմութեամբ, մէկ ձայնով մը միայն, ժողոված էին ասոնք, եւ օր մը՝ ուշ շուտ, նորէն պիտ'որ ժողվին. ձեզմէ եւ ոչ մէկն երանելուն Պետրոսի գերեզմանին քով դտան: Հարցուցէք աս Առաքելաց յաջորդներուն թէ կ'ըլլայ անանկ Առաքելաց յաջորդ՝ որ Պետրոսէն անկախ ըլլայ, եղած է անանկ Առաքելալ՝ որ Պետրոսի հնազանդած չըլլայ, եւ ասոնց յարած ժողովուրդն՝ Աստուծոյ ժողովուրդ համարուած ըլլայ, ուղղափառ համարուած ըլլայ. ասանկ հասարակութիւն մը կրնայ եկեղեցի անուանիլ, կրնայ մինչեւ ասոր Հիմնադրին երթալ կապուիլ: Յայտնի է ամէնուն պատասխանը, որն որ անգամ մը Հենոտիկեանց տրուած է եւ այսօր դարձեալ նոյն դրութեան հետեւողներուն կ'արժէ ամենայն լուծեամբը: «Մի խարէք դուք զձեզ 1. ձեր ըսելով՝ թէ ուղղափառ հաւատքն ունիք, եւ 2. վասն զի Եւսեփէի անունը վերցուցած էք, եւ կամ 3. վասն զի կ'երեւայ ձեզի թէ ան քարոզելու պէ՞ էք՝ զորն որ ուղղափառ հնութիւնը

¹ Nec vobis blandiamini, quia fidem catholicam profitemini vos tenere, quia Eutychetis nomen ademistis, quia veluti praedicare videamini, quae orthodoxa praedicavit antiquitas. Clamat enim nobis illa evangelica sententia: «Aut facite arborem bonum et fructum eius bonum, aut facite arborem malum et fructum eius malum, quia ex fructu arbor cognoscitur, id est si voce, si fide, si professione catholica et apostolica fideliter veraciterque gloriamini, huius et communionem recipite. Si vero haereticorum, scilicet damnatorum, vel his, aut successoribus eorum communicantium, communio vobis placet, quid statis, quid circumspicitis? simul et eorum aperte manifesteque, remotis obstaculis, dogma defendite. Quid enim iuvat? imo et satis gravat, dictis polliceri, quod factis negatur. Գեղաս. առ Եւսեփէ. եպ. Կ. պոլսի:

քարոզեց: Ա' աղաղակէ մեղի աւետարանական վճիռը՝ կամ ըրէք որ ծառն ալ, պտուղն ալ բարի ըլլայ, եւ կամ ըրէք՝ որ ծառն ալ, պտուղն ալ զէշ ըլլայ. վասն զի պտղէն է՝ որ ծառը կը ճանչցուի (Մատթ. ԺԲ. 33): Այս ինքն՝ եթէ բանիւ, եթէ հաւատով, եթէ հաւատարմաբար եւ ճշմարտապէս կը պարծիք թէ ունիք կաթուղիկէ եւ առաքելական վարդապետութիւն, հաւատք, դաւանութիւն, ընդունեցէք անոր հաղորդութիւնն ալ: Սակայն եթէ հերետիկոսաց, այս ինքն՝ դատապարտելոց կամ ասոնց հետ եւ կամ ասոնց յաջորդաց հետ հաղորդուողներուն հաղորդութիւնը ձեզի ակորժելի է, ան ատեն ի՞նչ կը կենաք, ի՞նչ կը նայիք այսր անդը, միանգամայն ասոնց վարդապետութիւնն ալ բացայայտ, ամէն արդէնք եւ խափան մէկդի ընելով, պաշտպանեցէք: Վասն զի ի՞նչ օգուտ ունի, մանաւանդ թէ յանցանքը բաւական կը ծանրացընէ, խօսքով ան խոստանալ՝ որն որ գործքով կը ժխտուի»:

Ըստ գոյացութեան՝ ամենեւին ասիէ տարբեր չէ նոր հայկական հերձուածոյն մէջ՝ իրաց վեճակը: Հոս կը տարբերի այդ գլորման վէճը, բայց զոյգ եւ հաւասար մնալով գլորումը: Իրաւ է՝ սրբոյն Լեւոնի տուժարին վրայ խնդիր չկայ, ոչ ոք զանիկայ կը մերժէ. բայց Պիոսի կոնդակին վրայ կը վեճուի, թէպէտ ոչ Պիոս՝ նուազ իշխանութիւն ունի, եւ ոչ իր կոնդակին՝ անոր տուժարէն տկար է, կամ Վատիկանեան Սահմանադրութեանց դէմ բռնաբարութիւնը նուազ աննեւերի է՝ քան զՔաղկեդոնի որոշմանց դէմ եղածները: Երկուքին ալ, ան տուժարին եւ ան կոնդակին, նոյն է աղբիւրը: Որչափ ալ անիկայ յաւիտեական անփոփոխ ճշմարտութեանց, իսկ ասիկայ ժամանակաւոր եւ ոչ բացարձակապէս անշարժներուն վերաբերի, ի վերայ այսր ամենայնի չկայ երկրի վրայ զօրութիւն մը՝ որն որ

զլասիկայ տապալէ, այս ինքն՝ անոր արժէքը դա-
դրեցրնէ, զանիկայ տուողին եւ անոր յաջորդնե-
րուն կամքին եւ դատման հակառակ: Ալսարհքիս
սիւնհոգոսները, եղած եւ ըլլալու եպիսկոպոսունք
միանգամայն, ազգք եւ աղինք, բոլոր երկրիս թա-
գաւորութիւնք, ամենայն հսկայք յաւիտենից ոչ-
ինչ են առ այս եւ ոչինչ կը համարուին: Սրբոյ
Աթոռոյն կանոնական օրէնսդրութիւնը, նորէն կը
դառնանք ըսելու, անոր վարդապետական դատա-
տանը չէ. սակայն երկուքն ալ հաւասարապէս՝ ի-
բրեւ քերական աստուածուստ դրուած իշխանու-
թեան գործքեր, չեն կրնար, որպէս զի վաւեր ըլ-
լան, ուրիշներուն հաւանութեան սպասել կամ ա-
նոնց անհաւանութեամբ դարձիլ: Թէ առաջնոյն եւ
թէ վերջնոյն վճռուելուն հետ առ այն հաւանու-
թիւնը մէկտեղ վճռուած է: «Ազգ կու դայ եւ
ազգ կ'երթայ, իսկ Աստուծոյ խօսքը յաւիտեան կը
մնայ», այս ինքն՝ նաեւ ան խօսքը՝ որով Տէր
զՍիմոն Պետրոս խաւրեց՝ որ իբրեւ հովիւ արածէ
անոր խաշինքը, չէ թէ որ խաշինքն ալ դառնան
զանիկայ արածելու՝ իրեն օրէնք եւ սահման դնե-
լով որ մինչեւ հոս հովուէ եւ ոչ ասկէ անդին,
այսպէս կառավարէ եւ ոչ ալլազդ: Ո՞վ տեսաւ,
ո՞վ լսեց ի յաւիտենից եւ յազգաց ասանկ բան մը՝
որ Առաքելական Աթոռոյն ամենայն լրութեամբ
իշխանութեան տուած այնչափ հանդիսական մէկ
վճիռը խումբ մը մարդիկ յետս բնիկիւն ուղեն
ապստամբօրէն, եւ իրն ալ ըստ հաճոյս յաջողի:

Արդէն այն տրամադրութեան դէմ եղած
բաղձաւորներն ու աղաչանքները շատ առողջ
ճաշակի ցոյցեր չէին. սակայն աղաչանքն ումանց
քով թախանձանք եղաւ, թախանձանքը զար-
գանալով՝ ըմբոստ մերժում մը ձեւացաւ, եւ վեր-
ջապէս կանոնաց զարմանալի ուսուցիչք հասան
զլանալու Սրբոյ Գահին՝ այս եւ այսպիսի օրէնս-
դրութիւն մ'ընելու նաեւ կարողութիւնը, այս

ինքն՝ Եկեղեցւոյ մէկ որոշ մասին մէջ բարեկար-
գութեան վերաբերեալ նորոգութիւն մ'ընելու
իշխանութիւնն, իրաւունքն ու պարտքը:

Աս բարեկարգութեան հրամաններն՝ որոնց
գլխաւորաբար՝ հնազանդութիւն զլանալու համար
այնչափ կուրծքեր յոգնեցան, եւ ուրիշներունը
յոգնեցուցին, ուրիշ ի՞նչ էին՝ բայց թէ Առաքե-
լական Աթոռոյն մեր աս ազգին վրայ ԹԲ. դարէն,
կամ անկէ ալ քիչ մ'առաջ սկսելով, միշտ զմեզ
լաւագոյն ընելու անընդհատ ջանից մէկ պատկը:

Մէկ կողմանէ աս խոհեմ եւ միանգամայն
շատ երկայնամիտ ջանքերուն, բայց մէկալ կող-
մանէ ալ՝ ոչ սակաւ նաեւ հայ ցեղին բանաւոր եւ
իմացական իրաց մասնաւոր բերման եւ աղնիւ
բնաւորութեան պտուղն եղած է, որ ան ժամանա-
կէն գլխաւորաբար սկսելով՝ հին զանգուածին մէ-
ջէն երեւցան ելան «մնացորդք ըստ բնորութեան
չնորհաց», որոնք նոյն իսկ իրենց եղբայրներուն
իրենց կրեւ տուած փորձութիւններէն անցնելով,
այնչափ ներքուստ եկան ի զօրութենէ ի զօրու-
թիւն, որ բոլոր Արեւելքի այգրէնածիններուն մէջ
դժուարաւ կրնար եւ դժուարաւ դեռ կրնայ, ժո-
ղովուրդ մը ցուցուիլ՝ որուն մէջ կաթուղիկեայ
սկիզբն ու կեանքը թէ յոմբանման եւ թէ ի գոր-
ծնական հետեւութեան միանգամայն՝ այնչափ
բնդմտած եւ զարգացած ըլլայ, որչափ ատր մէջ:
Անոր համար պարզ պատահմունք մը չէր, երբ որ
Սուրբ Աթոռը, այսչափ դարերով՝ սա դանդաղա-
մած Արեւելքի վրայ հեծելէ եւ երկնելէ ետքը,
հոն արդէն ճշմարիտ կաթուղիկէ հաւատքին մէջ
ըստ բաւականին հաստատուած եւ հերետիկոսա-
կան արատէ սրբուած փոքր եկեղեցեաց մէջ՝ ուղե-
լով վերջապէս մեր օրերը նաեւ բարեկարգութեան
քանի մը գլխաւոր կէտերը ճշդէլ, մեզմէ սոյն նո-
րոգութիւնն սկսաւ: Ուստի աս գործողութեան
մէջ, մեր բովանդակ անցելոյն նայելով, չէ թէ մի-

այն իր իրաւանց, հապա նաեւ խոհեմութեան պարտուց սահմանին մէջն էր Սուրբ Աթոռը:

Ո՞վ կրնար կամ պէտք էր սպասել Քեր Քել աս աստիճանի խեղճ սխալմունք. այս ինքն՝ մուշալ յանկարծ մեր բոլոր պատմութեան եւ գոյութեան նշանակութիւնն ու բնթացքը: Աղէկ կ'երթայինք, ալ կամ Բնչ կեցուց (Գաղաթ. Ե. 7). ոչ այլ ինչ՝ բայց եթէ փոքր խմոր մը, բոլորովին անակնկալ կերպով տիրապետելու սկսած քանի մ'անկատար ըմբռնումներով՝ որոնք լոյս կը կարծուին եւ ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ խաւար, արտօնութիւնք բառած բաներու վրայ՝ որոնք ապօրինաւորութիւնք կամ տարօրինութիւնք են՝ եթէ աղէկ դիտուին. պատմական իրաւունք, որոնք իրական անիրաւութիւններ կը հիմեն: Ո՛հ, որչափ չարչարեցին աս գաղափարները զԱրեւելք, որոնք հերձուածէն ի մեզ ալ մնացած, յարմար առթին դարձեալ առ այն կը տանին: Եթէ 1867ին Յուլիոս 12ին քահանայապետական Սահմանադրութեանն առջ ասոնց քիչ շատ նպաստաւոր բաղձանքներ տաճուեցան, ասիկայ շատ հիանալի սխալմունք մը չէր. վասն զի ան լոյսը մենք չունինք, զորն որ մեզմէ վեր Եկեղեցւոյ դիտանոցը կեցողներն ունին: Սակայն զմեզ իրենց լուսոյն մէջ դնելէն եւ անցեալն ու ապագան առջեւնիս նկարելէն ետքը՝ դեռ ան «արեւելեան», բռնած գաղափարաց հաւատարիմ մնալ, ասիկայ եւ ոչ մէկուն թողունք բարեպաշտութեանը, գիտութեանն ալ պատիւ կրնար բնել:

Հաւատարապէս մոլորական է հաւաստեալ շարժական հրատարակելը, եւ Բարեկարգութիւնները՝ նաեւ օրինաւոր իշխանութեան համար՝ անշարժական համարիլը: Երկուքին մէջն ալ անաստան եւ անշարժ բռնելու բան աս է՝ որ ոչ երբեք հարկաւոր չարիք համարուի Առաքելական Աթոռոյն պարտաւոր հպատակութիւնը. սրտի մոտք, յետ Բրիտան-

սի, անոր յարուի՝ որուն գործն է ամէն ատեն Տեառն զօրութեանց պղծին երբեմն մաքրել՝ նաեւ ի բարեկարգութեան մասին աւելորդը կտրելով, որպէս զի թէ առողջ պահուի, եւ թէ աւելի պտուղաբեր ըլլայ, որովհետեւ նոյն իսկ հաւատոյքը պահպանող ցանկը՝ բարեկարգութիւնն է:

Աս սկզբան դէմ ոգորողներէն շատ տաղտալացած էր, երբ ասկէ 700 տարի առաջ մեր Ս. Հարց մէկը՝ աս բեղմնաւոր խօսքերն իրենց կը գրէր: «Այդեգործ մշակը, կ'ըսէր Տարսնի Արքեպիսկոպոսը, ուռ մը որ թին վրայ՝ այնչափ ատեն կը թուղու, որչափ պէտք է. ոչ անկէ աւելի եւ ոչ անկէ պակաս: Ասան զի կը տեսնէ որ աս ուռը՝ որն որ անցեալ տարի պտուղ բերաւ, աս տարի օգուտ մը չունի, մանաւանդ թէ ուրիշ ուռերուն արգելք է. անոր համար ալ կը կտրէ զանիկայ, եւ նոր բուսնելու ուռերուն տեղ կը պատրաստէ: Աս կորուածքով ուրիշ բան ըրած չ'ըլլար՝ բայց եթէ որ թը խնամած, եւ ոչ որ զմշակը կը նախատէ կտրելուն համար, վասն զի տեսնողները փտահացած են անոր իմաստութեանը՝ համոզուած ըլլալով որ գիտէ իր արհեստը: Այսպէս ալ աշխարհքիս մէջ ծառ եւ որ թ տնկուած է հաւաստեալ խօսքը, եւ սաղարթը (եւ ծիւղեր) անկէ յառաջ եկած են զանազան բարեկարգութիւնք. անոր գործողներն ու մշակողները՝ Եկեղեցւոյ առաջնորդքն են: Ինչպէս որ ան պղծեցործը՝ որպէս զի որ թը զօրաւոր եւ առողջ ըլլայ, հինցած բարունակներէն մէկ քանին կը բռնէ կը կտրէ, որոնք թէպէտ առաջ պիտանի եւ պատուական էին, բայց հիմայ անպիտան են. այսպէս ալ ասոնք, որպէս զի հաւատքը զօրութիւն առնու, հին կարգադրութիւններէն մէկ քանին, երբ որ ասանկ պատշաճ կը դատին, կը վերցնեն, եւ տեղ կը պատրաստեն ուրիշ անոնցմէ աւելի զօրաւոր կարգադրութեան՝ որ բուսնի: Ուստի պէտք չէ՝ որ ասոր համար անոնց դէմ տրժ-

գոհութեան նետեր նետուին, գիտնալով առ ընող անձին թէ հմտութիւնն եւ թէ խոհալանութիւնը, որն որ առ բանն իր երկիւղէն յառաջ կը բերէ եւ իմաստութեամբ կը գործադրէ, սա երկիւղէն՝ որ չըլլայ թէ ուր զորթը խանգարէ իր հնութեամբը, այս ինքն՝ (հին) կարգադրութիւնը՝ հաւատոյն զօրութիւնը տկարացընէ. հապա այլ եւայլ կարգադրութեանց նորաբոյս բարոնախնայութիւն, որ թիւն, այս ինքն՝ հաւատոյն, արմատն աւելի եւս խորունկը թափանցէ, եւ բարի գործոց պտուղն՝ երկնից արքայութեան հնձաններուն մէջ զեղուլ¹:

Իրօք ոչինչ պատուական, ոչինչ պիտանացու կը կտրէ կը նետէ մեր մեծ այգեգործը, ասոր ապահով ըլլալու ենք. այլ անոր հակառակ՝ Առաքելական Աթուոյն բոլորովին յատուկ է ասանկ իրողութեանց մէջ միշտ հնոյն պահպանող ըլլալ, արժող կարգաւորութեանց՝ որոնք արատ մը չունին կամ առ այն չեն տանիր, խնայել, պատասպարել զանոնք, աւելի անոնց վրայ շինել՝ քան թէ քակել: Յանկարծական ընդհատութիւններէ եւ նորաձեւութիւններէ ամէնէն աւելի խորշում իր քովն է. անանկ որ եթէ մենք ուղենք, ինչպէս շատ անգամ պատահած է, անխորհուրդ գործողութիւններն ինքն է՝ որ ի մեզ կը խափանէ:

Նոյն իսկ սա իրողութեան մէջ՝ որուն համար այնչափ աղմուկ կ'ըլլայ, ակն յայտնի կ'երեւայ աս խնայութեան հոգին: Մեր (կամ նոյն իսկ բոլոր Արեւելքին) բարեկարգութեան վիճակը, զորն որ սրբազան Քահանայապետը ստէպ «տարտամ» եւ ոչ այնչափ յարմարապէս կերպաւորուած², կ'անուանէ, պետք ունի ճշգրտելու. ո՞վ կրնայ ասիկայ ժխտել: Կան ընդհանուր Եկեղեցւոյ համար արժող

իրաւանց կամ բարեկարգութեան ճիւղեր՝ որոնցմէ երբեք ազատ հրատարակուած չենք: Սակայն անոնցմէ զատ՝ կան շատ կետեր, զխաւորաբար ծիսի հետ կապակցութիւն ունեցողներ: Բայց այսչափ դաւերն անցնելէն ետքն ալ՝ հիմայ որ կ'ուզէ Ս. Աթուոն ի գործ մատչել, չի վաղվազէր, չ'ուզէր որ աղէկ պահուածներուն փշտանքն իսկ, եթէ ասիկէ ետքն ալ օգտակարութեամբ կրնայ պահուիլ, կորսուի: Անոր համար բոլոր իր իշխանութեամբ մէկէն չի կտրեր գործողութիւնը. հապա անցեալ ատեններ ցրիւ առնուած ծանօթութիւնները բաւական չհամարելով, դարձեալ (1867էն վեր) մեր օգնութիւնն ու սիւնհոգոսական խորհուրդն ուղած եւ հրամայած է, եւ զեռ կը սպասուի: Մէկ, միայն մէկ կետ մըն է՝ Արեւելից նուիրապետական կարգադրութեան մասին, զորն որ Քահանայապետը կանխեց որոշեց՝ ամէն երերման եւ տատանման վերջ ընելով, ոչ այնչափ մարդկան՝ որչափ անոնցմէ վեր ձայնի մ'ականջ զնելով:

Ասիկա էր բոլոր Արեւելքի համար՝ «եպիսկոպոսաց զգուշաւոր ընտրութեան», խնդիրը: «Վկայ է Աստուած, կ'ըսէ սրբազան Հայրը, որ նաեւ երկայն ժամանակ թէ հին եւ թէ նորագոյն զեպքերուն վրայ մտախոհ ըլլալով՝ ոչ առանց պատճառաց, ան ալ՝ խիստ ծանր պատճառաց՝ զորոնք կատարելապէս նկատած եւ կռած ենք, ստիպուեցանք վերջապէս սոյն արամագրութեան դալու, չէ թէ ուրիշ մը գրողութեամբ, հապա ինքնաշարժ եւ ստոյգ ծանօթութեամբ¹: Ոչ միայն աս խօսքերով, հապա ասիկէ շատ առաջ՝ աս նկատմամբ իր ներքին յուզմունքը մեզի յայտնած էր². «Մեծապէս կը նեղէ զիս, կը խռճապէ, կը խայթէ սիրտս, կ'ըսէր, ամէն օր մտածելով որ Քրիստոսի խաչանց արիւնը, որոնք հովուաց գէշ կառավարութեան

¹ Ն. Լամբր. Մէկն. Պատար. էջ 183—4:

² Incerta et minus apte constituta ecclesiastica disciplina.

¹ Շրջաբ. 1873. Թիւ 30:

² Թէ Ատենաբ. եւ թէ Վոնդ. մէջ:

պիտ'որ կորսուին, իմ ձեռքէս պիտ'որ պահանջէ Յիսուս Քրիստոս մեր Տէրը»:

Իրօք ի՞նչ այնչափ իրեն կը վերաբերի, ինչպէս եպիսկոպոսաց նկատմամբ հոգը, վասն զի թէպէտ բովանդակ Եկեղեցին իրեն յանձնուած է, սակայն իր Եղբարցը Հաստատութիւնը, զօրութիւնը, պատիւը՝ յայտնի է որ անոր հսկողութեանը բոլորովին մասնաւոր կերպով մը կը վերաբերի: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ այսչափ ծանրակշիւ եւ փափուկ իրողութեան մէջ ալ՝ չափաւորութիւն մը բռնուած է՝ որն որ որչափ ստույգ, այնչափ զարմանալի է: Ինչք մեզի իր մտածութեանց ընթացքը կը յայտնէ¹: «Իւրաքանչիւր ոք կրնայ դիւրաւ բմբուռել, կ'ըսէ, թէ զլսաւորաբար տեղեաց եւ ժամանակաց պարագաներուն նայելով, եպիսկոպոսաց աղէկ ընտրութեան մասին՝ պէտք էր անանկ կերպով մը կարգադրութիւն ընել, որ եպիսկոպոս զնեւր իշխանութիւնն աճբող վերստին Առաքելական Գահին դառնայ, որմէ որ յառաջ եկած է»:

Ո՞վ չ'ուզեր եւ ո՞վ պէտք չէ ուզել որ աս «դիւրաւ իմացողներէն» ըլլայ: «Այսպէս ալ ըլլալով, կ'աւելցրնէ Սրբազան Քահանայապետը, ուզեցինք² մեր իշխանութեան գործողութիւնը չափաւորել, թող տալով եպիսկոպոսաց Սիւնհոգոսին՝ որ իրենց Հայրապետն ընտրելու իշխանութիւնն ունենայ»:

(ուստի աճբող ընտրութեան իշխանութիւն), եւ «կարենայ միանգամայն դատարկացեալ աթոռոց համար երեք յարմարանձինք Մեզի առաջարկել», որով նաեւ աս ընտրութեան մեծ կէսը դարձեալ Սիւնհոգոսին կը մնայ՝ իր հայրապետին հետ մէկտեղ:

Բայց աս մասնական զեզուամ ալ սոյն տրամադրութեան մէջ իր փոխարինութիւնն ունի. վասն զի սոյն տրամադրութեամբ մեծագին բան մը նորէն կը ստանայ Արեւելքի նուիրապետութիւնը կամ Եպիսկոպոսութիւնը, զորն որ շատոնց կորսնցու-

ցած էր: Ի՞նչ կար հոն ասիէ աւելի հին եւ յարգելի կարգադրութիւն, բայց եթէ որ եպիսկոպոսն եպիսկոպոսներէ ընտրուի, եպիսկոպոսներու բազմութենէ. մէկ հոգւոյ դատման կամ հաճոյից գործ չըլլայ: Սակայն կէս մը անզուշաւոր ձեռնբերցութեամբ, կէս մը քիչերուն իշխանաորութեամբ, խուլ ըլլալով Առաքելական Աթոռոյն բողբոջներուն, կողպտուեցան կամ իրենք զիրենք կողպտեցին սարկաբար՝ աս իրաւունքէն Արեւելից եպիսկոպոսունք, եւ ամենայն ինչ մէկու մը վրայ ամփոփուելով՝ ան մէկուն հետ շատ դիւրաւ ամէնքն ալ մեծ հերձուածոյն վիհը գլորեցան ինչպէս: Ո՛ւր հասած է հիմայ անոնց վիճակը կաթուղիէ միութենէն դուրս, մեղմ որուն ծանօթ չէ: Ուստի սուրբ Հայրն իր աս Սահմանադրութեամբ՝ որուն վրայ է խօսքերնիս, յայտնի է որ զլսաւորաբար կը դիտէ՝ ինչպէս մեր, նոյնպէս բոլոր Արեւելից եպիսկոպոսաց դասը բարձրացնել եւ զօրացրնել՝ զգալ տալով անոնց իրենց սահմանին մէջ ունեցած իշխանութեան նշանակութիւնը:

Մեզի կը լռէ սրբազան Հայրն, իր «չափաւորել ուզելուն», պատճառը կամ պատճառները, զորոնք առանց դիտնալու ալ՝ պէտք ենք յարգել, եւ սրտի մօտք ան բանին հետեւիլ՝ որն որ իրօք սահմանադրուած է: Բայց ասոր տարակոյս չի կրննար ըլլալ՝ որ աս մեր իրերուն անիւր, նաեւ աս կարգաւորութենէն ետքն ալ, այնչափ պարզ եւ դիւրին չէ դարձրելը: Մինակ ճիշդ կանոնաց կեանք մը կրնայ ընել՝ որ յաջողի եւ զարգանայ աս բազմամասնեայ գործարանաւորութիւնը, ուր Առաքելական Աթոռոյն մեծ վայելչութեան մէկ կողմանէ, եւ մէկալ կողմանէ՝ եպիսկոպոսակցաց սուրբ եւ պատկառելի իշխանութեան եւ արժանապատուութեան, ուստի երկու յաստուածային իրաւանց գործողներուն մէջ, երրորդ մը կանոնական դրութեամբ՝ վերջիններէն «կանոնական հիւ-

¹ Հրջար. անդ.

² Visum est.

զանդութիւն եւ յարգութիւն, պիտ'որ ընդունի: Աս բարձր գրից եւ շատ փափուկ յարաբերութեանց դիմացը՝ չենք գիտեր՝ ինչպէս դեռ կ'աղաղակուի թէ մեր Հայրապետական աթոռոյն՝ «եւ ոչ ժողովրդապետի մը չափ իրաւունք մնաց»: Արդէն ան վերոյիշեալ քիչ բառերն ամբողջ օրինաց մատենան մը կը պարունակեն կամ կը նշանակեն, քիչ մ'իրաց խորերը տեսնողներուն համար, եւ ասոնց պահպանութեան՝ երկու կողմանէ ալ քիչ առաքինութիւն եւ փորձառութիւն հարկաւոր չէ:

Բայց մեր «պատմական իրաւանց», պաշտպանք չեն տեսներ այսչափ հարկաւորութիւններ, եւ պէտք ալ չունին զանոնք տեսնելու. փասն զեւ նանկ Հայրապետ մըն է իրենց դրութեան կամ բաղձանաց հայրապետը, որ գոնէ կէս մը Հռոմայ քահանայապետէն անկախ ըլլայ եւ իրենք ալ անոր հետ, գրեթէ փոքր Հռոմայ քահանայապետ մ'ըլլայ (զորն որ անշուշտ ժամանակը տարւէ տարի կը մեծցնէ¹), եւ անոր անկախութիւնն՝ եպիսկոպոսներէն, կղերէն, երբեմն նաեւ ժողովրդականներէն՝ այլեւայլ օտար գիտաւորութեանց, եւս եւ անձնական հաճոյից գործածուի: Ախճակ մը՝ որն որ շատ հեռու չէ հինցած հերձուածոց մէջ տեսնուած պատրիարքական դրութեանէն, ուր բանակալութեան կամ բոլորական անհոգութեան մէջ անդադար կը ծփան իրերը, եւ Տերտուղիանոսի բաժին պէս՝ այսօր մէկն եպիսկոպոս, փաղը՝ մէկալը, բայց միշտ վերին իշխան եւ հրամանատար մնալով բոլորին վրայ՝ ժողովուրդը, շատ անգամ անոր սինըբորը: Աստուած տար որ դեռ ան «տան ծառայութեան», եւ անոր սոխերուն յիշատակ ու ճաշակ պահողները մէյ մը սկսէին այն ազատութեան յարգն իմանալ եւ կռուել՝

¹ Ասանկ Հերակլիոյ մետրապոլիսն եպիսկոպոսակիցը («—քահանայ») եղաւ կամայ կամաց Տիեզերական Հայրապետ (αἰκαμεναὶς πατριάρχης),

որուն հոսանքը՝ մինակ Առաքելական Աթոռէն ելլելով, օրինաց հետ մէկտեղ կ'ընթանայ բոլոր եւ ամեն մէկ եկեղեցական-ընկերական աստիճաններուն եւ շարակարգութիւններուն եւ կը հասնի մինչեւ անհասնելու իսկ:

Բայց եթէ տփփոհները կը յարատեւեն տարբեր ըմբռնելու իրերը, ուրիշ բան իմանալով՝ երբ որ «օգուտ եւ երջանկութիւն արեւելեան եկեղեցեաց», կը լսեն, եւ աս իմացման ու ըմբռնման վրայ զիջում կ'ուզեն, հաշտութիւն կը սպասեն, ով ինչ ճար ասոր կրնայ ընել: Աս կերպ զիջում ուղղներուն կ'ըսէր վերը ստեպ յիշուած քահանայապետը. «Որպէս զի ինկողն ոտք հանուի, պատշաճ է՝ որ ողորմողը ծփի, բայց չէ թէ այնչափ՝ որ անոր հետ փոսին մէջ ինչայ: Աթոռիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ շատ աղէկ կարգադրութիւնն է՝ որ զիջումը դէպ ի լաւագոյնն երթալով ըլլայ: Ար հրաւիրէք, կ'ըսէ, որ ձեզի հետ՝ բարձունքէն դէպ ի վարերն իջնանք. մենք կ'ազաւենք որ դուք մեզի հետ վարերէն դէպ ի վերերն ելլէք: Ուստի այն բարձր արդարութեան առջեւ՝ թող դատաստան ընէ մարդկային ազգը, թէ ով որուն պէտք է հնազանդի: — Ո՞չ ապաքէն ինք (մեր Տէրը) զգուշացուց որ չըլլայ թէ ասնեաց վրայ կեցողները վար իջնան եւ ոչ իսկ ան բաներն ազատելու համար՝ որոնք ձեր քան մէջ (ուստի իբրեւ ազգային բան մը) կը կարծուին թէ եղած ըլլան»¹:

Ասկայն ինչ օգուտ ունի՝ որ չեղաւ ան՝ որն որ պէտք էր ըլլալ ամենուն կողմանէ, եւ եղաւ ան՝

¹ Condescendere nos vobiscum invitatis ad ima de summis, nos coascendere vos nobiscum rogamus ad summa de imis. Nunc igitur sub conspectu illius excelsae iustitiae iudicet genus humanum, quis nostrum debeat alteri obedire. — Nonne ipse (Dominus) praemonuit, ut qui in tecto consisterent, non descenderent, nec ad ea, quae in domo videntur esse, tollenda?

որն որ եւ ոչ մէկուն կողմանէ պէտք էր ըլլալ, այս ինքն չէ թէ միայն հայրական խնամքն ու բարիքն իբրեւ խնամք ու բարիք չճանչցուեցաւ, հապա առտիճանէ աստիճան՝ ինկան իրերը մինչեւ ան վեհո՞ւր որ հիմայ են: Սահմանադրուածներն ատելի երեւցած ատեն, դեռ զանոնք տուողին առ այս իշխանութիւնը կը ճանչցուէր, երբ կ'ուզուէր՝ որ գնողը դառնայ վերցընէ. երբ որ ասիկայ զլացաւ, ան ատեն իրենք տոգոհները ձեռնարկեցին նոյններն աշխարհ մէկտեղ վերցընելու, գոնէ իրենց համար:

Ասանկով նորէն ստուգուեցաւ ամէն ատեն արդարացած առածը՝ թէ «Չ'ըլլար հերձուած՝ առանց հերեսիութեան»,¹ (որով արդէն միշտ յղի կը գտնուի). այս ինքն՝ չի կրնար երկայն ատեն իբրեւ պարզ հերձուած մնալ՝ առանց մէկ կամ շատ մոլորութիւն անոր գոյութեան ի նպաստ կանչելու, անանկ՝ ինչպէս որ մէկը չի կրնար ընդերկար տեսել՝ մինակ մէկ ոտքի վրայ կենալով:

Սակայն նաեւ ան մէկ ոտքը, այս ինքն՝ զուտ հերձուածը, «ոսն ամբարտաւանութեան», քիչ մահացու գիրք չէր, եւ նոյնն արդէն իր կողմանէ լրացած էր՝ երբ որ իրօք Եկեղեցւոյ օրինաւոր առաջնորդաց, մանաւանդ ամէնուն ծայրագոյն Հովութն, յամառութեամբ դիմադրութիւնն եղած եւ անոնց հրամաններուն կատարումը զլացուած էր, եւ անոնց աստիճանը չճանչցուած: — «Եկեղեցին, ինչպէս Հաբը (Աբդ. Լւի. 66) կը սորվեցընեն, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժողովուրդ իր Առաջնորդին հետ կապուած, եւ հօտ՝ իր Հովութն յարած. անոր համար ալ եպիսկոպոսը՝ Եկեղեցւոյ եւ Եկեղեցին ալ՝ Եպիսկոպոսն է. ուստի իր եպիսկոպոսին հետ չեղողը՝ Եկեղեցւոյ մէջ ալ չէ»,² նոյն սուրբ Վկային խօսքն է դարձեալ՝ որ «Ուրիշ եպիսկոպոս մը գնել, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ու-

րիշ եկեղեցի մը գնել»,³ առ ուրիշ եկեղեցին ալ հարկաւ քրիստոսինը չէ:

Բայց մենք ասոնց պէս չենք մտածեր, կ'ըսեն վերայիշեալ խմբէն շատերը, մենք ասոնց պէս քահանայապետական կոնդակին ընդդէմ չենք. թող կենայ անիկայ: Այսպէս նաեւ Վատիկանեան սիւն-հոգոսին որոշումները մենք չենք մերժեր: — Ի վերայ այս ամենայնի՝ ասոնք ան կոնդակին դէմ միաբանողներուն հետ են, անոնց հետ են, որոնք Յունգ. 25ին իրենց Հեղափոխութիւն մը գրին, այս ինքն ձեւ մը՝ որուն մէջ լռելով կը մերժուի ինչ որ չ'ուզուի դաւանիլ:² Անոնց հետ են, որոնք ան աստիճանի յառաջ գացին՝ որ իբրեւ կապանք անօրէնութեան երգումը ըրած են առաքելական Սահմանադրութեանց մէկ որոշ տեսակը թէ հիմայ եւ թէ առ յապա չընդունելու. որոնք սրբազան Քահանայապետին իր մոռցած կանոնները կը յիշեցընեն, երանելոյն Պետրոսի յաջորդին տուած Շրջաբերականին մէջ բաղմամբ առտուածաբանական սխալներ կը գտնեն, եւ քրիստոսի Փոխանորդին հաւատոյ դաս կու տան. վերջապէս 1870ին Հոկտեմբեր 26ին սա մեծ գիւտը կը գտնեն՝ որ Վատիկանեան սիւն-հոգոսին վարդապետական Սահմանադրութիւնը (Հռոմայ Քահանայապետաց իշխանութեան վրայ) հակասութեան մէջ ըլլայ Փլուրենտեան ժողովոյն աս նկատմամբ տուած վճռոյն հետ. դաշինքներ կը ստեղծեն աս վճռոյն մէջ, եւ նոյն իսկ Վատիկանեան սիւն-հոգոսին ինչ արժէք ունենալը դեռ չեն կրցած որոշ գիտնալ կամ ըսել: Ասոնք այսպէս Առաքելական Աթոռն են եւ կաթոլիկ Եկեղեցիէն բոլորովին որոշ կերպով թէ իրենք զիրենք բաժնած են եւ թէ նոյն Աթոռը զիրենք բաժնած է: Իրենց բաժինն ասոնց հետ գնող-

¹ Non datur schisma absque haeresi.

² Շրջաբ. Պիոսի թ. առ Հայր. 1873:

¹ Alium episcopum constituere, aliam Ecclesiam constituere est.

² Շրջաբ. 1873:

ները, թող ընդունին ինչ կ'ուզեն, դուրս ինկած են իրենք ալ թշուառ արար «ի շնորհաց անկեղծ, մաքուր, անբիծ հաղորդութեան»,¹ Առաքելական Աթոռոյն, իրենք զիրենք՝ դատապարտուածներուն մէջ խառնելով:

Ճիշդ անանկ ինչպէս որ վերը զըռցուածներուն համեմատ, հին հերձուածոյն մէջ անոնք՝ որոնք թէպէտ սրբոյն Աւետիկ տուամարին ճշմարտութիւնը ճանչցած, թէպէտ Գ. Տիեզերական սինհոդոսին օրինաւորութիւնն ընդունած են, բայց եթէ ուրիշ թերութիւն ալ ունեցած չըլլային, սա մինակ բաւական էր իրենց դատապարտութեանը՝ որ դատապարտելոց հետ են, այս ինքն՝ անոնց հետ որոնք վերոյիշեալ գիրը կը մերժեն, զՔահանայապետը կը նզովեն, զսրբազան սինհոդոսը չեն ընդունիր: Ճշմարտապէս կաթուղիկեայ հաւատքն ան է, (ինչպէս վերը լսեցիր), որ բոլոր հաւատադրութեան հաղորդութենէն բաժնուած՝ մաքուր հաղորդութեան մէջ է: Ուստի ամենեւին տեղի չունի վերոյիշեալ վատահոլութիւնը, մանաւանդ թէ յոռեգոյն վիճակ մըն է՝ թէ ճշմարտութեան անդէտ չըլլալ եւ թէ միեւնոյն ատեն անոր թշնամեաց հետ հաղորդակից գտնուիլ:

Իրաց աս վիճակին մէջն է՝ որ նոր հերձուածոյն մարդիկը կը արանջեն՝ թէ շատ խիստ է իրենց նկատմամբ Սուրբ Աթոռը: Այնպէս, կը ստիպեն, իրենց եւ ուրիշներուն հոգեւոց կորստեան սպառնալեօք՝ կը կարծեն զանիկայ համոզել որ ընդունի զիրենք անանկ ինչպէս որ են եւ ինչպէս որ կը մտածեն: Ասոնք ալ գրեթէ Ակակեանց պէս կ'ըսեն. «Թող ներէ մեզի Առաքելական Եպիսկոպոսը, ներէ՛ որ մենք մնանք անանկ, շարունակենք յամառելու մեր խեղաթիւր եւ մոլոր սկիզբներուն մէջ, այս ինքն՝ Սուրբ Աթոռն ալ մեզի հետ մոլորի, մեղանչէ մեզի հետ, ուրանայ ինք զինք. իր ընդ-

² Gratia sinceræ, puræ, immaculatæ communionis.

ունած Եպիսկոպոսը կամ Հայրապետը մենք չընդունինք, անոր չընդունածը, մերժածը մենք ընդունինք: «Չենք գիտեր աշխարհքիս ո՞ր հրաշալեաց կարգը զնեւու է ստիկայ. (կրկնելու ենք վերոյիշեալ Քահանայապետին հետ.) անցածին համար յանցանք կը ներուի, անտարակոյս ուղղութիւնը հետեւելով. իսկ եթէ անկէ ետքն ալ թող արուի որ անկարգութիւնը մնայ, ան ատեն ներողին կողմանէ զթութիւն չէ, հապա հաճութիւն եւ հաւանութիւն»:

Աւանդ, իրերը շատոնց առողջ մտածութեան բոլոր սահմաններն անցած զանցած են: Դատ ունին մեր ինքնակոչ կաթուղիկեայք: Որո՞նք դէմ եւ ինչ բանի համար: Ո՞վ կրնայ առանց ապշելու լսել. դատ ունին Սրբոյ Աթոռոյն դէմ՝ իրենց, ինչպէս կ'ըսեն, բռնաբարուած իրաւանց համար. անոր դէմ՝ որն որ ամենայն եւ իւրաքանչիւր եկեղեցական իրաւանց եւ կանոնաց աղբիւրն ու ջլղն է: Ո՞րն է աս դատին ատենը, ո՞ր կը գտնուի ասոր դատաւորը, ո՞ր արարած զիրենք պիտ'որ արգարացընէ, կամ որոն վերջապէս կը սպասուի: Ասոնք են եւ արեւելեան կանոնք՝ թէ ան աթոռը զամենքը կը դատէ, եւ ինք մէկէ մը չի դատուիր. անոր դատաստանին վրայ ոչ որ կրնայ դատաստան ընել. կանոն մը՝ որ մարդիկներու խօսքէն առնուած չէ, եւ մարդիկներու կամօք պիտի չդադրի արժեքէն:

Բայց մենք պարապ տեղ հարցուցինք թէ որոնք կը սպասուի վերջապէս: Չէ, չի սպասուիր. առ ի չգոյէ դատաւորի՝ իրենք իսկ կ'ըլլան «դատախազ, վկայ եւ դատաւոր»: «Թէպէտ ասանկ դատաւորի մը եւ ոչ մարդկային իրողութիւնք կրնան յանձնուիլ, թող թէ աստուածային անարատ օրէնքները՝, ի վերայ այսր ամենայնի՝ յապշութիւն, ըէնքնեքը՝, ի մեծ ցաւ բոլոր լուաց, ամէն օր աստանումն եւ ի մեծ ցաւ բոլոր լուաց, ամէն օրէնք, արգելք, կախում, բանադրութիւն մու-

¹ Գեղ. առ Անաստ. կայսր:

նալով, մեղսակիցք՝ մեղսակիցները, նմանք՝ իրենց նմանները, այս ինքն՝ իրենք զերենք՝ արդար, անմեղ եւ իրաւացի կը հրատարակեն, եւ՝ «բռնաբաւրողական արձակմամբ յանցաւորը զյանցաւորս կ'արձակեն», այս ինքն՝ աւելի եւս կը հաստատեն թէ զերենք եւ թէ՛ ուրիշներն ան կապերուն մէջ որոնք եւ ոչ երկինք կը լւծուին, եթէ յերէի չեն լւծուիր անկէ՝ որուն ըսուած է. «Զորն որ կը կապես երկրի վրայ, ըլլայ կապուած երկինքը, եւ զորն որ կ'արձակես երկրի վրայ, ըլլայ արձակուած երկինքը»: Ե՛րբ արդեօք սկսաւ դադրելու աս առատաւճային վճռոյն զօրութիւնը: Ամենայն եւ իրաւանց վարդապետք չէին կրնար անգիտմանը՝ որ նաեւ հասարակ առաջնորդի կամ եպիսկոպոսի մ'ըստ իրին բնութեան դատաստանն ու կապանքն անլուծանելի են՝ ցորչափ վերնագունէն դատը տեսնուած եւ որոշուած չէ, ուստի դատուածն ու կապուածն իբրեւ դատուած եւ կապուած պիտ'որ բռնէ ինք զինք մինչեւ վերնագոյն ատենին որոշումը յայտնի ըլլայ: Ի՞նչ պէտք է մտածել՝ երբ որ նոյն իսկ գերագոյն ատենին, որմէ ալ ուրիշին է բողբոջուիր, որուն դատաստանին վրայ ալ դատաստան է չ'ըլլար, անոր որոշմամբն իրերը վերջ առած են, եւ անկէ անդին ուրիշ բան չի սպասուիր, բայց եթէ հնազանդութիւն՝:

1 Մեր ամէնէն հին կանոններէն մէկն է՝ որ կ'ըսէ.
 «Վարդեցին առաքելաւքն եւ եզին հաստատու-
 թեամբ թէ որպէս Տէր հրաման ետ եւ պարզեա-
 լեաց մեզ թէ զոր արձակեցէր յերկրի, արձակեալ
 լիցի յերկինս, նշնպէս եւ հրաման տուեալ քա-
 հանայութեան եւ երկցանց կարգի՝ զարժանիս
 օրհնութեան միաբան օրհնել եւ զանկարծանի
 միաբան կապել եւ ըմբռնանել. եւ զոր կապենն,
 կապեալ է իւրոց մէջ. հաստատութիւնն առաքելոցն: Ապա
 եթէ տարապարտուց եւ յանարժանի զըր կապեա-
 ցեն, պատիժ պատուհասոր ընկալցին ըստ արժանի
 որ կապեցինն: Իայն, որ իւրոցն առ ընկալել տեսնե-
 լով, զկապանսն, որպէս թէ ինչ տեսնել կապանսն, և

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ աս «անլուծանելի»,
կապերը, ուրիշ կողմանե «լուծանելի», ընել, ի-
րենց ձեռքն է՝ «ցորչափ աուր կայ»: Աստուած
պահէ, «գայ գիշեր» յորում ոչ ոք կարէ գործել, .
եւ ան առեւն «իրենք նոյններն անլուծանելի բրած
կ'ըլան», ինչպէս Թշուառ Ակալայ համար կ'ըսէր
վերր շատ անգամ յիշուած Քահանայապետը:

Առսաի ի՞նչ այնչափ պատշաճօրէն կրնանք մեր ծանօթներուն, մեր Հարազատներուն, զորոնք ի մշտնջենաւորս եղբայր կ'ուզենք ի Քրիստոս, յիշեցնել՝ բայց եթէ ան խօսքերը՝ զորոնք Արեւելից ամենէն մեծ աթոռոյն վրայ նստող սուրբ Հայրապետ մը, Գրիգորիոս Աւետարանդարացի (շուրջ 252 ին) Նովատոսի կը գրէր. «Եթէ ստուգիւ ախարմայ, ինչպէս կ'ընես, հոս իսկար. տուր մեզի ասոր ապացոյցը՝ կամաւ դառնալով: Վասն զի աւելի ադէկ է՝ որ դուս ամենայն ինչ կրես, քան թէ Աստուծոյ Եկեղեցին հերձեալ ըլլայ: Նաեւ սա երկու բան իրարու հաւատարէր, այս ինքն՝ կամ Եկեղեցին չպատուէր համար եւ կամ կողոց չզոհէր համար՝ մարտիրոս եղած ըլլայիր: Մանաւանդ թէ աւելի փառաւոր կ'ըլլար առաջինը: Վասն զի մէկը կողոց չզոհէր համար մարտիրոս ըլլալու ատեն՝ մարտիրոսութիւնն իրեն համար կը կրէ. իսկ զե-

Ափիկայ Հայոց, Ասորուց, Քաղզէացուց եւ ուրիշ մասնաւոր կերպով «Արեւելեանք», ըստեմ զքիս տոնեայ ազգաց ամէնէն Տիեանտոնեան մէկն է: Միեակ «ասորիեցի», բարեւ, Տիեանտոնեայ յաւելեալ, բայց եթէ «խոնարհ Տիեանտոն», Տամբուրեան մը եւ առանց արմուշ Տանուրեան: Յայտնի է որ Տոստապարտուց կապուրեան Եկեղեցւոյ գերադաս իշխանը չէն. վասն զի առ գերագոյն իշխանին (այս իմն) Սրբոյ Աթոռոյն դրամ կամ ընդունան (կապարեան Տամբուրեան) վաւերեալ կամ աւելեալ ընդունան վրայ ինդրը չըլլար, ինչպէս շատ անգամ բարեւ, ոչ յերկուս եւ ոչ յերկուս: Ով պիտի անկաւեր ընէ՞ զոր Սուրբ Աթոռ վաւեր կը Տամբուր:

կեղեցիքն չբաժնելու համար մարտիրոս քվալու ա-
տեն՝ նոյնը բովանդակ խկեղեցւոյ համար կրած
կ'ըլլայ: Բայց նաեւ հիմայ եթէ համայնքը
ները՝ «Կեղեցի զանոնք որ դառնան միաբանին»,
(հնազանդելու՝ Նովատոսի ատեն)՝ Կուռնելիոսի
Հռոմայ Քահանայապետին, իսկ հիմայ անոր կեն-
դանի յաջորդին եւ անկէ ճանչցուած օրինաւոր
հովուաց), «Քու արդիւնքդ ու վարձքդ աւելի կ'ըլ-
լայ, քան թէ յանցանքդ: Յանցանքդ ակ քեզի
չե համարուիր, իսկ արդիւնքդ կ'ըլլայ դովատո-
ներու արժանի: Իսկ եթէ ասիկայ չկարենաս յա-
ջորդնել, վասն զի դիմագրած կ'ըլլան քեզի եղ-
բայք եւ յանձն չեն առնուր, դուն ինչ կ'ընես
ընէ՝ քու հոգիդ փրկէ»,¹: Ասանկ սուրբ Հայրը:

Մենք մեր պատմածներուն ամբողջութեան համար կ'ըսենք՝ թէ որչափ ալ աս մեր իրաց ներկայ տեսքն արտաքայ կարգի տնուր է, վասն զի մեծապէս անախորժ եղբերեզութիւն մըն է բոլորը, սակայն ո՛չ այնչափ ընդարձակ, ո՛չ այնչափ ոպառնալից, որչափ ցայս վայր յիշուած Յունական Արեւելքինը. բայց այնպէս ալ՝ առաքելական յորդորներն եւ հրահանգները չեղան ընդունայն:

1 Dionysius Novato fratri salutem. Si quidem invitus,
ut asseris, eo adductus es, id nobis ostendes tua
sponte redeundo. Satiüs quidem fuerat quidvis pati
ne ecclesia Dei discinderetur. Nec minus gloriosum
fuisset ideo subire martyrium ne ecclesiam scinderes,
quam ut ne idolis sacrificares. Imo illud, meo
quidem iudicio, illustrius fuisset. Hic enim pro sua
unius anima: illic pro omni ecclesia martyrium quis
sustinet. Si tamen vel nunc persuasionibus fratres
coëgeris ut ad concordiam redeant, maius tibi me-
ritum erit quam culpa. Et haec quidem non imputa-
bitur: illud vero praedicabitur. Quodsi fratribus
parere recusantibus id efficere non potes, tuam ipse
animam serva (σώζων σῶζε τὴν σαυτοῦ ψυχὴν).
Opto te paci studentem in Domino bene valere.
b. a. t. i. q. r. d. 2. 44.

Գեղարարուի երրորդ յաջորդին սրբոյն Որմգդասայ օրովը հերձուածոյն մասնակից եպիսկոպոսունք ստորագրեցին վերջապէս Հռոմէն խաւրուած դաւանութեան ձեւոյն՝ որուն մէջ խոստացան չխոտորել «Առաքելական Աթոռէն» որուն վրայ Գրիստոսի ըսած խօսքը՝ Դու ես վեմ եւայլն, ի գործոց ապացուցուած է, հոն միշտ անարատ մնալով կրօնք։ Աս եւ այն յոյսէն եւ հաւատքէն չուղեւով բաժնուիլ . . . յամենայնի Առաքելական Աթոռոյն հետեւելով եւ քարոզելով անոր ԱՄԷն սահմանադրութիւնները, կը յուսամ, (կ'ըսէր իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իր ստորագրութեամբ), որ կ'ըլլամ արժանի Բեզե (սրբոյն Որմգդասայ Գահարայաւպետի) հետ այն հաղորդութեան մէջ գտնուիլ, պետ այն հաղորդութեան Աթոռն՝ որուն զորն որ կը քարոզէ Առաքելական Աթոռն՝ որուն վրայ կեցած է բովանդակ ձմարիտ քրիստոնէական լիցիոնիս ամրութիւնը։ . . . Խոստանալով միանգամայն որ կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ հաղորդութենէն տարազիր եղածներուն, այս ինքն՝ Առաքելական Աթոռոյն հետ չհամաձայնողներուն, անունները սրբազան խորհրդոց մէջ պիտ'որ չորուին։ Աս իմ խոստովանութիւնս իմ յատուկ ձեռագրես ստորագրեցի եւ Բեզեի Որմգդասայ՝ սուրբ եւ մեծարեալ Գահարայաւպետիդ Հռոմայ մատուցի»։

Ասանի 519-ին, Յուստինիոսի եւ Յուստինիանոսի, Բիւզանդեան կայսերութեան ամենէն շքեղ ատենները, Յուստաց պատրիարքունք եւ եպիսկոպոսունքը դարձան ի շնորհս Առաքելական Աթոռոյն:

Վառնանք մեր իրաւախօհին՝ որն որ անշուշտ նախընթաց վարագուրին առեն, մտադիր էր փեղելերուն ետեւէն՝ վերջի խօսուածներուն ալ։ Աշխարհքիս բարեբախտ, շատ բարեբախտ մարդիկ ներէն մէկը կը համարինք մենք զմեզ, եթէ իրօք կրցանք իրեն, ինչպէս որ պէտք է, ըմբռնել աւելանհաղորդականութեան, սկիզբն իր քուրս մօ-

դրոշման մէջ, եւ անոր քաջարձակ հարկը, չէ թէ միայն ի մասին վարդապետութեան, հապա նաեւ ի մասին եկեղեցական կառավարութեան, բայց այս մեր յաջողութեան վրայ շատ կը տարակուսինք: Գժուար բան է ասիկայ հասկընալն ալ, հասկըցնելն ալ, ամենադժուար. վասն զի նոյն իսկ «կաթուղիկէ միութիւնը», հասկըցնելն ու հասկընալն է, որն որ, եթէ յաջողի, անմիջապէս փորձ կը պահանջէ, չէ թէ խօսք, ինչպէս ըսինք:

Բայց ինչպէս կ'ըլլայ որ մեր Պատուելին չկարենայ ասիկայ ըմբռնել, ան որն որ աս եւ սոյն նիւթոց եւ իրողութեանց մէջ իր տարիները մաշած է, երբեմն աւելի բարակ խնդիրներու մէջ ցուցած է իր սրամտութիւնը. կարելի է ուրեմն որ ասիկայ չըմբռնէ, այսչափ պարզ, այսչափ բանաւոր մէկ վարդապետութիւնը: Մեր մեծ դժբախտութեամբ չէ թէ մինակ իրեն, հապա շատերուն ալ կարելի եղած է՝ միեւնոյն ատեն թէ հասկընալ եւ թէ Հհասկընալ, տեսնել եւ միանգամայն չտեսնել. կամ ատեն մը տեսածը՝ ետքէն մշուշի մէջ տեսնել եւ վերջապէս բոլորովին աչքէ կորսնցընել: Ասոնք փորձառութեան վրայ հիմնուած ճշմարտութիւններ են:

Ասկէ հարիւր յիսուն միւնչեւ երկու հարիւր տարի առաջ՝ մեծ հանձար մը տեսաւ աշխարհը, եթէ կարելի է՝ ամէն պարագայից մէկտեղ նայելով՝ մեծ ըսուիլ, բայց ստուգիւ ընդ հանրական հանձար մըն էր: «Գեռ տղայ էի, կ'ըսէ ինք իրեն համար, երբ որ զԱրիստոտէլ կը սորվէի, նոյն իսկ Գպրոցականներէն ծանօթութիւն կ'առնէի: Սուարէզն այնպէս սահելով կը կարգայի՝ ինչպէս մէկը Միլեսեան առաքինները կը կարգայ»: Խտքէն մեծ հաճութեամբ զՊլատոն եւ զՊլոտինոս կը սորվէր, եւ երբ որ ստորին դասատուներէն ելած նորագոյն փիլիսոփայութիւնը ձեռք առաւ: Գլխաւորաբար եռանդեամբ կը կարգար երկու դաւանութեանց

(այս ինքն՝ կաթուղիկէայ եւ բողոքական դաւանութեանց) աստուածաբանական գրուածները: Տասնութհիւսու տարւան՝ արդէն իրբեւ բաղմահմուտ գիտուն մը՝ Լիփսիա համալսարան մտաւ, եւ 17 տարւան՝ անսովոր բազմընթերցանութեամբ նշանաւոր գրութիւն մը հանելով, փիլիսոփայութեան պաշտօնէն եղաւ: Անկէ ետքը Իրաւունք սորվելու տուաւ ինք զինք, եւ կրկին Իրաւանց (այս ինքն՝ քաղաքային եւ եկեղեցական իրաւանց) վարդապետ եղաւ մեծ փառաւորութեամբ: Մնայուն ըրաւ իր անունը փիլիսոփայութեան թերութիւններուն զէմ, եւ յարգի է ի մասին տեսական աստուածաբանութեան, գլխաւորաբար իր «Թէոլոգիկէ», անուանած մատենին երկասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Բարձրագոյն մաթեմատիկայի, Պատմութեան, Իրաւագիտութեան եւ ուրիշ ձիւղերու վերաբերեալ գրութիւնները: Աս ամէն ճից եւ յատկութեանց տէրը (ցե՛րբ յապաղենք անուանելու) է համբաւաւոր Լայպնից, որն որ իր ժամանակին (ծն. 21 Յունիս 1646, † 14 Նոյ. 1716) բոլոր ընկերական, քաղաքային եւ եկեղեցական իրողութեանց մասնակցութիւն ունեցաւ, եւ առիթ՝ չէ թէ միայն Գերմանիայի այլեւայլ կողմերը, հապա նաեւ Փարիզ եւ Հռոմ գտնուելու. հոս, ինչպէս ինք կ'ըսէ, զինք համբաւատենչ Վատիկանեան Մատենադարանին Պահապան (custos) ընելու առաջարկութիւն ալ եղած է:

Աթֆրիտ Գուլիէլմոս Լայպնից, թէեւ ինք բողոքական, ամէնէն եռանդուն կամ գիտուն ուղղափառաց հետ յարաբերութեան կամ թղթաւցութեան մէջ էր: Շատ չանցաւ, անանկ որոշ կերպով բողոքականութեան տոգոհ եղաւ՝ որ կ'ըսէր թէ աս բաժանումը բոլոր մեր արցունքներովը չենք կրնար բաւական լալ, եւ զեռ 23 տարւան չենք կրնար բաւական լալ, եւ զեռ 23 տարւան էր աս սրամիտ մարդը՝ երբ սոյն խօսքերը կը գրէր.

«Կաթուղիկեայ (քաթուղիք) անիկայ է՝ որն որ ընդհանրական միութեան մէջ եւ ի հաղորդութեան Առաքելական Աթոռոյն ըլլալով՝ մասն է քրիստոնէական Եկեղեցւոյ: Հերետիկոսը կաթուղիկե Եկեղեցիէն, ուստի եւ Քրիստոսէ դուրս է. անոր համար հերետիկոսի մը վերլուծիւն չկայ: Կաթուղիկեայ (քաթուղիք) ըլլան՝ ամէնէն մեծ բարիքն է՝»:

Կը ճանչնար Լայպնից՝ որ բովանդակ Քրիստոսի Եկեղեցին մէկ թաղաւորութիւն մըն է սըրբազան Քահանայապետին «Աստուծոյ տեղապահին», իշխանութեան տակ, եւ թէ հասարակ աստուածային իրաւանց կը վերաբերի՝ որ Հռոմի եւ պոստպոստը, իբրեւ գերագոյն եպիսկոպոս՝ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից ուղղիչ եւ կառավար ըլլայ, եւ զեպիսկոպոսները ճանչնայ եւ հաստատէ. «որովհետեւ Աստուած՝ կարգաւորութեան Աստուած է, եւ յաստուածային իրաւանց է՝ որ միոյ միայնոյ կաթուղիկե եւ առաքելական Եկեղեցւոյ մարմինը մի միայն կառավարութեամբ եւ ընդհանրական նուիրապետութեամբ մը ամփոփ պիտի բռնուի, հարկաւ կը հետեւի որ նոյն մարմնոյն մէջ հոգեւոր գլուխը նոյն աստուածային իրաւունքէն ըլլայ եւ իր պաշտօնը կատարելու հարկաւոր բաներն ի գործ դնելու զօրութիւն ունենայ», Իր ըմբռնումները բոլորովին անգործունեայ չէին: Անդէր որ միաբանութիւն ըլլայ. ունէր քանի մը խնդիրներ: Մէկուն պէս՝ ինքն ալ իրաւախոհ էր. Պոսիւէի հետ աս նիւթերուս վրայ բաւական ընդարձակ թղթակցութիւն ըրաւ. բայց լռեցուց զինքը վերջապէս դադղեացի եպիսկոպոսը:

Մտադրութեան արժանի է՝ որ Լայպնից կ'ըսէր՝ թէ Տրիդենտեան ժողովոյն վրայ պէտք չէ խօսիլ, անիկայ զանց առնելու է, անիկայ աւելի

իտալական սիւնհոգոս էր, հաղիւ զոյգ մը գերմանացի եպիսկոպոս ներկայ էր. ուստի էական չէ՝ որ անիկայ ընդունուի: Այսպէս գերմանացի Իրաւախոհը, որուն մեծն Պոսիւէ կը պատասխանէր թէ «Կրօնի իրողութիւնները չենք կրնար մէջենիս անանկ դնել վերջները՝ ինչպէս աշխարհային իրողութիւնները կ'ընենք, որոնց վրայ շատ անգամ իրաւախոհ կ'ըլլանք, երկու կողմանէ բան մը շնորհեալով: Եկեղեցին ուրիշ ճամբով միաբանութիւն մը չի ներեր, բայց եթէ բացատրական եւ մեկնողական ճամբով», Իսկ Տրիդենտեան ժողովոյն խօսքը զանց առնելու առաջարկութեան դէմ՝ Ինչօգուտ ունի ասիկայ, կ'ըսէ իրեն Մեղադաց եպիսկոպոսը. վէճի նիւթ եղող գլուխները՝ նաեւ անկէ նախընթաց ժողովոց մէջն ալ որոշուած են, ուստի անոնք ալ պէտք կ'ըլլայ մէկդի ձգել: (Եթէ Պոսիւէ մեր Իրաւախոհին հետ գործ ունենար, հարկաւ իրեն պիտ'որ ըսէր՝ թէ չորրորդ տիեզերական սիւնհոգոսին վրայ լռելով՝ չի լմընար, վասն զի չէ թէ միայն նախընթացներն անոր հետ անխզելի կապակցութիւն ունին, հապա բոլոր հետեւորդ ժողովները, որոնք միշտ զանիկայ ենթադրած եւ հաստատած են, եւ ասկէ ետքը գալիքներն ալ նոյնն անվրէպ պիտ'որ ընեն:)

Որչափ ալ սոյն մտադրութեան արժանի թըրթրութիւնը կտրեցաւ, սակայն աս ձիւքերով լեցուն մարդը յուսահատած չէր միաբանութենէն: Առ այս վախճան՝ իբրեւ երկու կողման ընդունելութիւնը գտնելու յարմար դատած գրութեան մը աշխատեցաւ, որուն իրմէ ետքը «Դրութիւն աստուածաբանութեան¹», անուն տրուեցաւ. գործ մը՝ որն որ մեծ հանճարով եւ կատարելապէս համեմատ կաթուղիկեայ ուղղափառ վարդապետութեան գրուած է, եւ ինչպէս աղէկ գիտէ մեր

¹ Katholisch zu sein ist das grösste Gut.

¹ Systema theologiae.

Պատուելին, ուղղափառ աստուածաբաններէն ստեպ յառաջ կը բերուի: Երբ որ 1819ին Փարիզ առջեւ անգամ իր յատուկ ձեռագրէն տպուեցաւ, շատերը տպագրութեան ձեռութեանը վրայ տա-րակցյաներ հանելուն համար, հոն 1845ին նորէն ինքնագիր օրինակէն քննական կերպով հրատա-րակեց Լաբրուա՝ իբրեւ «կաթուղիկեայ հաւատոյ շքեղ վկայութիւն»¹:

Ասանկ իր գրութիւնը. բայց ինք Լայպնից ի՞նչ էր. ի՞նչ էր ան մարդը՝ որն որ ճանչցած եւ խոստովանած էր՝ որ «Առաքելական աստուծոյ հաղորդութեան մէջ՝ կաթուղիկեայ բնութեան բարեւ չկայ», «Իրաւունք ունիք, կը գրէր Լայպ-նից (1691ին) առ Տը Պրինսն Տիկին, երբ որ կը կարծէք թէ ես սրտիւ քաթուղիկ եմ: Քաթուղիկ եմ նաեւ հրապարակաւ»: Աւաղ՝ որ Քաթուղիկ էր Լայպնից, բայց — էր աճալ: Հէտսէն-Ռայն-ֆելտի Իռնսթ աշխարհակոմսը՝ (որն որ բողոքական աղանդը թող տուած՝ ճշմարտութեամբ կաթու-ղիկէ Եկեղեցւոյ ծոցը դարձած էր.) տարիներով անոր հետ կը թղթակցէր, ցաւագին թախանձանօք շատ անգամ զանիկայ յորդորելով՝ որ տայ Աս-տուծոյ փառք, ինքն ալ կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ դիմելով փրկէ ինք զինք: Ո՞վ պէտք չէ զարհուրիլ: Լայպնից կը պատասխանէր թէ կարող է մէկը կա-թուղիկէ Եկեղեցւոյ ներքին հաղորդութեան մէջ ըլլալ, առանց արտաքին հաղորդութեան մէջ դասուելու, եւ թէ ինք փոսո՞հ է՝ որ Եկեղեցւոյ ներքին հաղորդութեան մէջն է ան կերպով՝ որով յանիրաւի բանադրեալ մը նոյն ներքին հաղորդու-թեան մէջ կը գտնուի, որովհետեւ իր ձեռքէն չի գար արտաքին հաղորդութիւնն ալ վայելել: Այս ինքն՝ կան քանի մը փիլիսոփայական կարծիքներ՝ որոնց ինք ապացոյցներ կը կարծէր ունենալ, ուս-տի եւ անոնցմէ անկարելի էր իրեն հրաժարիլ,

¹ Praeclarum catholicae fidei testimonium.

կարծիքներ՝ որոնք ո՛չ սուրբ Գրոց, ո՛չ աւանդու-թեան եւ ո՛չ ժողովոյ մը որոշման հակառակ են, (կ'ըսէր.) մինակ քանի մը աստուածաբանք անոնց համար կ'ըսեն որ հաւատոյ մասանց դէմ են: Աս ասանկ ըլլալով՝ կամ պէտք է ինծի, կ'ըսէր, իմ մտածութիւններս դադանի պահել, եւ կամ թո-ղուլ՝ որ արդարանայ իմ վրաս ան առածը՝ թէ «Աւելի տգեղ է՝ որ դուրս վնասուի, քան թէ չընդունուի հիւր մը»¹: Առ աշխարհակոմս դարձը՝ կը գրէ նաեւ Տը Պրինսն Տիկինը: «Քաթուղիկու-թեան եւ թիւնը յայնմ չի կայանար՝ որ մէկն ար-տաքուստ Հռոմայ հետ հաղորդուի, ապա թէ ոչ՝ յանիրաւի բանադրուողներն՝ ակամայ եւ առանց իրենց յանցանքին՝ դադարած պիտ'որ ըլլային քաթու-ղիկ ըլլալէն: Ճշմարիտ եւ եական հաղորդութիւնն՝ որով կրնանք Յիսուսի Քրիստոսի մարմնոյն (Եկե-ղեցւոյ) վերաբերիլ, սէրն է»:

Ո՞ր է հոս փիլիսոփան, կրկին իրաւանց իրաւագէտը, աստուածաբանը, որն որ մի եւ նոյն գրչով նոյն աշխարհակոմսին գրած էր՝ թէ «տեսանելի կաթուղիկէ Եկեղեցին ամէն հաւատոյ մասանց մէջ անխաբ եւ անխալ է՝ մասնաւոր օգ-նութեամբ Հոգւոյն սրբոյ, որն որ իրեն խոստա-ցուած է»: Հոս նոյն իսկ իր առողջ մտքով վա-րուող պարզ մարդն իրեն վարպետ կ'ըլլայ: Երբ որ գիտէ Լայպնից՝ որ կայ աս մասնաւոր օգնութիւնը սոյն իրողութեանց մէջ կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ եւ անոր Գլխոյն, ան աստեւ ի՞նչպէս կրնայ տակաւին «յանիրաւի բանադրելոց», վրայ խօսիլ կամ փիլի-սոփայական կարծիքներու վրայ՝ որոնք, թէպէտ ինք կարծէ թէ ապացուցած է, սակայն իր ճշմարիտ ճանչցած Եկեղեցւոյ դատաստանէն կարող ըլլան իրօք դատապարտուիլ. եւ ասանկ՝ «անիրաւ», բա-նադրութեան եւ դատապարտութեան գոյութիւնն ենթադրելով՝ հաստատել որ Եկեղեցւոյ ներքին

¹ Turpius elicitur, quam non admittitur hospes.

Հաղորդութեան մէջն է առանց արտաքին հաղորդութեան մէջ ըլլալու: Հատ աղէկ դիտէր Լայպնից՝ որ Եկեղեցին իրօք կը պահանջէ արդարեւ հաղորդութիւնը, եւ կրնայ պահանջել, եւ ի դրութեանէ ֆրիստոսի պիտ'որ պահանջէ, եւ թէ ասանկ էական նիւթոյ մը մէջ, ինչպէս է բանադրութիւնն ալ, չի կրնար մոլորիլ, վասն զի, ինչպէս ինք ըսած էր, ունենալով լիովին իշխանութիւն թէ հաւատոյ, թէ աստուածային պաշտաման եւ թէ բարեկարգութեան ամէն հարկաւորը սահմանելու՝ կրնայ անոնցմէ խոտորոշները կապանաց եւ բանադրութեան տակ ձգել, եւ այս ամենայն բրած ատենը՝ Հոգւոյն օրբոյ մասնաւոր օգնութեամբ կը վարուի. ան առեւն հարկաւ Լայպնից, չէ թէ միայն Եկեղեցւոյ հետ արտաքին հաղորդութեան մէջ չէր, հապա նաեւ ներքինէն զուրկ էր: Ուստի թէ որ Լայպնից շատ հաւատոյ մասանց մէջ, նաեւ ամէն հաւատոյ մասանց մէջ, կաթոլիկէ Եկեղեցւոյ հետ միաբան ըլլար, աս մի միայն բաւական էր ցուցնելու՝ որ գերմանացի փիլիսոփան՝ կաթոլիկեայ (քաթոլիք) չէր, եւ չէր կրնար ըլլալ, վասն զի Եկեղեցւոյ իշխանութեան ինք զինք փէրապահոթեամբ մը ենթարկել կ'ուզէր:

Արեւուն լուսոյն պէս յայտնի է՝ որ Եկեղեցին կամ անոր Գլուխը չի կրնար սխալիլ անիրաւ բան մ'ընելով՝ երբ որ կամ իր վարդապետութենէն եւ կամ իր կառավարութենէն (կամ որ եւ իցէ եկեղեցական հրամանէն), ըլլայ ըստ մասին, ըլլայ ըստ բոլորին, իրօք եւ յամառութեամբ ապստամբողն (իր կերպական դատաստանէն ետքը՝ որուն վրայ ուրիշ դատաստան չի կրնար ըլլալ) իբրեւ այսպիսի կը հրատարակէ. կամ զանոնք արդէն կապանաց եւ բանադրութեան տակ կը ծանջնայ, ըլլայ Լայպնից, ըլլայ արեւմտեան, ըլլայ արեւելեան, ո՞ր եւ իցէ մկրտեալ, որն որ ցորչափ չի հոգար իր հաշտութիւնն Եկեղեցւոյ հետ, անոր չէ թէ միայն ար-

տաքին, հապա նաեւ ներքին հաղորդութենէն ալ զուրկ է, վասն զի չի կրնար մէկն երկրի վրայ Եկեղեցւոյ կամ անոր Գլխոյն դատաստանաւ կապուիլ, առանց երկինքն ալ կապուելու¹:

Քան լիցի մեզի՝ որ աս գերմանական փիլիսոփային եւ մեր Իրաւախոհին մէջ զուգահեռականներ կազմենք ըստ ամենայն երկայնութեան: Անիկայ շատ եղբերի եււք ունեցաւ: Իր կենաց վերջի 20 տարիները՝ ոչ «աւետարանական», ըսուած Աղթարան մը օտք կոխեց եւ ոչ «Ընթերիք», ըսուած ծին մօտեցաւ: Ասիկայ իր համոզմանը պարտական էր. սակայն անկից անդին ալ քայլ չկրցաւ առնուլ: Վերջին շնչերուն վրայ՝ իր սպասաւորներն իրեն յիշեցուցին թէ կ'ուզէ արդեօք «Սուրբ Ընթերիք» (պարզ հացի կտորն) ընդունիլ: Պատասխանեց՝ որ զինք հանգիստ թողուն. մէկու մը չառիք ըրած չէ, խոտովանելու բան չունի: Այսպէս անիկայ ինք զինք մոլորութենէ զերծ դատելով, հասաւ վերջապէս ինք զինք նաեւ անմեղ գտնելու²:

Իայց եթէ չենք սխալիլ՝ ուրիշ կողմանէ ալ անոր եւ մեր Իրաւախոհին մէջ համեմատութիւնը կը կազայ: Անիկայ՝ որ ցանցաւ աշխարհք եկած հանճարներէն մէկն էր, շատ աւելի մաքուր եւ

¹ Ծանօթ է Սրբազան Քահանայապետին Պիոսի Թ. 1869, Հոկտ. ամսոյն «տուեալ վճռոյ», ըսուած բանադրութիւնները չափաւորելով տուած Առաքելական Սահմանադրութիւնը (սկիզբը Apostolicae Sedis moderationi), որուն մէջ՝ «մասնաւոր փրկով Հռոմայ Քահանայապետին վերապահուած՝ տուեալ վճռոյ բանադրութեանց», Երբորդն է. Schismaticos et eos qui a Romani Pontificis pro tempore existentis obedientia pertinaciter se subtrahunt vel recedunt. Ասիկայ նոր չէ, հին Սահմանադրութիւններէն աս նորոյն մէջ առնուած է:

² Յայս վայր՝ Միւնսթ գերմ. մատենագրին մէկ յօդուածէն հաւարուած:

վճիտ կը տեսներ կաթուղիկեայ միութեան սկիզբը, եւ անսովոր ճշգրութեամբ ըմբռնած էր՝ ինչ կը նշանակէ «ստորադասական դրոշմներ», կամ «աստուածային իրաւունք», անոր համար ալ, որչափ մարդկային դատաստանով կրնանք ենթադրել, աւելի էր վերոյիշեալ «անմեղին», պատասխանատուութիւնը, որն որ այսչափ դժբախտ եղաւ՝ որ ճշմարտութիւնն անիրաւութեամբ պահէց եւ իբրեւ ճշմարտութիւն չփառաւորեց (Հոմ. Ա. 21): Ասոր հակառակ՝ մեր Իրաւախօհը, որչափ իր գրածներէն կը հասկընանք, ան խորունկութեամբ չէ թափանցած «աստուածային իրաւանց», նշանակութեան, հապա դեռ շատ ծանծաղ է ըմբռնումը:

«Հիմնական տարբերութեան», գրքին երեք մասին մէկէն աւելին Հոմայ Քահանայապետին գլխաւորութիւնը գրաւած էր: Ինչպէս իրին՝ նոյնպէս մեր բոլոր խօսածին կեդրոն ըրած էինք «աստուածային գրութեան», գաղափարը, անանկ որ Եօթներորդ գլխոյն եւ անոր յաւելուածներուն խորագիրն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ասիկայ. «Հոմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութեան գրութիւնն աստուածային է՝ թէ մարդկային», Աս խորագիրն ալ անմիջապէս հոն ասանկ ընդլայնած էինք: «Արդեօք Հոմայ եպիսկոպոսը բոլոր Եկեղեցւոյ վրայ, չէ թէ ի մարդկանն, հապա Քրիստոսն սահմանուած, չէ թէ պատուոյ միայն, հապա իշխանութեան միանգամայն Գլխաւորութիւն՝ կառավարելու եւ վարդապետելու՝ ունի՞ թէ չունի. ուստի՝ ամէն քրիստոնեայ, կղերական եւ աշխարհական, կրօնական նիւթոյ մէջ՝, անոր չէ թէ միայն յարգութիւն, հապա հնազանդութիւն ծանրապէս պարտական է թէ չէ»: Գրքին, ինչպէս ըսինք, երեքին մէկէն շատ աւելին, գրեթէ կեղծ, աս նախադասութեան նուիրելէն ետքը, մեր դժ-

¹ Ուստի՝ հաւատք, բարք, բարեկարգութիւն, ծէս:

բախտութեամբը կամ մեր մեղքովը, չենք կրցած ընել՝ որ հասկըցուի թէ ինչ բաւ է «աստուածային գրութիւն», եւ կամ չէ ուղուած հասկըցուիլ աս ամենայն իրաց կատարը կամ գերադոյնը:

Ասոր ապացոյցը շատ դիւրին է. քիչ մը խօսել տանք մեր Իրաւախօհը: Ասիկայ ըստ ամենայնի մեր ըրածին ներհակ՝ գրեթէ ուրիշ ամէն նիւթերէն նուազ ասոր կշիռ կամ նշանակութիւն տուած է:

«Մեր Քրիստոնէականներուն մէջ ասոր (այս «ինքն»՝ «Հոմայ հայրապետին եւ Աթոռոյն») «վրայօք խօսք չկայ՝. եւ որովհետեւ Աերապ. Հեղինակը քննելի խնդիրները մեր Քրիստոնէականներէն՝ առնելու սովորութիւն ըրած էր, խնդրոյս «բնաւ դպչելու չէր: — Սրնոր խօսիլ, բայց ուրիշ «կերպով: — Հոմայ վրայ խօսելիքներն՝ իրեւնա-«խաշաւիղ՝ գրքին սկիզբը դնել, եւ ասոր վրայօք «հայ մատենագրաց եւ վարդապետաց մէջ գրտ-«նուած տարբեր կարծիքները քննել, եւ նոյն «կարգին՝ իրեն իրաւացի եւ շիտակ երեւցածն ալ «խօսիլ:

«Բայց այս խնդիրս երկու եկեղեցեաց դաւա-«նութիւն ասոր մէջ իրեն եկեղեցւոյ Գրքերո-«նի նշա-«նակելը բոլորովին անտեղի է՝ իր գրութեամբն ալ,» (Չարմանայի՝ բան): — «Արդ՝ մեր Վերապ. Հեղինակը կ'ըսէ թէ հիմնական ժամանակս, այս «ինքն՝ միեւնոյն ժամանակի մէջ, Հայաստանեայց «Ղուսաւորչական եկեղեցին՝ զորն որ ինք Ելմիշնայ «Եկեղեցի կ'անուանէ՝, երեք տեսակ չմիաբանելու

¹ Որն որ ճշմարիտ չէ: Իլմիածնական Քրիստոնէականներէն յառաջ բերուած խօսքերը՝ տես Հիմն. հարք. էջ 368էն մինչեւ 373:

² Աւելցուր ինչպէս նաեւ 1820ին ժողովէն՝ ուր ասոր վրայ խօսուած է:

³ Մենք Ելմիշնայ Եկեղեցի չենք անուաներ. Ելմիշնայն Եկեղեցի կ'անուանենք:

«կարծիք ունի եղեր: Ուրեմն ինքն ալ կը ճանչնայ
«որ ասոնց երեքն ալ՝ չէ թէ եկեղեցւոյ դասանո-
«լիւն, հապա մասնաւոր մարդոց կարծիք էն: Եւ
«որովհետեւ ասոնք կրօնական նիւթոց վրայ են,
«կրնան քննութեան նիւթ ըլլալ, սակայն աստուա-
«ծաբանական գիտութիւն սորվեցընող գրքերու
«մէջ, չէ թէ հաւատալեաց վրայ խօսելու սահմա-
«նուած գրքի մը մէջ,» (Վայ վայ, ինչեր ըսեր
ենք): «Բայց ինչ որ է նէ՝ եղածն եղած է (կը
յաւելու մեր խաղաղասէր Իրաւխոհճը, ըսելով
միանգամայն թէ) մենք խօսածները նայինք,»:

«Նայելով,» տեսածները շատ զարմանալի բա-
նէր են:

Հիմնական տարբերութեան հեղինակին «ըսած
«երեք կարծիքներուն մէկը՝ որուն իւր հասանել ըստ
«իմիք, բայց մէջը պէտք ախալներն ու լիւր-լիւն-
«նէրը շէտիւն ալ հարկ «եպա՞ծ է, փոքրիկ մէկ խում-
«բի մըն է, կ'ըսէ, որոնք Հռոմայ եպիսկոպոսին գը-
«խաւորութիւնը ծայրէ ծայր աստուածային, այս
«ինքն՝ ի Բրիտանիա սահմանուած, կը ճանչնան
«(Հէմ. Կարթ. եր. 340): Միւս երկու կարծիքնե-
«րուն վրայ չենք խօսիր, որովհետեւ ինք ալ լոկ
«նշանակելով անցեր է,»: Ասանկ մեր Բարեկամը:

Մենք գանդաղեցանք աչքերնուս հաւատա-
լու, երբ որ վերի մանրագիր տողերը կարդացինք.
բայց աս ալ ստոյգ է՝ որ անոնք մեր աչքերուն հա-
մար գրուած չեն. ուրիշ են ան աչքերը՝ որոնց
համար գրուած են:

Մենք մեր վերը յառաջ բերած Հռոմայ Ե-
պիսկոպոսին Գլխաւորութեան սահմանը դնելէն
ետքը՝ անմիջապէս սա խօսքերը յարած էինք.

«Անհաւատալի է թէ որչափ ծանր եւ դժ-
պահ կը հնչէ մեր եղբարցը՝ սա մեր լեզուն: Այո՛,
հինցած ունակութեամբ մը ափսոսելով զաշնաւոր են
աս վարդապետութեան դէմ, երբ որ խնդիրը դրա-
նան փոքր-փոքր մը վրայ է, բայց որչափ կարծիք-

ները՝ հմտութեան եւ երկիւղածութեան աստի-
ճաններուն համեմատ կը բաժնուին Եղիաթանական
հասարակութեան մէջ, երբ որ խնդիրը պարզապէս
խօսքի սահմանին մէջ է:

«Ահաւասիկ ասոնց գլխաւորները:

«1. Ոմանք շուտով խնդիրը կը լուծեն կամ
կը խղեն՝ երբ որ վերոյիշեալ վարդապետութեան
մէջ ուրիշ բան չեն գտներ, բայց եթէ զուտ մարդ-
կայն գրութիւն եւ զուտ մարդկայն նպատակ:

«2. Ուրիշ խումբ մը՝ որն որ կրնայ տիրող ը-
սուիլ, վերոյիշեալ վարդապետութեան մէկ կէտին
տեղի կու տայ. կ'ընդունի որ Պետրոս՝ մէկալ Ա-
ռաքելցոյմէ վեր, եւ Հռոմայ եպիսկոպոսը՝ մէկալ
եպիսկոպոսներէն վեր պարտաւոր գլխաւորութիւն
ունի, ըստ մասին աստուածային եւ ըստ մասին ե-
կեղեցական օրինօք. եւ ինչ որ անկէ աւելի է,
մարդկայն կը համարի, կարծելով թէ այսչափովս
թէ Ս. Գրոց պատգամներն եւ թէ աւանդութեան
խօսքերը կը մեկնէ:

«3. Մեր օրերը՝ ուրիշ փոքր խումբ մը՝ աւե-
լի հմտութիւն եւ վախ ունեցող, առաջ անցնե-
լով՝ բովանդակ վերոյիշեալ կաթողիկէ վարդա-
պետութիւնը իբրեւ ծայրէ ծայր աստուածային
(այս ինքն՝ ի Բրիտանիա սահմանուած) գրութիւն
մը կ'ընդունի: Բայց փոքր-փոքր մասին՝ դար-
ձեալ ամէն դռները գոց են: Ասան զի, ինչպէս
կ'ըսեն, Առաքելական Գահը Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ անկախութիւն տուած է՝ նոյնն իրմէ ազատ
հանելով. արտօնութիւն մը՝ զորն որ նոյն Գահը,
թէ որ հիմայ ետ առնուլ ուզէ, ալ կարող չէ:
Այսպէս խիղճերը (յայտնի է՝ աս իրենց ենթա-
գրութեամբ) կը հանգարտին, ըստ որում թէ
վերոյիշեալ Գլխաւորութեան վարդապետութիւնը

¹ Այս ինքն՝ Տէրոյնց Պատուելի եւ իրեն հե-
տեւողք:

ծայրէ ծայր¹ կ'ընդունին եւ թէ գործնական
դժուարութենէն² զերծ կ'ըլլան: Ահաւաստի կար-
ծիք մը՝ որոսն որոն իր մեջն է. այս ինքն՝ սա
հսկաստութիւնն՝ որ կարելի կը սեպէ՝ թէ մարդկային
հաճողքով փոխուի վաւերաբար ան դրութիւնը՝
զորն որ ինքն իսկ իբրեւ աստուածային կ'ընդունի:

Արդ՝ մենք աս դրութեան հաճեր ենք. մենք
ասիկայ պատահական սխալներէն բժշկեր ենք.
մենք հող եւ մոխիր, որդ եւ երբ: Աս այս Աս-
տուած մը պէտք է ըլլալ, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս:

Կ'աշխատի, կը ճգնի մեր Իրաւախոհը զմեզ
համոզելու՝ որ ասիկայ ընդհանուր Իշմիածնական
(ինչպէս կ'ըսէ) եկեղեցւոյն բմբռնումն է. «Այս
«նիւթոյս վրայօք՝ մեր Զոհալ եւ Երեւել Պարբերա-
«նիւններուն մէջ ընդարձակ խօսուած է, կ'ըսէ:
«Մեր ան ժամանակուան խօսածներուն՝ գտնուե-
«ցանք քանի մը հակառակորդներ, բայց ժամանա-
«կին Պատրիարքը, հոգեւոր ժողովոյն հետ խոր-
«հրդակցութեամբ, 1856 Մայիսի 17ին հրատա-
«րակուած կոնդակով (՝) այս խոստովանութիւնս
«ուղղափառական դատաւ, եւ իմացուեցաւ որ հա-
«կառակ կեցողները, բանը չհասկընալով, կարծած
«էին՝ որ ասով Հայաստանեայց սուրբ Լուսաւորչա-
«կան եկեղեցւոյ իրաւունքը կ'ոչնչանայ, եւ անոր
«համար նոյն իրաւանց պաշտպան կենալ ուղեցին՝
«որուն մենք ալ պաշտպան ենք: Ըստ այսմ՝ Աւե-
«րապ. Հեղինակին հաւանութիւն տուած կար-
«ծիքը³, զորն որ մէկ փոքր մասի մը յատկացնել
«կուզէ, Հայոց Լուսաւորչական սուրբ եկեղեցին
«ալ կ'ընդունի՝ Կ.պօլսի Պատրիարքին եւ անոր
«Արօնական ժողովոյն վճռական կոնդակովը: Օ-
«գուտ չ'ըներ ըսելը՝ թէ արիկայ Լուսաւորչական
«եկեղեցւոյ ընդհանրապէս ընդունելուն նշան մը

¹ Ինչպէս կը կարծեն:

² Ճանցած իշխանութեան հնազանդելու պարտքն:

³ Աստուած չընէ:

«չէ. վասն զի նախ՝ մեր Աւերապ. Հեղինակը Կ.
«պօլսի Արօնական ժողովոյն հաւանութեամբ ար-
«պուած Գրիստոնէականներուն վարդապետու-
«թիւնը՝ իր Էջմիածնական անուանած եկեղեցւոյն
«դաւանութիւնը կը սեպէ: Երկրորդ ալ՝ որ այն
«կոնդակին դէմ բողոք մը չըլլալէն զատ՝ ոչ Զո-
«հալն եւ ոչ Երեւելն դէմ սուրբ Իշմիածնի
«աթոռոյն կողմանէ դատախազութիւն մ'եղաւ»,
(Կրնար մեր Իրաւախոհն երրորդ մ'ալ աւելցնել,
այս ինքն թէ Էջմիածնի արդի Կաթողիկոսն ալ աս
իր դրած տողերը կարդացած եւ իր հաւանու-
թիւնը տուած է:) «Ուրեմն չէ թէ փոքր խումբի
«մը, հապա Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանու-
«թիւնն է՝ թէ Հռովմայ Հայրապետին հայրապե-
«տական իրաւունքն աստուածային է»:

«Աստուածային», բայց նոր տեսակ, «աս-
տուածային», մը որն որ մեր գիտցած Աստուծոյն
չի վերաբերիր. վասն զի կան ալ աստուածք բա-
զումք եւ տեարք բազումք: Ինչպէս՝ ունինք հիմայ
ոսկի՝ որ ոսկի չէ, եւ արծաթ՝ որ արծաթ չէ: Եթէ
ստուգիւ, ինչպէս կ'ուզէ ապահովցնել զմեզ մեր
Իրաւախոհը, իրօք ընդհանուր Իշմիածնական հա-
սարակութիւնն անոր աս նոր գիւտն իրեն սեպհա-
կանած է, չէ թէ միայն բան շահած չէ, հապա
յոռիէն յոռեգոյնը դացած է, առանց որ եւ
իցէ տարակուսի:

Ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ոչինչ մը՝ որն որ
աս «աստուածային իրաւանց», կոչմամբ կ'երեւա-

¹ Իրօք ալ նոյնը կ'ըսեն Պատուելիէն շատ կանուի
Գրիգոր Տաթեւացի (դէս ար. Իրաւախոհ, Գ. Էջ
249). «Ի Հռովմ դնաց (Գր. Լուս.) եւ եղեւ
հայրապետ եւ պապ», (Հարց. Բ. Գ.) ինչպէս նաեւ
Յակոբ Նալեան Կ.պօլսի պատրիարքը. «Ինքնա-
գլուխ մնայ միոյ տուեալ իշխանութիւնն ի սրբոյն
Սեղբեստրոսէ՝ մերոյն Լուսաւորչի, եւ անմիջաբար
ածանցեալ ի յաջորդս նորին», (Թէս. Եր. 914.)

կայուի: Վասն զի եթէ մէկ կողմանէ նայինք, Կա-
ֆաղանց, շատ չափազանց է. որովհետեւ անով իշ-
խանութիւն մը կը տրուի Հռոմայ Բահանայա-
պետաց, զորն որ ոչ ունին եւ ոչ կրնան ունենալ:
Ասոնք իրենց յանձնուած Եկեղեցւոյ տեսքը չեն,
հապա պաշտօնեայք են, թէպէտ գերագոյն պաշ-
տօնեայք, սակայն միշտ պաշտօնեայք. վասն զի
չունին աւելի բան մը. բան զոր Առաքեալք, Պե-
տրոս եւ Պօղոս ունեցան, որոնք իրենց համար բա-
ցայայտ խոստովանած են՝ թէ ուրիշ բան չեն,
բայց եթէ իրենց յանձնուած պաշտօնին գործա-
դիրը, մատակարարը՝ չէ թէ տեսարը: «Այսպէս
գիտնան զմեզ մարդիկ՝ որ մենք Քրիստոսի պաշտօ-
նէսյ+ եւ Աստուծոյ խորհուրդներուն հաղորդակ
(մատակարարը) ենք», (Ա. Կորնթ. Գ. 1): Անանկ
գլուխ կորսնցընելու բարձրութեան մը վերացած
կ'ըլլան Հռոմայ եպիսկոպոսունք, մեր իրաւա-
խոհին դրութեան մէջ, որով ալ հայհոյու-
թեան սահմանները կը շօշափուին: Չէ, այս-
չափ չէ Պետրոս մեր «աստուածային իրաւանց»,
վարդապետութեան մէջ, հապա մինակ անանկ՝
ինչպէս էր «Մովսէս հաւատարիմ անոր (Քրիս-
տոսի Հօրը) քուր տանը մէջ իբրեւ ծառայ առ ի
վկայութիւն բանիցն ասացելոց. իսկ Քրիստոս (ունի
իշխանութիւն) իբրեւ՝ Որդի իր տանը վրայ, որուն
տունըր մենք ենք (Եֆ. Գ. 5), Եկեղեցի Աստու-
ծոյ կենդանւոյ, սին եւ հաստատութիւն ճշմար-
տութեան», (Ա. Տիմ. Գ. 15):

Ուստի չի կրնար որ եւ իցէ քրիստոնէի հա-
մար՝ ասկէ աւելի խելքի դէմ բան մտածուիլ՝ որ
Քրիստոսի Փրօնանորդելէն կարող եղած ըլլան կամ
ասկէ ետքը կարենան երկիր մը կամ ցեղ մը ի-
րենցմէ ազատ հանել, ինչ կ'ըսենք՝ երկիր մը,
կարող ըլլան գեղ մը, ագարակ մը, խուզ մը, եւ
անոնց մէջ՝ գիւղիկ մանուկ մը կամ քանի մ'որ
կամ ժամ կեանք ունեցող ծեր մը։ Ասիկայ ը-

հեւ՝ մինակ անոր կարողութեան կը մնայ, որուն
չէ թէ ան տան բալլիքները տրուած են, այլ
ինք իսկ «տանն առնելի», (Եֆր. Գ. 3) (տունը
շինողն) է:

Բայց չէ թէ միայն չափաւոր բան տրուելուն համար՝ ոչինչ է մեր Իրաւախոհին Հռոմայ Գա-
հանայապետաց տուած «աստուածատուր իրաւ-
ունքը», հապա նաեւ ան կողմանէ՝ որ միեւնոյն
ատեն խիստ քիչ նշանակութիւն կը ընծայուի
այն իրաւանց՝ քան զոր իրօք կը նշանակէ։ Ասան
զի իրօք ալ առ այս կը հայի չափազանց բան
տալը, որպէս զի ի գործնականին դադրի Առաքե-
լական Աթուր բան մ'ունենալէն, որն որ այն-
պէս իրեն բացառապէս սեպհական եղած ըլլայ՝ որ
ուրիշ մէկը կամ շատերը չունենան։ Անոր համար
մեր Բարեկամին Հռոմայ Գահանայապետաց ըն-
ծայած «ստուածային իրաւանց», իշ-
խանութեան նշանակութիւնը բոլորովին կը նոյ-
նանայ ուրիշ Հայրապետաց ունեցածին հետ։ Այս
ինքն՝ այնչափ «ստուածային իրաւանց», կը ըլլայ
որչա՞ր ասոնքը։ Առտի բոտ պիտոյից՝ կանոնաց կամ
սովորութեան օրէնքով, կրնան բաղձնալ ասոնք,
այս ինքն՝ իրարմէ անխախտ հայրապետք. եւ իրօք
(ինչպէս ինք կը գտնէ) ի հնումն եւ ի նորումն ա-
սանի ընթացք ունեցած են իրերոց Եկեղեցւոյ մէջ։
«Մենք ամէնքս ալ, կըսէ մեր Իրաւախոհը,
«որ եկեղեցւոյ կարգաւորութիւնն ու նուիրապե-
տութիւնը կը ճաննանք, կը խոստովանինք որ
«չէ թէ միայն Հռովմայ Հայրապետին, հապա
«նաեւ «ուրիշ օրէն պատրիարքներուն եւ եպիսկո-
պոսներուն եւ քահանայից աստիճանը, եւ ամէն
«մէկուն իր ձեռնադրութեամբն ստացած պաշտօնն
«ու գործքը յաստուածային իրաւանց է։ Բայց
«չկարծուի որ ասով վերոյիշելոց կարգին մէջ տա-
րբերութիւն չընդունողներէն ենք. ասիկայ Այս-
տիոսի մոլորութիւնն է։ — Մենք գիտենք որ եւ-

«կեղեցական իւրաքանչիւր աստիճանաւոր յիւրում»
 «կարգի՝ իր պաշտօնն ու արտօնութիւնն յաս-
 «տուածային իրաւանց ունի: Եւ այսպէս՝ եպիսկո-
 «պոսին իր վիճակի քահանաներուն վրայ, արեւ-
 «պիսիւպոսին իր վիճակին (իմա՝ նահանգին) եպիսկո-
 «պոսներուն վրայ, եւ ասէն մէկ պարբերաբնութեան
 «երեսն պարբերաբնութեալ արեւպիսիւպոսներուն վրայ
 «երաւաբանութեան ունեւան է յԱստուածային ի-
 «րաւանց»: Ի՞նչպէս ան բարձունքէն աս խորերն
 իջանք: Պետրոսի եւ անոր յաջորդաց համար՝
 խեղճ, շատ խեղճ՝ «աստուածային իրաւունք», մըն
 է մեր Բարեկամին ըմբռնածը, ան տեսակ աս-
 տուածային իրաւունք մը, ուսկից Պատրիարքունք
 կամ Հայրապետը եւ արքեպիսկոպոսունք ալ ի-
 բնց ստորակարգեալ եպիսկոպոսաց վրայ կ'ունե-
 նան, որոնց ունեցածը՝ ոչ երբեք «յաստուածային
 իրաւանց», է, հապա՛ իբրեւ եկեղեցական կարգա-
 գրութիւն՝ միշտ կը մնայ «ի մարդկային իրաւանց»,
 այս ինքն՝ ի կանոնաց, չէ թէ Քրիստոսի անփոփոխելի
 գրութենէն:

Ուստի Քրիստոսի Տեառն մերոյ սահմանած
 մի միայն Փոխանորդի մը գրութիւնը՝ վերը յի-
 շուած չափազանց աստուածայնութենէն յանկարծ
 այսչափ մարդկային բնութիւն ետքը, ալ չենք զար-
 մանար թէ ինչպէս մարդ կրցած է ի գիր առնուլ
 ան Գ. Տեառին էջ 221էն մինչեւ 258 դտնուած
 (եթէ կը ներուի բոնքը) կալիստիան, ուր սուրբ
 Գիրքը, Հարքը, եկեղեցական իրաւունքը, պատմու-
 թիւն, չար եւ բարի, ամէն բան խառնամառն մէկ
 կոյտ մ'եղած է անմիայար:

Ճիշդ ան խօսքը Վատիկանեան Սահմանադրու-
 թիւնն իբրեւ հիմ կը դնէ Պետրոսի եւ անոր յա-
 ջորդաց բոլորովին յատուկ եղած կառավարական
 եւ վարչապետական իշխանութիւնը սահմանելու,
 զորն որ մեր բարեկամը ձեռք կ'առնու՝ սոյն իշխա-
 նութիւնը շատերուն հաւասարութեամբ բաժնե-

լու, իր վերոյիշեալ դրութիւնը հաստատելով:
 «Ըստ որում եկեղեցին մէկ է, կ'ըսէ, անկա կա-
 «ռավարող իշխանութիւնն ալ մէկ ըլլալու է:
 «Բայց հոս միտ դնելու բան մը կայ՝ որ իշխան-
 «ութենը մէկ ըլլալու է՝ բախ, իշխանը մէկ ըլլալու է՝
 «չքոխ: Քրիստոնէութիւնը բոլոր աշխարհ տարա-
 «ծուելու սահմանեալ, եւ արդէն ալ խիստ շատ
 «տեղեր տարածեալ կրօնը մըն է. ասոնք ամէնը
 «միայն մէկ մարդ մը չի կրնար կառավարել. ուս-
 «տի թէպէտ կառավարելու իշխանութիւնը մէկ բայց
 «սոյն մէկը շատ իշխաններու հաղորդուած է. անոր
 «համար սուրբն Ապրիանոս կ'ըսէ. Ըստ որում՝ Քրիս-
 «տոս աշխարհին մէկ շար անդամներն են բաժնուած է-
 «կեղեցին մը կաղեց, ըստ այնմ մէկ հարկէ եպիսկոպոսո-
 «ւթիւնն՝ իբրեւ համայնք եպիսկոպոսաց բազմութեան
 «պարագառ է: (Նամակ 2. առ Մեօլէրի յԼ.
 «միութ. եկեղ. եր. 209, ծան. 2. ըստ գաղղ. տպ.):»

Ի՞նչ ասկէ անյաջող բան կրնայ ըլլալ, որ մէկը
 բալլիք ձեռքը՝ բանալու տեղ՝ անով գոյէ մտնելու
 տունը: Արնանք առանց չափազանցութեան բռնել՝
 որ ոչ որ ի Հարց այնպէս սուր եւ սպառող կերպով
 բացատրած է եպիսկոպոսաց բազմութեան եւ անոնց
 միութեան էութիւնը, ինչպէս աս սուրբ Վկայն: Իր
 խօսքը հակիրճ ձեւ մըն է, սակայն աս համառո-
 տութիւնը՝ կենդանի սերման մը փոքրիկութեան կը
 նմանի, որն որ դաշտի մը վրայ հովանի բնելու ծա-
 ոին բովանդակ խորութիւնը, բարձրութիւնը, բոլոր
 հարստութիւնը պարունակած է: Ի՞նչ պէտք է
 ուրիշին դիմել. հարցնենք աս փառաւոր Վկային,
 թէ ան կ'իմանայ վերոյիշեալ խօսքով, զորն որ մեր
 Իրաւախօսն ու Բարեկամը կ'ուզէ: Ոչ այսպէս, կ'ը-
 սէ ինք Ապրիանոսը. «Ճշմարտանմանները ստու-
 թեամբ զրուցելով՝ նրբութեամբ ճշմարտութիւնը
 կը խարդախուի: Անոր համար ասիկա կ'ըլլայ, եղ-
 բարք սիրելիք, վստիք ճշմարտութեան սկիզբը չէն

երթար, եւ ոչ ալ ակնադիւրը կը փնտռեն: — Եթէ մէկն ասոնց միտ դնէ եւ քննէ, երկայն ճառերու եւ փաստերու պէտք չ'ունենար: Տէրն մեր Պետրոսին կը խօսի. Ես քեզն կ'ըսեմ, կ'ըսէ, որ դուն ես վէմ...: Մէկու վրայ չենց Եկեղեցին. եւ որպէս զի միութիւնը ցուցնէ, իր իշխանութեամբ տրամադրեց որ նոյն միութեան ծագումը մէկէ մը սկսի: Աս միութիւնը հաստատուն բռնելու եւ պաշտպանելու պարտական ենք գլխաւորաբար եպիսկոպոսունքս՝ որ Եկեղեցւոյ մէջ առաջնորդք ենք, որպէս զի ցուցնենք՝ որ նոյն իսկ Եպիսկոպոսութիւնն ալ մէկ է — *unus est episcopatus* է: Զըլայ՝ որ մէկն եղբայրները ստութեամբ խաբէ, չըլլայ որ մէկն ուխտագրութ պատուիրանազանցութեամբ ճշմարտութեան անհաւատարիմ ըլլայ: Եպիսկոպոսութիւնը մէկ է, որոն մէկ մասը, ամբողջին մէջ մնալով, իւրաքանչիւր (Եպիսկոպոս) ունի: Եկեղեցին՝ որն որ բեղմնաւոր ածմամբ բազմութեան ընդարձակուելով կը ծաւալի, այնպէս մի է ինչպէս որ արեգակը շատ ծառագայթներ ունենալով՝ մէկ է լոյսը. ծառոյն ալ ճիւղերը շատ են՝ բայց նոյն արմաթին մէջ նշմանաւ զօրութիւնը մէկ է, եւ թէպէտ մէկ աղբիւրէ շատ վտակներ վազելով՝ առատ բխած ջուրը բազմութիւն տարածում մը կը ցուցնէ, սակայն միութիւնն՝ ի ծագման կը պահուի: Խլէ արեգակն ծառագայթն՝ անոր մարմնէն, լուսոյ միութիւնը չ'ընդունիր բաժանում: Ատորէ ծառէն ճիւղ մը, պտուղ բուսցնել չի կրնար: Աղբիւրէն կտրէ վտակը, կտրուածը կը ցամաքի: Այսպէս ալ Եկեղեցին՝ Քրիստոսի լուսովը լեցուն՝ բոլոր աշխարհք իր ծառագայթները կ'երկընցնէ, սակայն մէկ է լոյսն որ ամէն կողմ կը սփռի՝ առանց մարմնոյն միութիւնը բաժնուելու: Իր ոս-

1 Episcopatum quoque ipsum unum atque indivisum probemus. — Episcopatus unus est, cuius a singulis in solidum pars tenetur.

տերը բոլոր երկրիս վրայ բեղմնաւոր առատութեամբ կը տարածէ, կը խաւրէ հեռու իր առատութեան վտակները. սակայն մէկ է ակնադիւրը, մէկ է բուն սկիզբն ու ծագումը, մէկ է բազմաձին ածմանց մայրը, անոր երկամբքը կը ծնանինք, կաթովը կը սնանինք, հոգւովը կը հոգեւորինք»:

Հիմա դառնանք մեր բարեկամին, որն որ ըսած էր թէ «հոս միտ դնելու բան մը կայ որ էջութիւնը մէկ ըլլալու է ըսի. էջութիւնը մէկ ըլլալու է չըսի»: Բայց ինչ հարկաւոր է ասոր նորէն միտ դնել. չէ որ ասիկա նոյն իսկ խնդիրն է, այս ինքն՝ «Քրիստոսի միոյ Եկեղեցւոյն մէջ՝ իշխանութեան ըլլալու է չըսելը»: Առանց մէկ գերագոյն իշխանի շարքին իշխաններուն իշխանութիւնը կամ ճշգրտոյն եւս՝ իշխանութիւնները, «մէկ էջութիւնն է, չի ձուլուիր, բայց եթէ երեւակայութեան լիւն», չի ձուլուիր, բայց եթէ Անդղիոյ թագուհւոյն, մէկ ըլլալու է չըսելը: Անդղիոյ հասարակապետութեան Մարք-մասն Գահ-երկրոյն, Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ եւ Ռուսիոյ վեհապետաց իշխանութիւնը՝ մէկ իշխանութիւն է: Սուրբ Հայրն՝ էջութիւնն միութիւնը՝ էջութիւնն էրոն միութեան մէջ կը գտնէ. «Եպիսկոպոսութիւնը, կ'ըսէ, այս ինքն՝ եպիսկոպոսունք, մէկ պիտ'որ ըլլան, եւ իրենց բուն ծագման, արմատին ու ակնադրեր հետ մէկ ըլլալով՝ անընդհատ լոյս եւ կեանք պիտ'որ առնուն. այլազգ՝ այնպէս ոչինչ են ինչպէս արեւուն մարմնէն, ծառէն, աղբերէն Բաժնուած ծառագայթ, ճիւղ եւ վտակ: Բազմութիւն Աթոռներ անոր համար մինակ մէկ են, վասն զի «Աիմին վրայ հիմնուած մէկ Աթոռոյն, Պետրոսի Աթոռոյն», յարակից կամ ընդամենալ են գործարանաւոր կերպով մը՝ որն որ դիւրաւ չի բացատրուիր, վասն զի սոյն յարաբերութեան ճիշդ նմանը մարդկային դրութեանց մէջ չկայ:

Ալ չեմ գիտեր թէ ինչ իրաւամբք մեր Բարեկամն Եպիսկոպոսունքը, (որոնք Եպիսկոպոսական

կարգ ունին, բայց հովուական պաշտօն չունին, վասն զի ոչ որ իրենց տուած է.) կրնան աս մի միայն եպիսկոպոսական գնդին վերաբերիլ, կամ ան «կառավարելու իշխանութիւնը՝ մէկ է¹», բուռնութիւն մէջ՝ տեղ ունենալ, երբ որ ինք իսկ «ինքնօրէնութիւն եւ անկախ կառավարութիւն», կը ծանչնայ անոնց վրայ, եւ մենք ալ կը տեսնենք՝ որ աս աւելնն ունեցածի պէս կը վարուին: Հոգին սուրբ զիրենք դրած է հովուելու (Գործք Ի. 28), անկազաններ կը խաւրէ, կ'ըսէ մեր Իրաւախօսը²: Հոգին սուրբ ասանկ հովիւներ չի գնէր, ասանկ եպիսկոպոսներ չի խաւրէր, այս ինքն՝ Քրիստոսի գրութենէն դուրս. ուստի եւ այն առաջնորդը՝ որ ասոր դրած բնդհանուր եպիսկոպոսական իշխանութենէն անկախ կառավարութիւն ունենալ կը կարծեն, ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ իրենք իրենցմէ խաւրուած, զուրկ ամէն առաքելութենէ՝ ըլլայ երեւելի, ըլլայ աներեւոյթ: Յորչափ աս կենաց մէջ ենք, չենք կրնար անդամք յանդամաց Քրիստոսի ըլլալ՝ բայց եթէ անոր խորհրդական մարմնոյն մէջ անդամաց կարգը պահելով, այս ինքն՝ աս մարմնոյն տեսանէլի Գլխոյն ստորակարգելով միայն կրնանք զանիկայ կենդանացնող Հոգւոյն հաղորդիլ: Ասիկայ Քրիստոսի խորհրդական մարմնոյն միութեան խորհուրդն է, զորն որ ոչ Իրաւախօսի երազական դաշնաւորութիւնը Սեղեւստրոսի հետ, եւ ոչ Էւզիքնէոսի Չորրորդի եւ Արեւելեան ազգաց մէջ նորազոյն հնարուած երկկողմեան դաշնաց կեղծիքը կրնան քակել: Բոլոր Քրիստոսի Եկեղեցին մի միայն գերբնական գերզատան մըն է: Ո՞վ լսեց, կամ ո՞ր օրէնք տեսաւ կարելի որ հայրական իշխանութիւնը, բնական գերզատանին միութիւնն ու խորհիսխը, վաւեր եւ օրինաւոր դաշնադրութեամբ՝ աղաք իրենց հօրը, կամ հայրն

¹ Իրաւախ. Գ. էջ 222. տող 1:

² Անդ. 219:

իր տղոց հետ բաժնեն կամ կիներն: Ասոնք երկկողմեան չեն, հապա բոլորովին «միակողմանի», են, առանց կամոց Տեառն մտածուած են, անոր համար ալ ոչինչ են:

Բայց կ'երեւայ թէ մեր Իրաւախօսն աս դաշնաց գրութեան ունեցած վստահութենէն գոնէ քիչ մը բան կ'որոնցուցած պիտ'որ ըլլայ, վասն զի ուրիշ անտեղի գրութիւններու կը թափառի միտքը: Սա անհեղեղ եղբակցութենէն ետքը՝ թէ Հայոց եկեղեցին Առաքելական Աթոռէն ըստ կառավարութեան անկախ ինքնօրէնութիւն ունի, ունեցած է, եւ այսպէս ծանչցած եւ բնդուած են զանիկայ թէ Հռոմայ Քահանայապետք եւ թէ ամենայն Հայրապետք, մեզի գառնալով՝ կ'աւելցընէ սա նշանաւոր խօսքերը՝ որ եթէ աս անկախ ինքնօրէնութեան ծագումն իբրեւ Առաքելական Աթոռայն հետ դրուած դաշինքէ մը յառաջ եկած չընդունիր Հիմնական տարբերութեան (անհաւան) հեղինակը, ան ատեն հարկ է որ ըսէ թէ ասիկայ ան Աթոռէն բարձրագոյն տեղէ մը եկած է:

Հապա. երկինքէն իջած է: Այսպէս առանց ի քուն ըլլալու՝ բանդագուշած է հանձարեղ Շահնազարեան, որն որ գրով իսկ ապացուցանելու ելաւ՝ թէ սուրբն Գրիգոր իր պաշտօնը յատուածային յայտնութենէ եւ մասնաւոր առաքմամբ ի վերուստ բնդուենցաւ Հայոց համար: Աս պատճառաւ է անշուշտ որ ալ մեզի կը ձգէ մեր Բարեճառաւ է անշուշտ որ ալ մեզի կը ձգէ մեր Գարեկամը՝ «գուշակել թէ ո՞վ էր այն (անկախ ինքնօրէնութեան) արտօնութիւնը տուողը. եւ թէ Պապն՝ իրմէ գերագոյն իշխանութենէ մը տրուած անկախութիւնը, զորն որ իրեն նախորդները իրենք չեն տուեր, բայց ծանչցեր եւ բնդուներ են, կրնայ ետ առնուլ²»: Անտարակոյս, ո՞վ կրնայ ետ առնուլ

¹ Իրաւախ. Գ. էջ 258, նաեւ 240 վերջի եւ 250ին առջի տողերը:

² Իրաւախ. Գ. 257—8:

Աստուծոյ տուածը, եթէ տուած է, այս ինքն՝ եթէ Սիմոնի որդւոյ Յովնանու յերկրի տուածը՝ 270 տարի ետքը զղջալով ետ կ'առնու երկինքէն՝ Աստուծոյ Միածին Որդին, դոնէ ըստ մասին ուրիշ կեփաս մը շինելու, նոր Աւետարան, նոր բալիքներ տալով, որպէս զի դրունք դժոխոց չկրնան յաղթահարել աս «117 մարդութիւններէ», ազատ երկիրը:

Մենք աս անուանեալ պատմութիւններուն եւ իրաւագիտութիւններուն պիտ'որ դառնանք մեր գրութեան կարգին մէջ, արժէքնին նորէն տեսնելու: Այլ կարծէինք որ մեր նախնիք մաց գրութեան մէջ Հռոմայ Քահանայապետին իշխանութեան որպիսութեան եւ նշանակութեան համար, ըստ վարդապետական մասին՝ այնչափ խօսելէն ետքը, դոնէ աս օրինաւոր եւ վաւեր կարծուած ինքնօրէն անկասութեան շորհմունքը՝ նորէն մեր առջեւը չի հանուիր: Բայց խաբեր ենք զմեզ, վասն զի բաւական ըմբռնելի չեն եղած մեր Բարեկամին մեր խօսքերը: Արնանք մենք ալ յանցանք ունենալ: Բայց Իրաւախօսին Գ. Տետրակ 1872ին կեսերը հրատարակուած է, ուստի ապահովապէս կարդացած է Պատուելին Վատիկանեան օրէնհարդոսին Չորրորդ նստին մէջ տրուած վճիռները, ի մասնաւորի Գ. Գլուխը «վասն նշանակութեան եւ որպիսութեան գլխաւորութեան Քահանայապետին Հռոմայ», Ասկից ետքն ալ՝ սոյն Գ. Տետրակին մէջ կրկին կրկին դառնալ հարցընել մեզի թէ «Ինչո՞ւ համար Հռոմայ Հայրապետ մը «այդպէս եկեղեցի մը կազմելու իշխանութիւն պիտի չունենայ. եւ ինչո՞ւ համար կառավարութեան «կողմէն կախում չունենալու գլուխ մը պիտի չտայ «անոնց», ափսոս շատ կը ցաւեցնէ զմեզ: Ի վերայ այսր ամենայնի յոյսերնիս կտրած չենք: Եթէ կը հաճի մեր Իրաւախօսը, մէկտեղ մոռնալ ըլնանք աս վճիռներուն վրայ, գլխաւորաբար՝ Պետրոսի

յաջորդաց գերագոյն ընդհանրական իշխանութեան վերաբերեալ գլխոյն: Ասոնք՝ ինչպէս ինք աղէկ գիտէ, ամէնքն ալ «Հոգւոյն սրբոյ», եւ 700էն աւելի Առաքելոց յաջորդներուն վարդապետութիւնն ու վճիռներն են:

Վատիկանէն Տէղեբալէն Ժողովոյն Դ. Նիստը:

Այլիւ բան գլխաւորաբար՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ Փոխանորդին համար՝ Չորրորդ Նստին մէջ սահմանեց Վատիկանեան օրէնհարդոսը¹. անոր գերագոյն եւ միանգամայն անփոփոխ ընդհանուր եպիսկոպոսական իշխանութիւնն, եւ անկէ անբաժին՝ անմոլար վարդապետական պաշտօնը:

Ասոնց ոչ առաջինն եւ ոչ վերջինն առջի անգամ կը լսենք կամ կը հաւատանք, բայց ստուգիւ առաջին անգամն է՝ որ դարուց բազմադար խնդիրները վերջացնելով՝ սոյն գլխաւոր ճշմարտութիւնն այոչափ հանդիսական կերպով առջեւնիս կը դնէ բովանդակ ուսուցանող Եկեղեցին, անանկ ատեն մը՝ որ մարդութիւնն ալ ամէն թումբ պատուած կ'երեւայ: Ո՞վ դիտած չէ արդեօք ժամանակիս սա նշանը՝ որ որչափ բազմաբեղուն մոլորութիւնը, մեր օրերը, նոր եւ շատ գործնական միջոցներով իր ժանտ սերմերն ամէն կողմ կը թրուցնէ եւ դիւրիմաց կերպով մարդկային ընկերութեան ամէն շարքերուն մէջ կը թափանցէ, նոյն համեմատութեամբ՝ Առաքելական Աթոռն իր պաշտօնական վարդապետութեան զարմանալի հոսանք մը կը թողու, եւ «զաղտնեաց խաւարի», ամէն խորշերը ցուցնող համասփիւռ լոյս մը իրմէ կը տարածէ: Այն գործունէութիւնը մեզի աւելի պտղաբեր ընելու համար՝ ի՞նչ այնչափ պատշաճական կրնար մտածուիլ՝ բայց եթէ աս փրկութեան

¹ Ա. Սահմանադր. վրդպտ. վասն Եկեղ. Քրիստոսի (Const. dogm. I. de Eccl. Christi.)

Զուրը վաղցրնող աղբեր, այս ինքն՝ Առաքելական Գլխաւորութեան աստուածային գրութեանը, մշտնջենաւորութեանը, անոր էութեանն ու մասնաւոր ճիշդ նկատմամբ մեր հաւատքն աւելի խորը անկելով, նոյնն ամէն երեւմանէ եւ տատանմանէ ազատել, անանկ հեղինակութեամբ մը՝ որն որ ամէն բացառութենէ վեր ըլլայ: Աս է՝ զորն որ իրօք կը դիտէ սրբազան Սիւնհոգոսն առաջիկայ Սահմանադրութեամբը, ինչպէս ասոր ներածութեանն յայտնի է:

Աս՝ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն մէջ երբեք չընդհատուած հաւատքին քով՝ խնդիրներ, տարակոյտներ, նաեւ ընդդիմութիւններ պակաս եղած չեն. ասոնք ալ բաւական հին են, եւ շատ հին, Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան, Պետրոսի խոստացուած առաւելութեանց հետ կը սկսին, եւ աստուածային թղլլութեամբ մը՝ կը կրկնուին. բայց կը ծառայեն անշուշտ մէկ կողմանէ իշխանութեան մեծութիւնն եւ մէկալ կողմանէ մարդկային տկարութեան անհուն անդունդը, եթէ կարելի է, չափելու: Աշխարհքիս թէպէտ ամէնէն կարեւոր, բայց ամէնէն դժուարին գործքին վրայ է խնդիրը, հնազանդութեան որն որ նաեւ երկինք դիւրին չեղաւ: Ուստի զարմանք չէ, եթէ նոյն իսկ Եկեղեցւոյ ծոցը, ատեն ատեն խորհուրդներ ու փորձեր եղած ըլլան, Քրիստոսի Տեառն մերոյ Փոխանորդին հովուական իշխանութիւնը նրբելու, անոր գործունէութեան չափ եւ սահման որոշելու, անոր վարդապետութեան առջեւ, գոնէ քիչ մ'ատենուան համար, անվստահութեամբ լար քաշելու: Աստանդիոյ եւ Բասիլիոյ Ժողովոյ մէջ գործուածները դժբախտ փորձեր էին, որոնք հետեւութիւններ ունեցան իրենց ետեւէն «Երկայն պարանա», հոս Գաղղիական ազատութեանց անուամբ, հոն իբրեւ Փեբրոնեան, ուրիշ տեղ իբրեւ Յովսէփեան սկզբունք, կամ վերջապէս Հռոմայ Քահանայա-

պետին նկատմամբ՝ էական եւ ոչ էական իրաւանց զանազանութիւն: Աս Զանքերուն ձեռք տունին այլեւայլ արքունիք, որոնք՝ Հերովդի պէս՝ աս իշխանութեան մեծութենէն խռոված, իրենց խորհրդականներովը մէկտեղ Տեառն եւ անոր Օծելոյն համար խորհեցան ի մտտիս:

Անպատ էր աս լալքներուն դէմ Առաքելական Աթոռոյն մէկ կողմանէ համբերող հեզութիւնը, մէկալ կողմանէ անշարժ հաստատութիւնը՝ կամաց կամաց իրեքերը մարելու եւ միաքերը լուսաւորելու: Հարիւր, հարիւր յիսուն տարւան չափ Գաղղիա եկեղեցական մատենագրութեան վերաբերեալ գրուածներ հետզհետեւ երեւան ելան: Ասոնք մեծ գրաւոր արդիւնքներ էին, իրենց օգուտն ունեցան եւ պիտ'որ ունենան. սակայն անոնցմէ շատերը վերոյիշեալ սկզբամբ քիչ շատ տողորուած ըլլալուն, ասոր միշտ մտադիր եղաւ Սուրբ Աթոռն՝ որ ան մոլար եւ կողմնական բմբռնութիւններ չէ թէ միշակ շատ մը ողջամիտ պատմական եւ քննական գրութեամբ, որոնք գլխաւորաբար Իտալիոյ մէջ հետզհետեւ հրատարակուած են, քայլ առ քայլ իրենց պատասխանը գտնեն, հապա միանգամայն՝ չըլլայ որ երբեք մէկը տեսական սահմանէն գործնականին անցնի, այս ինքն՝ Ս. Աթոռոյն դատաստանէն՝ ուրիշ ո՞ր եւ իցէ դատաստանի բողոքութի ի մասին կառավարութեան, եւ կամ անոր վարդապետական վճռէն ետքը՝ մէկն իրեն ազատութիւն առնու տատանելու իսկ թէ արդեօք բոլորապէս եւ անկեղծաբար ինք զինք անոր ենթարկէ թէ չէ: Անցեալ դարուն վերջերն եւ աս դարու սկիզբները պատահած բնկերական համակործան փոփոխութիւնները վրայ դալով, շատ ինկաւ աս դաղափարաց տենդը. կառավարութիւնք իրենց տունը բաւականէն աւելի զբաղում ունեցան. կղերն ուրիշ այնչափ ստիպողական բան չունէր, բայց եթէ աւելի եւս սերտիւ-

Ս. Աթուղյն փարելով՝ քայքայած ընկերական վիճակին դարման փնտռել: Վերջապէս հասանք վկայ ըլլալու ան բաւական երկայն տարիներուն, որոնց մէջ, թէպէտ մոլորութիւնք եւ անտարբերութիւն առ կրօն ամէն բան զբաւելու կը սպառնար, սակայն կղերը, ի մասնաւորի բոլոր կաթողիկէ տաշարհքիս եպիսկոպոսունքը, անանկ սերտ համաձայնութիւն եւ անանկ մասնաւոր յարում մը ցուցուցին քրիստոսի Փոխանորդին, որ այսչափ ընդհանուր, այսչափ զրեթէ առանց բացառութեան, դժուարաւ պատմութեան մէջ կը գտնուի: Աշխարհք սոյն զարմանալի ներդաշնակութեան արտաքին մեծայաղթ ցոյցերը քանի մ'անգամ տեսաւ, երբ որ եպիսկոպոսունք եւ անոնց ետեւէն քահանայից հազարաւորք ամէն երկրէ եւ լեզուէ, այլեւայլ առթի մէջ, զերագոյն տեսանելի Հոփուին ձայնին վազեցին: Տեղ տեղ, հին եւ նոր աշխարհքին մէջ գումարուած գաւառական սիւն-հողոսները նոյն հոգեով կ'եռային: Այսպէս մինչեւ զրեթէ 10 տարի առաջ:

Բայց աւանդ, սրչափ յոգողդ է մարդկային սիրտը: «Սակաւ ինչ հօւր զորպիսի անտառս հըրդեհէ», (Յակ. Գ. 5): Բաւական ժամանակէ ի վեր գլխաւորաբար գերմանական երկիրներու մէջ, մերթ ընդ մերթ անանկ անձինք երեւան ելան՝ որոնք իրենց գիտութեան համբաւովը հեռուանց ու մօտանց երբեմն հետեւող ալ ունեցան, որոնց իրաւամբը կրնար յիշեցուիլ թէ «Որ կամիցի գիտել ինչ, չեւ եւս գիտաց» որպէս արժանն է գիտել», (Ա. Կորնթ. Ը. 2): Ուստի իրաց բնութեան համեմատ, երկայն կամ համառօտ՝ բայց միշտ հասուն քննութենէ մը ետքը ան ծուռ գրութիւնները մերժուեցան սուրբ Աթուղէն: Բայց չէ թէ մինակ աս գրութեանց հեղինակներէն ոմանք գովելի ենթարկուեալ մեծ չափաւորութեանցին առաքելական վճռոյն, հապա շատերը յայտնի կամ

լեւեալն անոր դէմ կարծես թէ ապագայ դատաստանի մը կը սպասէին, իրենց զայրութիւն մէջ իրենց փրկութեան տախտակ գտնելով սա փոտած գրութիւնը թէ «Ի հաւատոյս անորոգէլէ դատաստան չի տար մինակ Ս. Աթուղ»:

Արդէն այսչափ խռիւ պատրաստուած ատեն՝ վերջապէս կրից կայծով մը անձնասիրութիւնը, մօտալուտ տիեզերական ժողովոյն գումարման առթիւ, արդէն թմրած կամ գոցուած վերքերը զրգուեց: Բոլորովին անակնկալ էր՝ երբ որ եպիսկոպոսաց մէջէն բաւական թիւ մը՝ այլեւայլ պատուոյ եւ գիտութեան աստիճաններէ՝ ամիսներով շարունակեցին վիճելու, ըստ մասին՝ անժամ եւ ըստ մասին անստոյգ համարելով առաջիկայ որոշումը: Այնչափ սոյն որոշման անժամութիւնը ցուցնելու աշխատեցան, որ ամէն բանէ աւելի անո՞վ հարկաւորութիւնը ցուցուեցաւ: Աս առաքելաց յաջորդներն իրենց մեծ նախորդներուն երբեմն ունեցած տկարութեանն ալ հետեւած գտնուեցան: Սակայն դատարկ չեն աստուածային թոյլտուութիւնները: Ինչպէս ասոնց՝ նոյնպէս ալ անոնց տարակոյսներն անշուշտ առ այն պիտ'որ ծառայեն՝ որ ճշմարտութեան քարոզութիւնն ուրիշներուն առաւել եւս հաւատալի ըլլայ, երբ որ ներկայ եւ ապագայ ծնունդները տեսնեն թէ աս՝ նաեւ գիտութեամբ երեւելի՝ հովիւներն իրենց ամէն օգնականներովը, 18 դարու եկեղեցական պատմութեան ամէն խորշերը կրկնելով, ամէն Քահանայապետաց հրովարտակները, վճիռները, բոլոր գործքերն անաչառ նժաքով կշռելէն ետքը՝ չկրցաւ Քահանայապետաց եւ ոչ մէկուն պաշտօնական վարդապետութեան մէջ եւ ոչ իսկ մանր մոլորութեան արատ մը ցուցուիլ: Բովանդակ մոլորութեան արատ մը ցուցուիլ մը տեսաւ թէ Եկեղեցին մասնաւոր կերպով մը տեսաւ թէ Եկեղեցւոյ կենդանւոր գտնուած լոյսն՝ ուրիշ սր եւ իցէ կէտի վրայ գտնուածներն սրչափ կը զերազանցէ,

եւ թէ սրչափ փայլուն երեւան ան մեռաւսան աստղ-
ներն Եկեղեցւոյ կամարին վրայ, պիտ'որ դառ-
նան երկրպագեն ան մէկուն՝ որն որ աստուածային
խոտմանց լիութիւնն ընդունած է, եւ պաշտօն
ունի իր եղբայրները հաստատուն բռնելու, քանի
անգամ որ խաւարի իշխանն զերենք մաղել ուզէ:
(ՂԽ-Է. ԻԲ. 31:)

Ղատիկանեան սիւնհոգոսն իր Չորրորդ նիստն
ըրաւ, Հռոմայ Քահանայապետին հովուական եւ
վարդապետական իշխանութեանց վրայ հանգիստ-
կան որոշումները կատարուեցան առանց անոնց լի-
ուրի վաւերականութեան բան մը պակսելու, չէ թէ
մինակ հարկաւոր, հապա եւ ոչ՝ հարկաւոր չեղած
պահանջներէն. ինչպէս՝ եթէ Գաղղիական Ը-
սուած կարծիքը կը փնտռէր որ Հռոմայ Քահա-
նայապետն, որպէս զի անսխալ ատեան համարուի,
եպիսկոպոսաց մեծագոյն մասն իրեն հետ ըլլալու
է, եւ կամ նորերս յառաջ բերուած պայմանը՝
որպէս թէ սիւնհոգոսական վճիռ ըլլալու համար՝
«սիւնհոգոսական Հարց բարոյական միաձայնու-
թիւնն», հարկաւոր եղած ըլլայ, աս երկու պա-
հանջմանց համեմատ ալ՝ որոշումը կատարեալ է:
Յուլիոս 18ին Նստին մէջ, ինչպէս ծանօթ է,
533 ձայներէն՝ մինակ 2 ձայն բացաւեց: Բացա-
կայ եպիսկոպոսաց ձայները կէս մը արդէն որո-
շումէն առաջ, եւ կէս մ'ալ անկէ ետքը հետ-
զհետէ աւելցան: Իրաւամբ Ս. Հայրը նոյն օրը
ցնծութեան ձայներն ընդհատուելէն ետքն ըսած
էր ներկայ եպիսկոպոսաց՝ հեռաւորաց մէկ մասին
համար. «Հռոմայ Քահանայապետին գերագոյն
իշխանութիւնը, պատուական Եղբարք, չի ծմլեր,
հապա կը պատասպարէ, չի քակեր, հապա կը շնէ.
եւ շատ անգամ մեր Եղբարք (այս ինքն՝ եպիսկո-
պոսաց) պատիւը կը բարձրացնէ, սիրոյ մէջ կը
հաստատէ, անոնց իրաւունքները կը պաշտպանէ:
Անոր համար երանի թէ անոնք՝ որոնք հիմայ ըստ

գրգռութեան կը մտածեն, իմանային՝ որ Տէր ի
գրգռութեան չէ: Երանի թէ յիշէին՝ որ հակա-
ռակ կարծիքը բռնողները քիչ տարի առաջ՝ մեր
եւ աս մեծարոյ ժողովոյն մեծագոյն մասին մտքին
համեմատ կ'առատանային. սակայն ան ատեն մեղմ
հոգի կը շնչէր: Հաճի Տէր միտքերն ու սիրտերը
լուսաւորելու, եւ որովհետեւ ինքն է՝ որ մեծամեծ
պանչելիք կ'ընէ, անանկ մը միտքերն ու սիրտերը
լուսաւորէ՝ որ ամէնքն իրենց Հօրը, Յիսուսի Քրիս-
տոսի՝ անարժան Փոխանորդին, գիրկը դիմեն, որն
որ զերենք կը սիրէ, զերենք կը յարգէ եւ իրենց
հետ միանալ կ'ուզէ: Պարապ տեղ չհնչեց աս
գործով ձայնը: Ահա խոնարհած է ամէն բարձրու-
թիւն, եւ այսօրուան օրս կաթմուղիկէ միութեան
թիւն, եւ արարուան օրս կաթմուղիկէ միութեան
մէջ եւ ոչ մէկը կայ եւ ոչ ալ կրնայ ըլլալ՝
որն որ զեռ Ղատիկանեան որոշումներներուն՝ դիմա-
նալը՝ որ ճշմարտութենէն՝ յաղթուեցան, կամ ի
սիրոյ ճշմարտութեան իրենք իրենց յաղթեցին,
ըստ իմէք իրենց երբեմն ունեցած հակառակորդ-
ներէն աւելի գեղեցիկ յաղթանակ մը ստանալով,
եւ այսօր իրենք են ամէնէն աւելի՝ նոյն ճշմար-
տութիւններուն «առաջի դատաւորաց եւ թա-
ղաւորաց», ջերմ պաշտպանները:

Սրբազան Սիւնհոգոսը նաեւ ներածութեան
մը մէջ կը գնէ բոլորին հիմը, այս ինքն՝ այն միու-
թեան գաղափարը՝ զորն որ իր Եկեղեցւոյն համար
սահմանած է Տէրն մեր: Ո՞վ է ան քրիստոնեայն՝
որն որ գոնէ հանգանակի իր մէջ, «միոյ միայնոյ Ե-
կեղեցւոյ», դաւանութիւնը չնէ: Բայց այն միու-
թիւնը՝ զորն որ կաթմուղիկեայ. աս խօսքով կ'ըմ-
բռնեն, անանկ իրենց բոլորովին յատուկ է, որ ոչ
զը իրենցմէ դուրս կրնայ նոյնն ընդունիլ՝ բայց
եթէ իրենց գալու համար: Նոյն իսկ Եկեղեցւոյ
սահմանէն է աս միութիւնը՝ որն որ թէ վարդա-
պետութեան եւ թէ կառավարութեան միութիւն

է՝ վարդապետաց եւ հովուաց կողմանէ, եւ միանգամայն հաւատոյ ու հարորդութեան միութիւն՝ բոլոր հաւատացելոց կողմանէ, եւ «աս կրկին մութեան մշտատեւ սկիզբն եւ տեսանելի հիմն», Պետրոս եւ իր յաջորդներն ի Քրիստոսէ դուռած են, որպէս զի ինչպէս շատ էին Առաքեալք, բայց մի միայն էր Առաքելութիւնը, այսպէս թէպէտ շատ ըլլայ եպիսկոպոսոսնք, բայց «մէկ եւ անբաժին ըլլայ եպիսկոպոսութիւնը»: Որպէս զի շատերն իրենք զիրենք գերագոյն կառավարներ չդնեն, ինք Տէրն մեր մէկ գերագոյն կառավար դրաւ. որպէս զի շատերն իրենք զիրենք անսխալ չընեն, ինք՝ միայն մէկ անսխալ ուսուցիչ դրաւ: Առանց ասոր՝ ոչ կառավարութեան եւ ոչ վարդապետութեան վերաբերեալ խնդիրները կրնային երբեք վերջ ունենալ. բայց կ'ունենար ստուգելու վերջ՝ իր աստուածային չիմնադրէն մարդկային ազգին փրկութիւնը մշտնջենաւոր ընելու համար դիտուած, ուղղած եւ հաւատացեալներէն ամէն օր՝ միոյ եւ երրորդական Աստուծոյ խոստովանութենէն ետքը ամենայն լրութեամբ սրտի դաւանուած «մի միայն կաթուղիկէ Եկեղեցին»:

Ուստի Վատիկանեան ժողովը Պետրոսի՝ բոլոր առաքելոց եւ բովանդակ զինուորեալ Եկեղեցւոյ վրայ, չէ թէ մինակ պատուոյ, հապա ճշմարիտ իշխանութեան գլխաւորութիւնն ի Քրիստոսէ ընդունած ըլլալը (Գլ. Ա.), եւ աս գլխաւորութեան մէջ՝ աստուածային սահմանադրութեամբ յաջորդներ ունենալը, որոնք նոյն իսկ Հռոմայ Քահանայապետներն են (Գլ. Բ.), հաստատելէն ետքը, սոյն գլխաւորութեան կառավարական մասին համար ասանկ կը սահմանէ.

«Եթէ մէկն ըսէ թէ Հռոմայ Քահանայապետը՝ միայն դիտելու կամ ուղղութիւն տալու պաշտօն ունի, չէ թէ լիակատար եւ ծայրագոյն իշխանութիւն իրաւասութեան բովանդակ Եկեղե-

ցւոյ վրայ, չէ թէ միայն հաւատոյ եւ վարուց վերաբերեալ իրաց մէջ, հապա բոլոր տիեզերք սփռած Եկեղեցւոյն բարեկարգութեան ու կառավարութեան վերաբերեալ իրաց մէջ. կամ ըսէ թէ անիկայ՝ սոյն ծայրագոյն իշխանութեան միայն բարձրագոյն մասը, չէ թէ անոր բովանդակ լրումն ունի. եւ կամ ըսէ թէ անոր աս իշխանութիւնը կարգաւոր եւ անմիջնորդական չէ՝ թէ բոլոր եւ ամէն մէկ Եկեղեցեաց, եւ թէ բոլոր եւ ամէն մէկ հովուաց եւ հաւատացելոց վրայ, այնպիսին նշուելալ ըլլայ» (Գլ. Գ.)

Գրեթէ ամէն ատեն, գրեթէ ամէն տեղ գտնուեցան Եկեղեցւոյ մէջ անհանդարտ մտքեր՝ որոնք Հռոմայ Քահանայապետները գրեթէ հոն բերել կ'ուզէին՝ որ թագաւորեն, բայց չկառավարեն, միայն իբրեւ բողոքման ատեն արժեն, անալ՝ եթէ կարելի է՝ առանց միջանկեալ ատենաները ցատքելու, իրենց օրէնքները, գոնէ երբեմն, աս կամ ան գաւառ չհրատարակելով կամ չընդունելով՝ խափանել կամ արժել չտալ, իսկ բովանդակ Եկեղեցւոյ ընդհանուր օրէնք դնելու իշխանութիւնը Հռոմայ Քահանայապետաց վրայ ծանցնալ՝ մինակ իբրեւ ի պակասութեան տիեզերական ժողովոյ. անոր համար տիեզերական ժողովոց դումարումն իբրեւ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն կառավարութեան էապէս հարկաւոր համարած են, ուստի Առաքելական իշխանութիւնն ինք իրեն, անկախ Եպիսկոպոսաց՝ Քրիստոսի հօտը հովուելու բաւական իշխանութեան լրումը չունի: Վերջապէս Պետրոսի յաջորդներուն վրայ՝ մինակ Հռոմայ թէ՛ մին մէջ եպիսկոպոսական իշխանութիւն ծանցնելով՝ անկէ դուրս փառաւորագոյն հնչող անուններով անօտարացած իշխանութիւն մը կը թողորի:

Տապար առ արմին կը դնէ սիւն հողոսն՝ երբ որ կ'ըսէ թէ Պետրոսի յաջորդներն իշխանութեան լրումն ունին, այս ինքն՝ իրենց հովուական պաշ-

տօնը կատարելու համար ուրիշներուն իշխանութեան ամենեւին կարօտութիւն չունին, որ եւ իցէ եկեղեցական գործառնութեան մէջ ուրիշներուն հաւանութեան երբեք հարկաւ կապուած չեն: Այն ամբողջութիւնը՝ զորն որ իրենց իրաւասութիւնն աստուածուստ ունեցած է, ամէն մասամբ, այս ինքն թէ օրէնսդրական, թէ դատական է եւ թէ դոգմատիկական մասամբ, ոչ քաղաքացին եւ ոչ եկեղեցական իշխանութիւն մը կրնայ պակասեցնել, եւ ոչ իրենք իսկ Քահանայապետը օտարացնել: Արեւմտեան երկրաւոր թագաւորը երբ որ ուզեն, իրենց իշխանութեան մէկ մասն անանկ ուրիշներուն թողուլ՝ որ իրենցմէ ստորիններէն անոր գործածութեան մէջ չափաւորուին, առանց խորհրդարանաց հաւանութեան նաեւ եթէ ուզեն, օրէնք տալ չկարենան: Քրիստոսի Տեառն մերոյ Փրկանորդն՝ ասոր հակառակ՝ իրեն աւանդուած բաւականք չի կրնար, բայց եթէ անբաժին ունենալ: Արեւմտեան հոգեւորուն ուրիշները մասնակից ընել, իր իշխանութենէն բխած արտօնութեամբ ճոխացնել, զանազան նուիրապետական աստիճաններով իշխանութեան առաւելութիւններ տալ, բայց կը մնայ ինք իր նախնական լրութեան մէջ՝ որն որ աստուածային գրութիւն ըլլալով՝ ոչինչ մարդկային կամք կրնայ զանիկայ անօրացնել:

Աւելի դիւրաւ կրնար մտածուիլ որ եպիսկոպոսաց իշխանութեամբ՝ որն որ յաստուածային իրաւանց է, Հռոմայ Քահանայապետին եզր մը գրուած ըլլայ: Այո, կ'ըսեն Վատիկանեան Հաղբ, եպիսկոպոսունք՝ որոնք ի Հոգւոյն սրբոյ գրուած են, Առաքեալներուն յաջորդեցին եւ իբրեւ ճշմարիտ հովիւք՝ կ'արածեն եւ կը կառավարեն իւրաքանչիւր իր որոշուած հօտը, բայց իրենց իշխանութիւնը գերազայն եւ բնդհանրական Հոգւոյն կը հաստատուի, կը զօրանայ եւ կը պաշտպանուի. չէ թէ ասոր հակադարձը: «Աս սրբազան պաշտօնը,

կ'ըսէ Լեւոն Մեծ, այնպէս ուզեց Աստուած որ բոլոր Առաքելաց (ուստի եւ անոնց յաջորդաց) վերաբերի՝ որ երանելոյն Պետրոսի բոլոր Առաքելաց գերագունին վրայ աս պաշտօնը զխաւորաբար գրուած ըլլայ, որպէս զի անկէ իբրեւ ի զխոյ՝ իր պարգեւները բոլոր մարմնոյն վրայ սփռէ, այնպէս որ աս պաշտաման աստուածային խորհրդէն ինք զինք անմասն գիտնայ՝ ով որ յանդգնի Պետրոսի ամբութենէն հեռանալ» (Թոմ. 89):

Բայց աս եկեղեցական իշխանութեան լրութիւնը՝ զորն որ «հովուաց եւ հաւատացելոց վրայ, թէ իւրաքանչիւրոց եւ թէ ամենուն մէկէն» ունի Հռոմայ Քահանայապետը, ինչպէս Միւնհոգոսը կը սորվեցնէ, սուտ կ'ըլլար՝ եթէ «նուիրապետական հպատակութեան եւ ճշմարիտ հնազանդութեան պարտքն» իրաց կողմանէ սահմանաւորուէր, այս ինքն՝ մինակ հաւատոյ եւ բարուց վերաբերեալ նիւթոց չափաւորուելով, եկեղեցական «կարգաւորութեան եւ կառավարութեան», վերաբերեալ իւրաց համար իւրաքանչիւր երկրի հովիւք եւ հաւատացեալք իրենց ուղած ծամբան քալելու ազատութիւն ունենային: Ասանկ ազատութիւն մը՝ որ եւ իցէ երկրի, որ եւ իցէ ծիսի համար, ինչպէս բացայայտ կ'ըսէ սրբազան Միւնհոգոսը, կը հակառակի ան «կաթոլիկէ ճշմարտութեան վարդապետութեան, որմէ չի կրնար մէկը խոտորիլ՝ առանց հատալու ու փրկութիւնը կորսնցնելու»:

Հռոմայ եպիսկոպոսին կառավարական իշխանութիւնը՝ Հռոմի թեմէն դուրս, եպիսկոպոսաց անմիջական իշխանութեան նկատմամբ՝ հեռաւոր իշխանութիւն մը մտածողներուն դէմ կ'որոշեն սիւնհոգոսական Հաղբ՝ որ անոր իշխանութիւնը չէ թէ միայն գերագոյն, հապա նաեւ անօրինակ է: Արդեամբ իսկ աս գերագունութիւնը կեղծիք՝ չէ թէ իրական բան կ'ըլլար, եթէ ամէն մէկ թեմին կառավարութեան մէջ, մերձաւորապէս՝ թե-

մականը, հեռաւորապէս՝ Հռոմայ եպիսկոպոսն իշխանութիւն ունենար. կամ Հռոմայ եպիսկոպոսն ուղղակի եւ անընդմիջապէս իւրաքանչիւր հաւատացեալ կառավարելու իրաւունք չունենար՝ բայց եթէ թեմականին միջնորդութեամբը, որն որ ուրիշ բան ըսել չէր՝ բայց եթէ որ նոյն թեմին կամ գաւառին մէջ աւելի եպիսկոպոսը, մետրապոլիտը կամ հայրապետն իրաւունք եւ պարտք ունեցած ըլլայ հովուելու, եւ աւելի քրիստոսի Փոխանորդը թեմին եպիսկոպոսէն կախում ունենայ, քան թէ աս՝ անկէ: Ի՞նչպէս ալ կարելի էր որ գերագոյն նուիրապետն՝ աս կամ ան թեմականին դատատանին տակ իյնար, երբ որ ամէն մէկը թէ առանձին եւ թէ բոլորը մէկէն իրեն չեն հաւատարիր, եւ անոնցմէ ոչ մէկէն եւ ոչ ամէնէն իրաւունք կամ հրաման մը կը սպասէ ան՝ որն որ հովուական իշխանութեան չէ թէ մասը, հապա լրումն ունի:

Եպիսկոպոսունք իրենց հօտին վրայ աստուածային իրաւամբք, իբրեւ ի քրիստոսէ խաւրուած Առաքելոց յաջորդք եւ ի Հոգւոյն սրբոյ գրուած հովիւք, չէ թէ յանձնարարական՝ հապա իւրեքսոր իշխանութիւն ունին: Առաւել եւս իւրաւամբք իւրեքսոր կ'անուանէ Սիւնհոգոսը Պետրոսի յաջորդին սեպհական եղած գերագոյն իշխանութիւնը, որն որ այնպէս մասնաւոր կերպով ի Տեառնէ, չէ թէ ի մարդկանէ, իրեն տրուած է, որ ուրիշ ամէն իւրեքսոր իշխանութիւն՝ Եկեղեցւոյ մէջ ասկէ կախում ունի, եւ առանց աս կախման՝ ոչինչ է: Ամէնքն իրմէ կը դատուին, ոչ ոք զինքը կրնայ դատել իր պաշտօնին գործքերուն մէջ. «Առաջին անգամ մէկէ մը չի դատուիր»:

Քահանայապետաց Հռոմի թեմէն դուրս ունեցած իշխանութեան չէր ուզուեր Եպիսկոպոսական անուն տալ: Վատիկանեան սիւնհոգոսը կ'ըսէ թէ աս իշխանութիւնը «ճշմարիտ եպիսկոպոսական», իշխանութիւն է: Եթէ ան առաքելական իշ-

խանութիւնը՝ որն որ Առաքելոցմէ իրենց յաջորդներուն անցաւ, եպիսկոպոսական ըսուեցաւ, ինչո՞ւ Առաքելոց Գլխոյն իշխանութիւնն իր յաջորդներուն վրայ եպիսկոպոսական պիտի չըսուեր, երբ որ առաքելական եւ գերազանցութեամբ առաքելական կ'ըսուի, եւ ինչ որ եպիսկոպոսունք փոքր ի շատէ ունին, այս ինքն՝ հովուել եւ առաջնորդել ի ճշմարտութիւն եւ ի փրկութիւն, նոյնն ամենայն լրութեամբ Հռոմայ Քահանայապետը կը կատարեն, այնպէս որ չէ թէ մասնաւոր եկեղեցւոյն Հռոմայ հապա նաեւ իրենց գերագոյն հովուութեան համար առաւել եւս իրաւամբք եպիսկոպոս են Պետրոսի յաջորդները, գերագոյն եպիսկոպոս, կամ ինչպէս սուրբն Բեռնարդոս արդէն ըսած էր, «բոլոր աշխարհքիս եպիսկոպոս»:

Հռոմայ Քահանայապետաց անսխալական վարդապետութեան պաշտօնին վրայ խօսելու սկսելով սրբազան Սիւնհոգոսը (Գլ. Դ.) կը յայտնէ որ «Հռոմայ Քահանայապետին՝ իբրեւ Պետրոսի Առաքելոց իշխանին յաջորդ՝ բոլոր Եկեղեցւոյ վրայ ունեցած առաքելական զխաւորութեան մէջ՝ նաեւ վարդապետելու գերագոյն իշխանութիւնն ալ պարունակուած է»: Իրօք ալ ո՞վ պէտք էր զասոնք իրարմէ բաժնել, զորոնք նոյն իսկ Տէրն մեր զուգած էր, երբ որ կ'ըսէր Սիմոնի. Արածէ կամ հովուէ իմ գառինքս եւ խաշինքս:

Որչափ ալ ասոր համոզուած էինք, մեր նախնիթաց գրութեան մէջ՝ առ ժամն հարկ չհամարեցանք Էջմիածնականաց հետ ասոր վրայ ուղղակի վիճելու: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ յառաջ բերելով ան աղբիւրները՝ զորոնք սրբազան Սիւնհոգոսն ալ (Եկեղ. Էրայ Ա. Սահմանադր. Գլ. Դ.) նշանակած է, այս ինքն՝ սրբոյն Որմզդասայ, Բ. Լուգդունեան ժողովոյն եւ Փլորենտեան սիւնհոգոսին սահմաններուն խօսքերը, ինչպէս նաեւ Եփեսոսական եւ Քաղկեդոնական Հարց խօսածներն ու

գրածները, վերջապէս սա եղբակացու թեամբ լինցուցած էինք թէ

“Աս Գլխաւորութեան վարդապետութեան մէջ գլխաւորաբար մտադրութեան արժանի սա երկու կէտերն են.

“1. Ան ատեն եպիսկոպոսունք իշխանութիւն ունին Տէրունական հօտին մէջ Բաւարականութեան, երբ որ անկախ չեն Պետրոսի յաջորդէն՝ որն որ Բեռլին Կոնգրէսի վրայ գերագոյն իշխանութիւն ունի:

“2. Ան ատեն ստոյգ է՝ որ եպիսկոպոսունք անսխալ կը վարդապետեն, երբ որ կը միաբանին Պետրոսի յաջորդին՝ որուն կը վերաբերի Գլխաւոր վարդապետութեան պաշտօնը,”¹:

Սակայն զրիչը վերջին անգամ ձեռքերնէս չձգած՝ հարկ համարած էինք նոյն հրատարակութեան ծայրը բառ առ բառ սա խօսքերն աւելցրնելու²:

“Թէ որ քանի մը տեղ (էջ 415, 418, 478) Հռոմայ հայրապետին եւ ուրիշ ուղղափառ եպիսկոպոսաց համաձայնութիւնն ստեպ կրկնեցինք՝ քանի նոյնն իբրեւ կանոն կաթողիկէ ուղղափառ հաւատոյ յառաջ բերելով, գլխաւորաբար անոր համար ըրինք, որպէս զի աւելորդ ընդդիմաբանութեանց արմատը կտրենք, չէ թէ վասն զի Հռոմայ եպիսկոպոսին ի քառէ տուած վճիռները (այս ինքն) երբ որ լիութեամբ առաքելական իշխանութեան բոլոր հաւատացեցող համար բան մը իբրեւ հաւատոյ ճշմարտութիւն կը սորվեցընէ) անդրադոյն հաստատութեան մը կարօտ կը սեպենք: Աստուած պահէ: Աս ջախջախ կարծիքը՝ որն որ կրնայ այսօրուան օրս զրեթէ արդէն մարած սեպուիլ, երբեք քիսկան սահմանէն դուրս ելլելով՝ Գործնական եղած չէ. նոյն իսկ աս կարծեաց տէր եղողները գործնական սահմանին մէջ ամէնէն առաջ ան-

¹ Հիմն. տարբ. էջ 361:

² Հիմն. տարբ. էջ 515:

ցան Առաքելական Աթոռոյն վճիռներուն հնազանդելու: Այլապէս ալ կարելի չէր: Վասն զի գործնականի գալով՝ հոս ալ դարձեալ յայտնի է կաթողիկէ Եկեղեցւոյ բովանդակ ուսուցանող մասին միտքը. որովհետեւ չէ թէ մինակ Հռոմայ Աթոռոյն ատենին, հապա ամէն ուղղափառ եպիսկոպոսաց դատաստանին առջեւ՝ “Առաքելական Աթոռոյն վարդապետական վճռոյն չհնազանդող Ուղղափառ,” ամէն ատեն եւ ամէն տեղ ուրիշ բան բռնուած չէ՝ բայց եթէ եղջերուաբար կամ կենդանի հակասութիւն մը,”:

Ասանկ՝ վատիկանեան սիւնհոդոսէն հինգ տարի յառաջ: Սակայն ասոր վրայ սրբազան Ժողովը, ինչպէս գիտենք, իր հանդիսական որոշումը տալով՝ դադարեցուցած է նաեւ տեսական վեճերը, սա խօսքերով¹.

“Քրիստոնէութեան սկիզբէն ընդունուած աւանդութեան սերտիւ յարելով, Աստուծոյ Փրկչի մերոյ փառքին, կաթողիկէ կրօնին բարգաւաճմանց, եւ քրիստոնէայ ժողովրդոյ փրկութեան համար, ձայնակցութեամբ սրբազան Ժողովոյն, այսպէս կը սորվեցընենք եւ կը սահմանենք որ (Աստուծոյ յայտնուած) վարդապետութիւն հաւատոյ է թէ Հռոմայ Բազմայայապետը, երբ որ կը խօսի յԱթոռոյ, այս ինքն՝ երբ որ բոլոր քրիստոնէից Հովուի եւ վարդապետի պաշտօնը կատարելով, իր գերագոյն առաքելական իշխանութեամբ կը սահմանէ վարդապետութիւն մը հաւատոյ կամ բարուց վերաբերեալ, որպէս զի բոլոր Եկեղեցին նոյնն ընդունի, (ան տտեն) յանձին երանելոյն Պետրոսի՝ իրեն խոստացուած աստուածային օգնութեամբ, այն անսխալականութիւնն ունի՝ զորն որ Աստուած Փրկիչ մեր ուղեց որ ունենայ իր Եկեղեցին, երբ որ հաւատոյ կամ բարուց վարդա-

¹ Նոյն Սահմանադր. Գլ. Դ:

պետութիւն մը կը սահմանէ. անոր համար ալ՝ Հռոմայ ֆաշանայապետին այսպիսի որոշումներն, բոտ ինքեան (իրենք իրենցմէ) անփոփոխելի են, չէ թէ Եկեղեցւոյ առ այն հաւանելովը:

«Իսկ եթէ մէկը, Աստուած չընէ, աս մեր որոշման ընդդիմաբանելու յանդգնի, այնպիսին նդովեալ ըլլայ»:

Որչափ կրնանք մեր յիշողութեան վատահիւ, այս որոշումէն ետեւ սոյն վարդապետութեան ընդդիմաբանած չէ մեր Բարեկամը: Սակայն յայտնի է որ ասիկայ գրեթէ ոչինչ միտքարութիւն մըն է մեզի համար, վասն զի իրեն այնչափ սովորական չէ կաթողիկէ վարդապետութեանց՝ երես առ երես ընդդիմաբանել, հապա փախչիլ եւ թազել անոնցմէ:

Բայց հոս, գոնէ հոս՝ ալ ամենեւին տեղի չունի ոչ փախուստ եւ ոչ թազուստ. հոս է՝ որ մանաւանդ մեր բաղձախոյզ խնդիրներով յոգնած գլուխները պիտի հանդչեցնենք, վերցնելով մեր աշուրներն այն զարմանալի լուսոյն՝ որուն Աստուծո՛ւմէ կանչուած ենք, որպէս զի մէկգի զենքը մեզմէ ամէն եւ իւրաքանչիւր տարակոյս ու նախապաշարմանց մոայլը: Ո՞ր սիրտ չի զեղուր եզր չունեցող շնորհակալութեամբ մը, երբ որ կը մտածէ աս աստուածային իմաստութեան, բարութեան եւ զօրութեան պանչելիքը, որով չ'ուզեր թող տալ զմեզ՝ որ ծփանք, ոչ խոհեմներուն խոհեմութեան, ոչ զիանոց գիտութեան եւ ոչ ալ սրբոց սրբութեան ձեռքը. հապա անոնցմէ անկախ՝ Աստուծոյ Հօր Իմաստութիւնն իր վրայ կ'առնու՝ զմեզ ի մշտնջենաւորս յաղգէ յաղգ սորվեցնելու գործքը, խոստանալով երբեք չ'թողուլ որ մեր զերազայն պէտանելի Ուսուցչին մոռցը՝ լոյս պակսի, երբ որ պէտք ըլլայ մեզի ցուցնել ճշմարտութեան, արդարութեան եւ սրբութեան կանոնները, եւ

կամ ան աստիճանի անոր կամքը խտորի, որ իրօք մեզի անոնց տեղ՝ ստութեան, անիրաւութեան եւ մեղանշականութեան ճամբաներ սորվեցնէ: Հապա ասոր հակառակ՝ այնպէս աւելիւ ըլլայ անոր բերանը ճշմարտութեան խօսքը, երբ որ ուզէ մեզի սորվեցնել, ինչպէս անվրէպ է խորհրդոց մատակարարութիւնը, երբ որ անոնց պաշտօնեայն, (ինք գիտուն կամ տգէտ, սուրբ կամ անսուրբ՝ հօգ չէ,) ուզէ իրօք ան խորհուրդները մատակարարել: Հոս ահաւորիկ լիապէս կը փայլի նորոյ ուխտի մէջ «ի ձեռն Յիսուսի Բրիտոսի կատարուած շնորհաց եւ ճշմարտութեան» (Յովհ. Ա. 17) ճոխութիւնն ու զերազանցութիւնը եւ աստուածային յայտնութեանց լուսմը:

Անոր համար՝ հոս դիւրաւ չենք արձակեր մեր Բարեկամը, որուն բոլոր Բրիտոսի աղեօքը կ'աղաչենք՝ որ «զգուշանայ» մենք ալ իրեն հետ անչառ՝ «զգուշանանք, չըլլայ թէ հրաժարինք խօսողէն. վասն զի եթէ անոնք չ'իրցան աղաթիլ՝ հրաժարելով երկրի վրայ խօսողէն, ո՞րչափ եւս առաւել մենք՝ եթէ Երկնաւորին կանախիս դարձնենք, որուն ձայնն ան ատեն զերկիր շարժեց, բայց հիմայ Խոսողացած է ուրիշ անգամ մ'ալ շարժել՝ չէ թէ մինակ երկիր, հապա երկինքն ալ, որով կը ցուցնէ որ շարժականները փոխուած են, որպէս զի անշարժականները մնան հաստատուն: Ուստի ասանկ անշարժելի թաղաւորութիւն մ'ընդունած ըլլալով թող չտանք (աս) շնորհք ձեռքէն» (Եֆ. ԺԲ. 25—28): «Ալ չենք ընդ դաստարակաւ», երազներու կամ տեսիլներու պէտք չունինք, վասն զի չենք սպասեր որ մարգարէ մը գայ՝ երբ որ Տէր ուզէ, երբ որ անոր Հոգին խաւրէ, որն որ գայ՝ պէտք ունենալով նախ իր առաքումը մեզի ապացուցանելու, եւ ետքը Աստուծոյ կամքը չափով մը մեզի հաղորդելու:

Չէ. «մեր խոստովանութեան ֆաշանայա-

պետը», ինչպէս որ «միով մշտնջենաւ որ պատարա-
գաւ», բայց զոհերը խափանեց, այսպէս մէկ եւ
ընդհատութիւն չունեցող առաքմամբ՝ երկնաւոր
ճշմարտութեան լրումն աւանդեց գերագոյն առա-
քելական պաշտօնի մը, որն որ ոչ ինք պէտք ունի
ամէն անգամուն նորէն իր առաքումը մեզի ցուցը-
նելու, եւ ոչ մեզի ներուած է ուրիշ առաքում
մը փնտռել կամ սպասել¹: Վասն զի ինչպէս որ
բուն ինքն է որ կը պատարագէ, այսպէս ալ բուն
ինքն է որ կը վարդապետէ աս գերագոյն վարդա-
պետական պաշտօնը կատարուած ատեն. ուստի
ով կրնայ իրմէ անդին ուրիշ ուսուցիչ մը փնտռել:
Երբ որ աս գերագոյն պաշտօնով բան մը իբրեւ մո-
լար կը մերժուի, երկինքէն է որ կը մերժուի. եւ
երբ որ հոս բան մը իբրեւ ճշմարտութիւն կ'որո-
շուի, երկինքէն է որ կ'որոշուի: Ինչ որ յայտն
Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսի Գլխի կը գործէ մարդիկէն,
կը գործէ միեւնոյն ատեն անոր անկէն: Գլխին
աստուածային. այնպէս որ Եկեղեցւոյ կամ անոր
գերագոյն Հովուին տուած վարդապետական վճիռ-
ներն՝ ամէն անգամ ինչ, այս ինքն բնական եւ
գերբնական, գործողութեանց արդիւնք են, ու
որոնք անվերապէս աստուածային խոստմամբ աս
գերագոյն վարդապետութեան պաշտաման մէջ
անանկ անշփոխ եւ անանջա կապուած են, որ կերպ
մը «յատկութեանց հաղորդութիւն», ձեւացած է,
միշտ (աստուածային) «գործութիւն ի (մարդկային)
տկարութեան կատարուելով» (Աբր. Ժ. Ժ. 9):
Արնայ աս գերագոյն վարդապետութեան պաշտո-

¹ «Անհնարին է յետ Բրիտանիոյ գալլատեանն գրել
մեզ գիր մատամբ Աստուծոյ, եւ տալ: Զէ Եկե
այդ Գլխի մէջ գերտէ Եկե յերկնայ, ուր Բրիտանի
Գլխի Եկե Եւ անկատարուած էր: Այս պղպեւ,
այլ օրէնքն մեզ յերկրի ետուն հրամանս լիով ի
ձեռն Մովսիսի Իււէ ԶԽուսի, եւ յետ այսորիկ
տանջանք եւ արքայութիւն, Մարտի: Զոր Ի. Զ.

² Communicatio idiomatum.

նը վրան ունեցողը՝ պակսիլ իբրեւ մարդ տկար,
չխօսելով ըստ ժամանակին ան՝ զորն որ պէտք էր ի
պաշտօնէ խօսիլ (ինչպէս Մարտիրոս). բայց չի կրնար
Աստուած ամենազօր՝ երբեք իր խոստմանը պակ-
սիլ, թոյլ տալով անոր որ ան խօսի ի պաշտօնէ՝
զորն որ պէտք չէ երբեք խօսիլ: Անոր համար չենք
կրնար տարակուսիլ, առանց մեր հաւատոյն դպչե-
լու, որ քանի անգամ որ ականջնիս գոցենք աս
պաշտօնով խօսողին՝ որուն ձայնը բոլոր աշխարհք
կը լեցնէ, ուրիշ բան չենք ընել՝ բայց եթէ
«Երկնաւորին թիկունք դարձնել», հրաժարիլ
անկէ՝ որն որ ամենապատրաստ է խօսելու՝ երբ եւ
քանիցս եւ ուր մենք ուզենք եւ կամ պէտք
ունենանք:

Գոհ չէ Բարեկամին մեր խօսքերէն, աւելի
ընդարձակ կը կարծէ ճշմարտութեան դուռը, աւ-
ելի լայն փրկութեան ճամբան. անմերձեանի չէ
մեզի նաեւ աս խաւարի եւ թշուառութեան հով-
տին մէջ, նոյն ինքն մեր Տէրը՝ որն որ եւ ոչ
փոքրեալէն մէկը կ'արհամարհէ, վասն զի ամենքն
ալ միապէս իր արեան գինն են: Ո՞վ զինք կ'ար-
գելու՝ իրեն դիմելու, եւ մեզի դէմ իրաւունք ու-
գելու, ոչ դէմանդիման, որուն դեռ ժամանակը
չէ, հապա ընդ վարագուրաւ: Ուստի սկիւռ անոր
Փոխանորդին առջեւ իր բովանդակ դրութիւնն՝
որով արդարացած կը համարի Եջմիածնական հա-
ռարակութիւնը, մեկնէ իրեն «Եկեղեցական պաշ-
տամանց գրքերուն», տրուած հրաշալի գործութիւնը,
հարց ուղղափառութեան համար՝ որդւոց մտւորու-
թեան անվիաս ըլլալը, եւ կամ դարձեալ հա-
ռարակութեան մը մէջ գերագոյն պաշտօն եւ առ-
տիճան ունեցողներուն՝ Եկեղեցւոյ վարդապետու-
թենէն խոտորելէն ետքն ալ՝ առանց փրկութեան
վիասու անոնց հետեւելու կարելիութիւնը, մէկ
կամ շատ տիեզերական ժողովներ «ուրիշ» ը-
սուած պատճառներով 14 դար չընդունելով ալ՝

ուղղափառ մնալը. այսպիսի ժողովներն ու նոյն իսկ
Հռոմայ մեծ ֆաշանայապետն՝ իր տիեզերական
վարդապետի պաշտօնով հանած տուժարին հետ
մէկտեղ՝ նգովողներուն առաջնորդութեան, հա-
զանդութեան եւ եկեղեցական հաղորդութեան
մէջ ըլլալով ալ՝ արքայութեան ճամբուն վրայ
գտնուիլը. Առաքելական Աթոռոյն՝ Բնակի ի հաւա-
տոյ, չէ թէ ի բանի կառավարութեան, հետեւե-
լուն հարկաւորութիւնն ու հարաւորութիւնը,
մանաւանդ ան դաշանց դրութիւնն՝ որով անկախ
Հայաստանեայց ըստած եկեղեցի մը կ'ուզուի
ստեղծել, եւ կամ նոր երկնաւոր առաքման կամ
հիմնարկութեան նոր գիւտը: Տարակոյտ չունենայ
մեր Բարեկամը՝ որ Առաքելական Աթոռը կ'ընդու-
նի մայրենի գլխով՝ աս հարցումներով իրեն դի-
մողը, ըլլայ անձամբ, ըլլայ գրով, եւ իր սովորա-
կան երկայնմտութեամբը կու տայ իր պատասխան-
ները, եւ մեր Բարեկամին հետ ունեցած երկայն
հաշիւնիս կարծով կը լմննայ: Ան տաւն մենք ալ
որ իրմէ կ'ամբաստանուինք իբրեւ սրբոց Հարց եւ
Հռոմայ ֆաշանայապետաց վարդապետութեան
դէմ բաներ գրող, որն որ (ըստ ինքեան խօսելով)
անկարելեաց կարգը չէ, կ'ենթարկենք զմեզ՝ ա-
ռանց որ եւ իցէ վերապահութեան՝ անոր դատաս-
տանին, նաեւ եթէ երկրորդական կէտի մը կամ
կէտերու մէջ նոյնպիսի բաներ պատահած ըլլայ,
եւ սրտանց կ'ուրախանանք որ շնորհներ մերժու-
ախոհին, յաղթուինք մեր Բարեկամէն, եւ յաղթե-
ամենուս՝ ճշմարտութիւնը:

Առ այժմ գոցենք մեր ընդհանուր տեսու-
թիւնը վերջին գիտողութեամբ մը, որն որ նաեւ
մեր նախնիքաց գրութեանն ալ վերջին գլուխը
կամ հատուածը կազմած էր (եջ 473-էն Բնակի-
ման Բնակի), որուն եւ ոչ վանիլ մը կ'ուզէ զպէի-
երեք տեսարակներուն Հեղինակը:

Ասիկայ՝ ինչպէս մինչեւ հիմայ իր խօսքերուն
մէջ տեսանք, այսպէս ալ բոլոր իր գրութեան մէջ,
ուրիշ բան այնչափ չի փութար յեղեղել, որչափ
սախտութեամբ թէ Հայաստանեայց եկեղեցին, թէպէտ
կառավարութեան մասին ոչ առնելիք եւ ոչ տա-
լիք ունի կաթողիկէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ,
վասն զի հարկաւոր ալ չէ, բայց վարդապետու-
թեան մասին՝ անոր հետ կատարելապէս ձայնակից
է, նոյն է, ան կը հաւատայ՝ ինչ որ աս կը հաւա-
տայ, ան կը մերժէ՝ ինչ որ աս կը մերժէ, եւ այս
համաձայնութիւնն ալ հարկաւոր է:

Ենթագրենք բոլոր մը՝ որ իր գրած, (Աս-
տուած չընէ) նաեւ գրելու պաշտպանութեան
մէջ՝ որ Հայաստանեայց ըստած եկեղեցին արդա-
րացներու որոշուած է, ամէն եւ իւրաքանչիւր
կէտի մէջ մեզի դէմ լիուրի իրաւունք ունեցած
ըլլայ, չունենալով ամենեւին Էջմիածնական հա-
սարակութիւնը մեր ըսած մոլորութիւններէն եւ
ոչ մէկը. կրնայ ըսուիլ թէ աս հասարակութիւնն
ան կը հաւատայ՝ ինչ որ Վաթիկանեայց կը հաւ-
ատան, ան ամէն բան կը մերժէ՝ ինչ որ ասոնք կը
մերժեն, երբ որ Վաթիկանեայց ամենայն հաստա-
տութեամբ կը հաւատան եւ չեն կրնար՝ առանց
վտանգի յաւիտենական փրկութեան ուրանալ թէ
արդարանալու եւ փրկուելու համար անհրաժեշտ
հարկաւոր է որ քրիստոնեայն, ինչ ցեղէ կ'ուզէ
ըլլայ, հնազանդի եւ գտնուի ընդ կառավարու-
թեամբ Առաքելական Աթոռոյն եւ անոր հետ ի
շնորհս եւ ի հաղորդութեան եղող առաջնորդաց:

¹ Ոչ որ քրիստոնեայ պէտք է երբեք մոռնալ՝ նոյն
իսկ Էջմիածնական քրիստոնեականներէն մէկուն
խօսքը. (ՄԷ. Վ. Բ. Գ. Ե. 75) «Հ. Ընդդէմ հաւա-
տոյ մեղանշողներն որոնք են»:

«Պ. Անոնք որոնք Եկեղեցւոյ ԱԹԷՆ հաւա-
տացածններուն չեն հաւատար, կամ անոնց վրայ
կամաւորապէս կը տարակուսին»:

«Հ. Ինչո՞ւ համար ասանկները յաւիտենական

Ասիկա այնչափ ստոյգ հաւատոյ մաս է բոլոր աշխարհք տարածուած կաթուղիկէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ համար, որչափ ստոյգ հաւատոյ մաս է թէ սա երեքը՝ Հայր, Որդի եւ Հոգի սուրբ մի Աստուած է:

Կը հաւատայ այսպէս Եջմիածնական հասարակութիւնը, կրնայ այսպէս սորվեցնել մեր Բարեկամը: Եթէ անիկա ասանկ հաւատայ, եւ ասիկայ ասանկ սորվեցնէ, ան ատեն, մինակ ան ատեն, կրնանք ըսել թէ ասոնք ան կը հաւատան՝ ինչ որ մենք կաթուղիկեայքս կը հաւատանք, եւ ան կը մերժեն՝ ինչ որ մենք կամ կաթուղիկէ Հռոմէական Եկեղեցին կը մերժէ: Ասիկէ անդին, ինչպէս յայտնի է, ան կը մնայ՝ որ հասարակ ընդունուածը՝ Գործող ցուցուի. ապա թէ ոչ՝ ան համոզումն աւելի եւս դատապարտութիւն, քան թէ փրկութիւն կը բերէ: Ինչ օգուտ ունի, մանաւանդ թէ որչափ մնաս չունի մէկուն՝ երբ որ համոզուած է թէ որպէս զի փրկուի, հարկ է որ մկրտուի, բայց ինք աս չ'ուզեր: Հոս բաղձանքը չ'արդարացրներ, աւելի եւս կը դատապարտէ: Ասան զի, մեր ենթադրութեան մէջ մնալով, աս կերպով ի հաւատոյս ամենայնիւ կաթուղիկեայց հետ համաձայնողը՝ զուտ հերձուածոյ վիճակ մը իրեն շինած կ'ըլլայ՝ առանց հերեսիութեան, եւ ասիկայ շինելը՝ րոպէի մը, ակնթարթի մը գործք է, ըսելով՝ «Հաւատամ, Տէր, օգնէ անհաւատութեանս»:

Բայց դեռ այս եւ սոյն զուտ հերձուածէն կը մնայ իբրեւ ելլել: «Երկու յանցանք ըրաւ ինձի ժողովուրդս, կ'ըսէ Աստուած՝ Իսրայէլի համար,

«Երջանկութեան արժանի չեն ըլլար», կ'ըսէ Կ. Պոլսոյ 1858ին Քրիստոնէականը: Էջ 31:

«Պ. Անոր համար՝ որ Եկեղեցիէն դուրս ելած կ'ըլլան՝ հաւատքն զատ ըլլալով, եւ Եկեղեցիէն «դուրս եղողն արքայութիւն չ'երթար»:

զիս թողուց՝ կենդանի ջրոյ աղբիւրը, եւ գնաց փորեց իրեն ծակ գութեր՝ որոնք ջուր չեն բռներ», Ասոր պէս երկու գործողութեամբ ձեւացած է աւմէն հերձուած: Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյն կամ Առաքելական Աթոռոյն հաղորդութիւնը թող տալով, եւ միանգամայն յարելով օտար՝ այս ինքն անկէ անկախ՝ հաղորդութեան մը: Ուստի ոչ որ առ Տէր եւ անոր Եկեղեցւոյն դարձած կրնայ ըլլալ՝ առանց սոյն ձամբէն նորէն ետ քալելու: Հոս է աշխատութիւնը. հոս պէտք է արիութիւն՝ այնպէս ընթանալու, որ հասնուի: Սակայն եթէ ասիկա իրեն պակսելով՝ սկսի սոյն դարձն անվերջ հարկաւոր առ ի փրկութիւն չհամարելու, չէ թէ մինակ հերձուածոյն մէջ աւելի յոռեղոյն խրած կը մնայ, հապա դարձեալ չի կրնար ըսել թէ կը հաւատայ եւ կ'ընդունի՝ ինչ որ կաթուղիկէ Հռոմէական Եկեղեցին կը հաւատայ ու կը սորվեցնէ, եւ կը հերքէ ինչ որ ան կը հերքէ. անոր համար ալ չի կրնար ըսել թէ կաթուղիկեայ եմ, չի կրնար ըսել թէ ուղղափառ եմ, ինչպէս որ դուք էք:

Նոյն բաները կ'արժեն նաեւ նոր հերձուածոյն համար, որն որ այն մոլորութեանց թիւը չունենալով՝ զորն որ հինն ունի, աւելի համարձակութեամբ մը կը կեղծէ թէ կարող եղած ըլլայ մեղի ըսել. Մեր հաւատոյ դաւանութիւնը՝ նոյն իսկ ձեր հաւատոյ դաւանութիւնն է. ինչպէս ճշմարիտ ուղղափառ էինք մենք եւ դուք՝ մինչեւ վերջին ատենները, ասանկ ալ հիմա մենք նոյն ուղղափառներն ենք: Ամենեւին մեր հաւատոյ մէջ փոփոխութիւն կամ ղեղումն ըրած չենք եւ չենք ընէր: Ճշմարիտ ուղղափառք ենք՝ նաեւ հաստատուն մնալով մեր արեւելեան բարեկարգութեան եւ իրաւանց վրայ: Ինչպէս ասիկ 6—7 տարի առաջ՝ գրեթէ 150 տարի անոնցմով վարուող եպիսկոպոսոնք եւ պատրիարքոնք ճշմարիտ ուղ-

դափառ եւ Եկեղեցւոյ հետ էին, ըստ ամենայնի նոյնպէս ենք մենք ալ հիմա՝ որ կ'ուզենք անոնց պահածը պահել: Ո՛վ կրնայ ըսել թէ անոնք ալ հերձուածող, անոնք ալ հերետիկոս էին:

Ոչ ոք, ոչ ոք. վասն զի ո՞վ անոնցմէ առաքելական Սահմանադրութիւն մը մերժեց կամ հերքեց, եւ կամ երբ յայտարարութիւն առին անոնք թէ սրբազան Քահանայապետն ի մասին բարեկարգութեան ամէն տեղ լիութիւն իշխանութեան չունի: «Չայդ Արքայապետ» ոչ արար:

Վասն զի աս խօսքերէն բոլորովին տարբեր էր անոնց խօսքն ալ, գործքն ալ: Պարապ տեղ կ'ըսուի՝ «Ինչո՞ւ ի դաւանանքս կոնդակը չընդունողները պիտ'որ դատապարտուին, երբ որ անոնք (մեզմէ առաջինները) կրցան առանց անոր արդարանալ եւ ի Տէր ննջել»:¹ Սակայն այսպէս չէ: Ո՛վ ըսաւ՝ թէ անոնք ան կոնդակը կամ սահմանադրութիւնը չընդունեցան: Անոնք մեզմէ աւելի կանուխ զանիկայ ընդունեցան եւ անընդհատ ընդունեցան՝ երբ որ անոնցմէ ամէն մէկը դաւանեցաւ, խոստացաւ եւ երդուաւ Բրիտոսի Փոխանորդին «Ճմարիտ հնազանդութիւն», ըսելով. «Ամենայն ինչ կ'ընդունեմ եւ կը խոստովանեմ, զորն որ կ'ընդունի եւ կը խոստովանի սուրբ Հռոմէական Եկեղեցին»:² Դարձեալ աս մեր Հարց ամէն մէկն ան 150 տարւան ընթացքին մէջ հերքեց միշտ սոյն Առաքելական Սահմանադրութիւնը հերքողները, երբ որ ըսաւ. «Միանգամայն աօնեայն ինչ՝ որն որ անոնց հակառակ է, ըլլան հերձուածք, ըլլան հերետիկութիւնք, որոնք նոյն (Հռոմէական) Եկեղեցիէն դատապարտուած, մերժուած եւ նշովուած են, ես ալ նոյնպէս կը դատապարտեմ, կը մերժեմ եւ կը նշովեմ»:³

¹ Արեւելեայց համար սահմանուած Ուրբանեան դաւանութեան վերջերք. «Չամենայն ինչ ընդունեմ եւ խոստովանեմ, զորն ինչ ընդունի եւ խոստովանեմ»:

Նոր հերձուածոյն դաւանութիւնն աս չէ. նոր հերձուածոյն դաւանութիւնն է, որ հարկաւոր չէ ամենայն ինչ ընդունիլ՝ զորն որ սուրբ Հռոմէական Եկեղեցին կ'ընդունի, եւ ոչ ալ պէտք է «օնե քան» որն որ անկէ դատապարտուած, հերքուած եւ նշովուած է, նոյնպէս դատապարտել, հերքել եւ նշովել. վասն զի կան Եկեղեցական «իրաւունք, արտօնութիւնք, սովորութիւնք, բարեկարգութիւն եւ կառավարութեան ձեւ», որոնց վրայ Ս. Աթոռն ինչ դատաստան կ'ուզէ ընէ, հերքէ, բանադրէ, մենք «հաստատուն պիտ'որ մնանք մեր բարեկարգութեան եւ իրաւանց վրայ»:⁴ Չայդ Աբրահամեանը չորին:

Ո՞ր կողմն է ուրեմն իրաց եւ դաւանութեան շարունակութիւնը, եւ ո՞ր կողմ անոնց ընդհատութիւնը: Մենք 1867 էն սկսեալ ամենեւին նոր բան մը չընդունեցանք՝ զորն որ արդէն կանխագոյն ընդունած չըլլայինք, եւ հետեւեալպէս ուրիշ բան ըրած չենք ցայսօր, բայց թէ Աստուծոյն օգնութեամբ՝ մեր անուան ու դաւանութեան հաւատարիմ լով՝ մեր «Կոնդակէ» ըլլալուն մէջն է՝ ընդունիլ «ըստ ամենայնի» (καθόλου) չէ թէ մինակ անցեալն ու ներկայն, հապա նաեւ ապագայն: Անդին է նորութիւնը, անդին՝ ուր դադարելով քանի մը տարի յառաջ արժող, ամէն կաթողիկէայ քրիստոնէի հաւասար, դաւանութիւնը, ամենեւին իրաւ-

տովանի սուրբ Հռոմէական Եկեղեցի. եւ միանգամայն զամենայն հակառակսն եւ զհերձուածսն եւ զհերետիկութիւնսն որք դատապարտին եւ մերժին եւ նշովին ի նմին Եկեղեցւոյ, դատապարտեմ եւ ես, մերժեմ եւ նշովեմ: Դարձեալ՝ Քահանայապետին Հռոմայ՝ յաջորդի երանելոյն Պետրոսի Առաքելոց Գլխաւորի եւ Փոխանորդի Յիսուսի Բրիտոսի խոստանամ ճմարիտ հնազանդութիւն եւ երդնում: Չայս կաթողիկէ հաւատս արտաքոյ որոյ ոչ որ կարող է փրկութիւն գտանել, խոստանամ, ուխտեմ եւ երդնում: Այսպէս օգնեաց ինձ Տէր եւ սուրբ Աւետարանքս»:

ունք մնացած չէ՝ իրենց հաւատոյ դաւանութիւնը՝ մեր իսկ հաւատոյ դաւանութիւնն է ըսելու, եւ պնդելու թէ ինչպէս ճշմարիտ ուղղափառ էին մինչեւ վերջի ատենները, ասանկ ալ հիմայ իրենքնոյն ուղղափառներն եղած ըլլան՝ ամենեւին իրենց հաւատոյն փոփոխութիւն կամ զեղում ըրած չըլլալով։

Արտաքին կերպարանքը սոյն ամբաւ փոփոխութիւնը կամ զեղումն այնչափ զգալ չի տար շատերուն՝ կրից մշուշին մէջ։ Հին եւ տաճարները, հին սուրբ սպասները, նոյն իսկ անձինք. նոյն արարողութեամբ, նոյն տեղունքը աւաղան կը տալուն երախայք. . . . (բայց ինչ համբնք հետեւեալները, երբ չ'երթար ձեռքերնիս յառաջ)։ Աս առերեւոյթ նոյնութեան մէջ՝ ներքուստ ամենայն ինչ գոյութիւնափոխ եղած է։ Հոն տրուած խաղաղութիւնը խռովութիւն է, համբոյրը՝ վերք. ինչ իրաւամբ կ'աղօթուի կրկին կրկին՝ որ «պահուի Եկեղեցւոյ լուսմը», զանիկայ պակսեցնելու միջոցին։ Հոն չկան այն պաշտօնեայք՝ «որոնք աստուածային գլխութեան առջեւ մարդկային ազգին միջնորդութիւն ընեն՝ իրենց հետ մեկտեղ հեծելով Աստուծոյ ժողովուրդը»¹. այլ կը փորձուի Աստուծոյ քաղցրութիւնն ու երկայնմութիւնը՝ միտերելով բարկութիւն ի վերայ բարկութեան, եւ «կ'ըլլայ իրենց զոհը, իրենց համար, իբրեւ զհաց սգոյ (մեռելոյ)». ով որ անկէ կ'ուտէ՝ կը պղծի²»։

Կ'երթան, կ'երթան աս հերձուածք ալ, թիւ 1 եւ թիւ 2, կ'երթան աստուարացընելու ան փորձերուն թիւը, որոնք Առաքելոյ օրերէն մինչեւ հիմա կը համբուին. այն փորձերուն, կ'ըսենք, որոնք կ'ըլլան կաթողիկէ Եկեղեցիէն դուրս կաթողիկէ Եկեղեցի շինելու, այս ինքն՝ զանիկայ

¹ Կեղեւտ. Քահանայապ. Ա. Թղ. առ եպ. Գաղղ.

² Ողբէ. Թ. 4։ Ս. Կիպր. խօսելով Նովատեանց վրայ։

կաթողիկէ Եկեղեցի ըլլալէն դադրեցընելու։ Բովանդակ թանձրամարմին երկիրս իր որոշ տեղէն շարժել կը խոստանար հին հելլենացի Երկրաչափը, եթէ իրեն մինակ մէկ հաստատուն կէտ տրուէր աս երկրէս դուրս, այս ինքն՝ կենդրոնէն անկախ։ Ասոր պէս կէտ մը կը փնտռեն թիւ եւ համար չունեցող փորձերը՝ Պետրոսի իշխանութենէն դուրս։ Սակայն չէ թէ մինակ երկիր, հապա երկինք կրնան անցնիլ, բայց Տեառն մերոյ խօսքը չ'անցնիր. «Ո՞ր խօսքը, կ'ըսէ սուրբն Ոսկեբերան. սա խօսքը՝ թէ Գու ես վե՛մ եւ ի վերայ այդ վիմի շինեցից զԵկեղեցի իմ»։

Բայց աս ամբուութեան մէջ վախճալու կէտն ան է՝ որ մենք Քրիստոսի Եկեղեցիէն չ'անցնինք, մենք վե՛մ չ'երթանք՝ աս մրիկններով լեցուն կենաց մէջ, աս ճշմարտութեան, արդարութեան եւ սիրոյ միջավայրը։ Ոչինչ բարիք, ոչինչ երջանկութիւն երկրիս վրայ կրնայ աս երկնաւոր սիրոյ դաշնաւորութեան փոխանակուիլ։ Ասոր համար ալ որ եւ իցէ զո՛հ՝ որ անոր մէջ զմեզ պահելու համար պէտք ըլլայ, որ եւ իցէ զին՝ որ անոր մէջ իրաւունք ունենալու փրկանք ուզուի, քիչ է. վասն զի մեր դիւրութիւնները, մեր որ եւ իցէ շահերը, նաեւ մեր շունչերն իսկ կ'աթժէ։ Ինչ մեծագոյն զորքում կամ դառնագոյն դժբախտութիւն կրնայ ըլլալ կամ մտածուիլ՝ կաթողիկէ միութիւնը կորսընցընէն աւելի։

Ուստի լաւ է ասոր կենդրոնին յարիւ սրտի մտօք, եւ հանգչիլ անոր օրէնքներուն մէջ, որն որ (ինչպէս Ղուկիոս Գ. մեր Հարցը 1184ին կը գրէ) «Աստուծոյ սուրբ կամօքը դրուած է, որպէս զի աս աստուածային աղբիւրէն զօրութիւն, կեանք եւ ջուր ուրախութեան առնուն (մէկալ Եկեղեցիք)։ Վասն զի ինքն է պարտեղ փակեալ եւ աղբիւր կնքեալ, որն որ արտաքին չարիքներէն չի վախճար։ Աս պարտիզին մէջ կը բուսնին բազմապատիկ տունկեր՝ հաւա-

տոյ եւ ճշմարտութեան պտղովք լեցուն: Ասոր փե-
սան՝ Աստուած եւ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս է, որն
որ է խնծոր հին առ նորով, որն որ սկսաւ զանիկա ի
սկզբանէ, եւ այնպէս հաստատեց շնորհօք՝ որ անոր
մէջ նոր օրէնքն երթալով կը զօրանայ: Որովհե-
տեւ ինքն է մայր վարդապետութեան եւ ուսու-
ցիչ, եւ ամէնուն կը բաշխէ հաւատք, եւ անկէ՝ ի-
բրեւ ի գլխոյ՝ կը հոսէ աս քրիստոնէական հաւ-
ատքն Եկեղեցւոյ բովանդակ մարմնոյն մէջ, ամէն
տեղ փրկութիւն եւ խաղաղութիւն պարգեւելով:
Իր զգեստին վերջաւորներն՝ անոր պարարտութե-
ան կը հոսեն իւր զուարթ, որն որ տարածելով՝
կը սնուցանէ բոլոր անդամները: Անոր համար ով
որ անկէ չի յառաջանար հաւատով եւ արգարու-
թեամբ, ով որ չ'առաջնորդուիր Հռոմէական Եկե-
ղեցիէն, ոյժ չ'առնուր, չի սնանիր, չի յագիր,
հապա կը մնայ անօթի, շատ բաներու կարօտացած՝
զորոնք անիկայ միայն կու տայ: Որն որ ձկունք որ-
սալու տեղ՝ մարդիկ որսալու սկսաւ, եւ Աստուծ-
մէ պատուէր առաւ՝ անոր ոչխարները հովուելու,
ան կը հովուէ զանիկա, եւ ով որ անոր փարախին
մէջ չի սնանիր, կը մուրի կ'երթայ»¹:

Չեղան անպտուղ մեր Հարցը համար աս մայ-
րենի գործով խօսքերը: Էնն ըլլար անօգուտ՝ անոնց
որդւոց եւ թոռանց համար ալ անշուշտ:

¹ Սոյն գեղեցիկ առաքելական թղթին լատին ընա-
գիրը (որչափ գիտենք) երեւան ելած չէ, եւ ոչ
ալ հայերէնն ամբողջ հրատարակուած է: Մենք
ասիկայ Սրբոյն Ղազարու վանքին մատենադարա-
նին պարտական ենք, մանաւանդ թէ Ամենապ.
Գեոր. Աբրահամ բարութեան, ինչպէս ուրիշ ինչ
ինչ: Թարգմանիչը՝ որն որ ի հրամանէ Գրիգորի
կաթողիկոսի Տղայոյ կը թարգմանէ, է նոյն իսկ
Ներոնէս Լամբրոնացի, ինչպէս ինք իսկ բացայայտ
կը նշանակէ: Օրինակին աղաւաղութենէն զատ զեւ
նորոնցայ կ'երեւայ հոն Տարսոնի արքեպիսկոպոսը
Հռոմայեցի լեզուի:

Եօթն էին մեր նախնիքաց գրութեան մէջ գրու-
խաւոր Գլուխները, այս ինքն՝ երեք տեսական վարդա-
պետութեանց (ամենասուրը մարդեղութեան, Հոգւոյն
Սրբոյ նաեւ յՈրդւոյ բխման, մահուանէ ետքը Հոգւոց
վիճակին) վրայ: Երկու Գլուխք ալ՝ սրբոց խորհրդոց
վերաբերեալ գործնական վարդապետութեանց (Վերջին
օծման խորհրդոյն եւ սրբազան պատարագի բաժակին)
վրայ: Վերջապէս քանի մը՝ քրիստոնէական վարդապե-
տութեան գրքոյկներու մէջ տեսնուած անճշդութիւն-
ներու եւ մոլորութիւններու վրայ խօսելէն ետքը՝ Հռո-
մայ Քահանայապետին գլխաւորութեան վարդապետու-
թիւնը վերջին տեղին կը գրաւէր:

Հիմայ որ ստիպուած ենք նորէն ասոնց վրայ դառ-
նալու, եթէ Աստուած կ'ուզէ, եւ դառնալու գլխաւոր
բար պատմաբանօրէն (վասի զի պատմութեան կամ մա-
տենագրական հմտութեան դիմակով մեր առջեւ կ'ելլէ
ստեպ մեր Իրաւախօսը), մեր Գլուխներուն կարգն աս ան-
գամ բոլորովին պատմական կ'ըլլայ, այս ինքն՝ աս եւ ողն
խնդիրներուն ճշմարտ համեմատ, իրեւ հին, միջին եւ
նոր: Ուստի մեր

Ա. Գլխէն ետքը, որն որ երկու կողման սկզբանց
ընդհանուր տեսութիւն մըն էր, կը յաջորդէ՝

Բ. Միաբնեայ աղանդոյն Հայոց մէջ պատմութիւնը:

Գ. Նոյն միաբնեայ վարդապետութեան կերպարանք-
ները մինչեւ ցայսօր:

Դ. Ասոր հետ յարակից կամ իբր յարակից առնուած թիւը սովորութիւնները (Սրբազան պատարագի բաժակին, Երեքսրբեան երգոյն եւ գլխաւոր տօնից մէկ մասին նկատմամբ)։

Ե. Վերջին օծման խորհրդոյն զանցառութիւնն եւս նկատմամբ թիւը վարդապետութիւնը։

Յռնակաւ Էլբշոռաթէն առնոաթ Ռէր

Վարդապետութիւնը։

Զ. Պետրոսի եւ անոր յաջորդաց գլխաւորութեան վրայ։

Է. Հոգւոյն սրբոյ բխման վրայ։

Ը. Սրբազան պատարագին քահանայագործութեան տեսն Բրիստոսի Տեառն մերոյ խօսքերուն զօրութեանը վրայ, եւ վերջապէս՝

Թ. Հոգւոց մահուրնէ ետքն ունեցած վիճակին, այս ինքն՝ առանձնական դատաստանի, քաւողական պատժոց, նաեւ հոգւով, առանց մարմնոյ, արդարոց եւ մեղաւորաց հատուցման, եւ առաջին ներուն երանական տեսութեան վրայ։

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0247717

